

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՌՈՒԲԵՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԿԱԹՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Ա Տ Ե Ն Ա Խ Ո Ս ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ը.00.02 - «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման

Գիտական ղեկավար՝

տ.գ.դ., պրոֆեսոր

Կ.Ա. Գրիգորյան

ԵՐԵՎԱՆ - 2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1. ԿԱԹՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՅԻ ԱՌԱՆՁՆԱ- ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ	8
1.1. Կաթնամթերային ենթահամալիրի շուկայի համաշխարհային և տարածքային ընդ- հանրություններն ու առանձնահատկությունները, իրավիճակը և զարգացման միտումները	8
1.2. Կաթնամթերային ենթահամալիրի շուկայի հետազոտման արդյունքում ձևավորված տեսակետներն ու ընդհանրացումները.....	24
ԳԼՈՒԽ 2. ԿԱԹՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ՆԵՐԿԱ ՎԻՃԱԿԸ, ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄ- ՆԵՐԸ, ՀԵՌԱՆԿԱՐԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶՈՒՄ	41
2.1. Կաթնամթերային ենթահամալիրը ՀՀ տնտեսությունում	41
2.2. Կաթնամթերային ենթահամալիրի ներկա վիճակը և հեռանկարային ռազմավա- րությունը ՀՀ-ում.....	51
2.3. Լոռու մարզը՝ ՀՀ կաթնամթերային ենթահամալիրի համակարգում.....	66
ԳԼՈՒԽ 3. ԿԱԹՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶՈՒՄ	93
3.1. Կաթնամթերային ենթահամալիրի տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների համակարգը	93
3.2. Կաթնամթերային ենթահամալիրի արդյունավետության բարձրացման գործոններն ու ռեսուրսները.....	103
3.3. Կաթի և կաթնամթերքի արտադրության ավելացման և տնտեսական արդյունավե- տության բարձրացման ուղիները Լոռու մարզում	116
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	129
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	133

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Կաթնամթերքի շուկան ՀՀ ամբողջական շուկայի կարևոր բաղկացուցիչ մասն է և ներկայացված է բազմակողմ տնտեսական հարաբերությունների ամբողջության համատեքստում: Այստեղ ընդգրկված են կաթի արտադրություն-վերամշակում-կաթնամթերքի արտադրություն-ապրանքաշարժ-սպառում շղթայի բոլոր օղակների տարաբևեռ շահերը: Այն ներառում է բիզնեսի նպատակահարմարությունը, տարբեր տեսակի գները, ռեսուրսօգտագործման արդյունավետությունը, հավելյալ արդյունքի վերաբաշխման գործընթացներն ու ապառողների բավարարվածությունը, արտադրության զարգացման համար մակրոմիջավայրի նպաստավորությունը, ճյուղի տնտեսական դերակատարումը, տնտեսավարման նոր պայմաններում կաթնամթերային ենթահամալիրի շղթայի բոլոր օղակների շահերի ներդաշնակությունը, կաթնամթերքի անվտանգությունը և այլն:

Կաթնամթերքի շուկան սկսվում է անասնակերից: Պատահական չէ, որ Codex Alimentarius կանոնակարգում այն գնահատված է հենց այդ դիրքից [GAG/RCP 45-1997; 54-2004]¹:

Հետազոտությունները վկայում են, որ անասնաբուծության ճյուղում առկա են որոշակի դրական տեղաշարժեր: Ավելացել են կաթնատու կենդանիների գլխաքանակը, կաթի և կաթնամթերքների արտադրությունը, բարելավվել են ապրանքատեսականու կազմն ու կառուցվածքը, փաթեթավորումը, կաթ արտադրողների ու վերամշակողների արտադրաառևտրային փոխհարաբերությունները: Ձեռքբերումներն առավել ակնառու են ագրովերամշակման տեխնոլոգիական լուծումների, փաթեթավորման, ապրանքը սպառողին ներկայացնելու, նոր շուկաներ ներթափանցելու, տեղական ապրանքի ուժեղ կողմերը գնահատելու, կաթնամթերքի անվտանգության բարձրացման, պայմանագրային հարաբերությունների արմատավորման գործընթացում և այլն: Տարեցտարի ավելանում են կաթնամթերքի արտահանումը և պահանջարկը:

¹ Комиссия Codex Alimentarius. Руководство по процедуре. Девятнадцатое издание FAO/WHO. – Рим 2010. Издано секретариатом совместной программы по стандартам на пищевые продукты FAO. – С. 19-22, 48-54, 56-57

ՀՀ-ն աչքի է ընկնում արտաքին շուկայում ապրանքային բարձր որակաչափերով արժեք ներկայացնող կաթնամթերք արտադրելու հնարավորություններով (ալպիական արոտներ, լեռնային մաքուր աղբյուրներ, շրջակա միջավայրը աղտոտող ձեռնարկությունների պակաս), այդուհանդերձ, արտահանման ծավալների փոքրության, արտահանող կազմակերպությունների փորձի պակասի, օրենսդրական դաշտի տիրապետման անբավարարության պատճառով իրացումը խնդիրներ է հարուցում, թեև պանրի արտահանումը 2009 թ. 337-ից 2014 թ. դարձել էր 1542 տոննա²: Խնդիրներ կան միջազգային ստանդարտների տիրապետման, կաթի արտադրության և մթերման կետ հասցնելու հիգիենայի պահպանման, գների տնտեսական հիմնավորման, կաթի գնման արեալների համար մրցակցային պայքարի, տեղերում հավաքագրման ժամանակակից սարքավորումներով ապահովվածության, կոոպերացիայի զարգացման գործում:

Դժվարություններ կան շուրջ 174 հազ. փոքրածավալ ու տարանջատված կաթ արտադրողների կառավարման, լոգիստիկ ծառայությունների, արտադրողների, վերամշակողների շահերի ներդաշնակեցման, տեխնիկական զինվածության ու հիգիենայի մակարդակների ապահովման հնարավորությունների հետ կապված:

Կաթ արտադրողների և վերամշակողների տեխնիկական զինվածության անհամապատասխանությունը, մանրածախ և մեծածախ գների համարժեք հարաբերակցությունը, ինչպես նաև առանձին համայնքներում արոտների ծանրաբեռնման 2-3 անգամ տարբերությունը, տնտեսական գործոններով պայմանավորված համայնքների՝ տարբեր բերրիությամբ բնական և ցանովի կերահանդակների ֆիզիկական տարածքների համադրման, տոհմային գործի ոչ բարվոք վիճակը խոչընդոտում են կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացմանը, կառավարման բոլոր մակարդակներում ենթահամալիրի վերաբերյալ իրատեսական որոշումների կայացմանը: Վերջիններս էլ իրենց կարևորությամբ պայմանավորել են թեմայի կատարման անհրաժեշտությունն ու արդիականությունը:

Հետազոտության նպատակն ու խնդիրները: Ատենախոսության հիմնական նպատակը հանրապետության կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման, տնտե-

² Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 66

սական արդյունավետության բարձրացման խնդիրների բացահայտումն և, ՀՀ Լոռու մարզի առանձնահատկությունները հաշվի առնելով, դրանց լուծման ուղիների առաջադրումն է:

Հետազոտության նպատակը կաթնամթերային ենթահամալիրում ձևավորված առաջնահերթ կարգավորման ենթակա խնդիրների բացահայտումն է ու դրանց լուծումների առաջադրումը, որոնցից կարևորվում են հետևյալները՝

- ուսումնասիրել կաթնամթերային ենթահամալիրի շուկայի համաշխարհային և տարածքային ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները, ենթահամալիրի տարբեր հետազոտությունների արդյունքում ձևավորված տեսակետները,
- գնահատել ՀՀ տնտեսությունում կաթնամթերային ենթահամալիրի տեղը,
- ուսումնասիրել կաթնամթերային համալիրի ներկա վիճակը, գնահատել ՀՀ Լոռու մարզի տեղը հանրապետության կաթնամթերային համալիրում,
- առաջադրել կաթնամթերային ենթահամալիրի շղթայի բոլոր օղակների ներդաշնակեցման մոտեցումներ,
- ուսումնասիրել կաթնամթերքի միջազգային շուկա մուտք գործելու տնտեսական և մարքեթինգային ռեսուրսները և դրանց օգտագործման հնարավորությունները,
- բացահայտել կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնական ուղիները:

Հետազոտության օբյեկտն ու առարկան: Հետազոտության օբյեկտը Լոռու մարզի կաթնամթերային ենթահամալիրի շղթան է՝ իր բոլոր օղակներով, գյուղացիական տնտեսությունները, գյուղատնտեսությունում այլ տնտեսվարողներ, լոգիստիկ և մարքեթինգային ծառայությունները, կաթ վերամշակող կազմակերպությունները, սպառողները, մատակարարները, տարափաթեթավորման օղակները և այլն:

Հետազոտության առարկան կաթի արտադրություն-սպառում շղթայի, կառավարման բոլոր մակարդակների սույն հիմնախնդրին առնչվող հարաբերությունների ամբողջությունն է:

Ատենախոսության տեսական, տեղեկատվական և մեթոդաբանական հիմքերը:
Հետազոտության համար տեսական և գիտամեթոդական հիմք են հանդիսացել ՄԱԿ-ի

Պարենի և գյուղատնտեսական կազմակերպության (FAO), գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի (IFAD), ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրերի (UNDP), ՀՀ ԱՎԾ-ի կաթնամթերային ենթահամալիրի իրավիճակային գնահատումների վերաբերյալ հրատարակումները, բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական ոլորտին առնչվող սոցիալ-տնտեսական գնահատումների մեթոդաբանությունն ու ցուցանիշները, նվազագույն սպառողական և պարենային զամբյուղի հաշվարկման մեթոդաբանության, կազմի, կառուցվածքի, մակարդակի և դինամիկայի տվյալները:

Հիմնախնդրի գիտատեղեկատվական ուղեցույց են հանդիսացել սույն հիմնախնդրին առնչվող դասականների, հայ և օտարազգի հետազոտողների գիտական աշխատանքները, Լոռու մարզային վիճակագրական ծառայության և ԳԱՄԿ-ի ուսումնասիրությունների տվյալները, Կուրթանի ապրանքային կաթ արտադրող 100 գյուղացիական տնտեսությունների անձնական հարցման տվյալները և այլն:

Հետազոտության հիմնական գիտական արդյունքներն ու նորույթ: Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ունեն տեսական, մեթոդաբանական և կիրառական ուղղվածություն, որոնց գիտական նորույթը կայանում է հետևյալում.

- մշակվել է արոտների ֆիզիկական տարածքները չափակցելի տարածքների վերահաշվարկման նոր մեթոդաբանություն,

- գնահատվել են կաթի արտադրության ավելացման նպատակով Լոռու մարզի բնառեսուրսային ներուժի օգտագործման հնարավորությունները, և մշակվել են արոտների օգտագործման տնտեսական մեխանիզմներ,

- մշակվել են կաթնամթերային ենթահամալիրի շղթայի բոլոր օղակներում գնագոյացման մեխանիզմներ և միասնական մեթոդաբանություն:

Ատենախոսության արդյունքների գիտագործնական նշանակությունը: Կատարված հետազոտությունը հնարավորություն է ընձեռել իրատեսորեն գնահատելու ՀՀ կաթնապրանքային ենթահամալիրի երրորդ խոշոր տարածաշրջանի՝ Լոռու մարզում ստեղծված իրավիճակը, բնատնտեսական ներուժի հնարավորություններով պայմանավորված՝ կաթի արտադրության զարգացման հնարավորությունները, ձևավորված խոշորոտների սպառնալիքի վերաճելու հավանականության ու հակազդման մեխանիզմ-

ները: Դա հնարավորություն է ընձեռելու իշխանությունների, ապրանքարտադրողների, շուկայի անտեսանելի ձեռքի տարանջատմամբ հանդերձ նախագծել միջոցառումների ամբողջական համակարգ Լոռու մարզի կաթնապրանքային ենթահամալիրի մինչև 2020թ.-ի զարգացման վերաբերյալ:

Ատենախոսության առաջարկությունները կարող են օգտագործվել գիտահետազոտական կազմակերպությունների, ԱՎԾ-ի վերլուծական կենտրոնների, հիմնախնդրի վերաբերյալ հետաքրքրություն ունեցող առևտրային և այլ կազմակերպությունների, տարածքային կազմակերպությունների, ուսումնական հաստատությունների, դասախոսների և ուսանողների կողմից:

Ատենախոսության ծավալը և կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է առաջաբանից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից: Ատենախոսության ծավալը կազմում է 141 էջ` ներառյալ օգտագործված գրականության ցանկը: Աշխատանքն ընդգրկում է 35 աղյուսակ:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները քննարկվել են Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի Ապրանքագիտության և մարքեթինգի, Ագրոբիզնեսի կառավարման, Ագրարային քաղաքականության և խորհրդատվության, Ագրոբիզնեսի կազմակերպման և ԱԱՀ էկոնոմիկայի ամբիոնների համատեղ նիստում:

Ատենախոսության հիմնական արդյունքները հրապարակվել են հեղինակի չորս գիտական հոդվածներում:

ԳԼՈՒԽ 1. ԿԱՅՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆՔԱԿԱՄԱԼԻՐԻ ԶԱՄԱՇԽԱՐԶԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՅԻ ԱՌԱՆՁՆԱԶՐԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

1.1. Կաթնամթերային ենթահամալիրի շուկայի համաշխարհային և տարածքային ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները, իրավիճակը և զարգացման միտումները

Կաթնամթերային ենթահամալիրը հանդիսանում է ՀՀ ագրոարդյունաբերական և ագրոպարենային համալիրների կարևորագույն բաղկացուցիչ մասերից մեկը: Սակայն գլոբալիզացիայի և միջազգային ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի արդի փուլում անհնար է երկրները, նրանց տնտեսական ենթակառուցվածքները, առավել ևս միջազգային շուկայում արժեք ներկայացնող ապրանք-առաջարկությունները այդ համատեքստից դուրս դիտարկելը: Վերջին տարիների տվյալներով կաթնամթերքի սպառման ցածր մակարդակ ունեցող ՀՀ-ը միջին հաշվով տարեկան ներմուծում է 4500-5000 տոննա կարագ, շուրջ 1200 տոննա պանիր, 3000 տոննայից ավելի այլ կաթնամթերք, իսկ 2014 թ. արտահանվող պանրի ծավալը կազմել է 1542 տոննա³: Դրանք սոսկ ֆիզիկական ծավալներ չեն, այլ կաթնամթերքի կայացած շուկաներ ներթափանցելու ռազմավարություն՝ կապված հայկական կաթնամթերքի որակական և ապրանքային պարամետրերը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցման, սպառողների բավարարվածության գնահատման ու գնագոյացման, միջազգային առևտրում հայկական կաթնամթերքի գերակայությունների ներկայացման, ճիշտ փաթեթավորման, արտադրության կենսատեխնոլոգիական նորարարությունների արմատավորման, կաթ արտադրողների ուժերի միավորման ու սոցիալական կապիտալի ստեղծման հետ:

ՀՀ կաթնամթերային ենթահամալիրում բազում հիմնահարցերի (հաշվառման ցածր մակարդակ, շղթայի կարևորագույն օղակներում շահերի ներդաշնակության և ինտեգրման անբավարարություն, կաթ արտադրող գյուղացիական տնտեսությունների արտադրատեխնոլոգիական մտածողության և այլն) լուծման համար անբավարար են ոչ

³ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 66

միայն նյութական, աշխատանքային և ֆինանսական ռեսուրսները, այլ ենթահամալիրում ձևավորված տնտեսական հարաբերություններն ու պայմանները:

Միջազգային շուկաներին ինտեգրման ցածր մակարդակը լի է անցանկալի հետևանքներով, որն արդեն իսկ միջազգային խնդիր է, քանի որ ազգային տնտեսությունը երբևիցե այնքան վտանգված չի եղել գլոբալ այն մրցակիցների կողմից, որոնք անցյալում ստեղծել են աճի և մրցակցության երկարաժամկետ ռազմավարություն: Մինչդեռ խորհրդային տարիների ընթացքում 1980-ականներին արդյունաբերական երկիր համարվող Հայաստանը վերափոխումների արդյունքում անցում կատարեց ոչ թե հետարդյունաբերականին, այլ նախարդյունաբերական գյուղատնտեսականի, որի բնութագրիչներն են՝ ՀՆԱ-ի, մանրածախ ապրանքաշրջանառության, սպառողական զանբյուղի և ծախսերի կազմում պարենի զբաղեցրած անցանկալի բարձր դիրքը, պարենային ապրանքների արտաքին առևտրի ոչ օպտիմալ կառուցվածքը և այլն: Գիտելիքահեռք տնտեսությամբ երկրներին ՀՀ-ը ներկայումս 3-5 անգամ զիջում է գիտելիքի հասարակության, զարգացման հեռատեսականության, հասարակության մտավոր ակտիվների բազմաթիվ ցուցանիշներով⁴:

Տեսաբան տնտեսագետին կարող է տարօրինակ թվալ, թե ինչ կապ կա վերոհիշյալ ցուցանիշների և կաթնապրանքային ենթահամալիրի արտադրանքների շուկայի միջև, երբ Հայաստանի կաթնատնտեսության տեխնիկական զինվածության, անգամ ամենացածր՝ 1980-ական թվականների պարագայում հայկական պանիրները մրցանակային տեղեր էին գրավում Սանկտ-Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կիևի միջազգային տոնավաճառներում: Մինչդեռ այլ է արդի դարաշրջանի շուկայի կարգավիճակը, որտեղ ապրանքային շուկայում ապրանքները ներկայացվում են նրանց մակարդակների (գաղափարի, սպառողական արժեքի, սպառողին ներկայացնելու) վերախմաստավորման բազմաբարդ հանգամանքներով և մերչնդայզինգային լուծումներով: 1986-ական թվականների մարքեթինգի առաքելությունների հստակեցումը ապրանքարտադրողների առջև դրեց արդի դարաշրջանին բնորոշ այնպիսի խնդիրներ, որոնցով ապրանքը դիտարկվում է ոչ այնքան արժեքի, որքան սպառողական արժեքի, սպառողների պահանջումների բավարարվածության, սննդի և սննդամթերքի անվտան-

⁴ Understanding Knowledge Societies. UN.Ny 2009-2013. ՄԱԿ-ի ամենամյա զեկույց, Հայաստանի վերաբերյալ տվյալներ

գության, շուկայի տվյալ հատվածի առանձնահատուկ պահանջունքներով: Սակայն ուսումնասիրությունները վկայում են, որ պահանջունքները մի կողմից հարափոփոխ են, իսկ մյուս կողմից էլ էապես տարբերվում են՝ ըստ սպառողական վարքագծի և տարածաշրջանների: Հետևապես՝ ճիշտ է աշխարհահռչակ շուկայագետ-տեսաբան Ֆ.Կոտլերը, ով առաջնային է համարում պահանջունքների որոնման ու դրանց բավարարման գործելակերպը⁵: Հետևապես՝ այսօրվա ապրանքարտադրողի հայացքը պետք է սևեռվի դեպի ապագան, տեխնիկական առաջադիմության և սպառողների փոփոխվող պահանջունքները: Տեղին է վկայակոչել էվոյուցիոն (աստիճանաբար զարգացման) տեսության հիմնադիր Չարլզ Դարվինի այն հիմնադրույթը, որ տեսակներից գոյատևում են ոչ թե ամենաուժեղներն ու ամենախելացիները, այլ նրանք, որոնք ամենագոյություն են փոփոխությունների նկատմամբ⁶:

Միաժամանակ, ինչպես նշում է Տ.Ա.Բուրցևան, տեխնիկա-տեխնոլոգիական առումով, ակամա ձևավորված երկիրը աստիճանաբար ինտեգրվում է միջազգային ձևավորվող ու կայացած շուկաներին, և այդ համագործակցության մեջ չկան փոքր ու մեծ գործընկերություններ, կան սպառողի կողմից ընկալվող բավարարվածություն, համատեղ ջանքերով կապիտալը մեծացնելու ձգտում, այսինքն՝ կապիտալի կենտրոնացում, համակենտրոնացում ի շահ բոլորի⁷:

Այսօր «Դուստր Մելանյա», «Դիլի», «Աշտարակ կաթ», «Չանախ» ընկերությունները բարձրորակ պանիրներ չէին արտադրի առանց արտերկրի սարքավորումների և լավագույն պանրագործների հետ սերտ համագործակցության, կամ հայ կաթնամթերք արտադրողները չեն կարող անտարբեր լինել ԱՊՀ և Եվրոպական երկրներում հունքի գնաճի հետևանքով կաթնամթերքի գների ավելացման նկատմամբ կամ անտեսել եվրոպական գների ՀՀ-ին 40-50 %-ով գերազանցելու փաստը⁸:

Կաթնամթերային միջազգային շուկայում իրադարձությունների զարգացումները հայ ապրանքարտադրողներին հետաքրքրում է այնքանով, թե՛

⁵ Филипп Котлер и др. Основы маркетинга. – М.: Прогресс. 1990. – С 179-219

⁶ Չարլզ Դարվին. Տեսակների ծագումը բնական ընտրության միջոցով կամ հարմարված ցեղերի պահպանումը կյանքի պայքարում (Թարգմանությունը և Սարգսյանի. - Ե. 1936): Հայաստանի հանրագիտարան, հ. 3. - Եր. 1977, էջ 318

⁷ Бурцева Т.А. Формирование системы маркетинговой информации на региональном риске молочной продукции. Авт.докт.дис. по спец. 08.00.05. – М. 2008. – С. 21, 23, 38-41

⁸ http://www.in.am/arm/armenia_economy_243898.htm

- ինչպիսին է կաթնամթերային ցանկալի շուկաների տեղաբաշխվածության միջավայրը,
- որոնք են ցանկալի շուկաները, ինչպիսին են նրանցում սպառվող կաթնամթերքների պահանջարկը, որակի սպառողական պարամետրերը,
- ինչպիսին է օտարազգի և հայ սպառողների վերաբերմունքը հայկական կաթնամթերքների որակի, ապրանքային տեսքի, տեսականու որակաչափերի ու պարամետրերի նկատմամբ,
- հնարավոր և ցանկալի շուկաներում ինչպիսին է կաթնամթերքի շուկայի տարողությունը, մրցակցությունը, ֆիրմային ու ապրանքային կառուցվածքը, անվտանգությունը, մաքսային գործի դրվածքը, շուկայի օրենսդրական պաշտպանվածությունը,
- ինչպիսին են գները, դրանց կառուցվածքը, դրանց մեջ զտաքաշ ապրանքի արժեքի տեսակարար կշիռը, նանոտեխնոլոգիական և մերչնդայզինգային լուծումները,
- շուկայի արդյունավետության և դրա երկարատևության, տնտեսագիտական և մարքեթինգային ընկալումը՝ ապրանքի որակի տեսականու դիվերսիֆիկացիայի, ապրանքի և տեխնոլոգիայի կենսացիկլի առումով,
- ինչպիսին են ապրանքաշարժի և առաջադրժի հնարավորությունները (լոգիստիկայի, էլեկտրոնային կոմերցիայի, գլոբալ մատակարարման շղթաների կառավարելիության դրվածքը, պահեստային տնտեսության, տեղեկատվության հավաստիության ու ստացման պայմանները),
- ինչպիսին է մրցակցությունն ու դրա օրենսդրական կարգավորվածությունը, ինչպիսի իրավիճակի կհանդիպեն հայ ֆիրմաները տվյալ շուկայում, ինչպիսին են դրանց հնարավորությունները,
- որքանով է հարգի էլեկտրոնային առևտուրը, դրա ուժեղ և թույլ կողմերը սպառողների բավարարվածության, կաթ մթերողների, վերամշակողների շահերի գնահատման տեսանկյունից,
- մրցակիցների և հայկական կաթնամթերքների առավելապես որ կողմերն են գնահատելի և ընդունելի տվյալ շուկաներում:

Ունենալով այս և բազում այլ կարևորության տեղեկատվությունները՝ հայ գործարարները կգնահատեն արտերկրներում սեփական արտադրանքը ներկայացնելու, առևտրային հարաբերություններ ստեղծելու նպատակահարմարությունը, ինչպես նաև սեփական արտադրանքի արտահանման ուժեղ և թույլ կողմերը:

Կարևոր է կաթնամթերքների արտադրության համաշխարհային զարգացման ռազմավարությունը (տես աղյուսակ 1.1.1-ը): Այն միջոց է սեփական արտադրության արտադրանքների որակաչափերի, տեխնոլոգիաների ուսումնասիրման, օգտագործման ինքնաստուգման և վերագնահատման, գների մակարդակի ու կառուցվածքի համադրման, սպառողների կարծիքի իմացության, եզրահանգումի և ճանաչողության առումով:

Աղյուսակ 1.1.1

Կաթի արտադրության համաշխարհային զարգացման մի քանի ցուցանիշներ՝ ըստ 1960, 1980 և 2012 թթ.-երը

№	Ցուցանիշները	Չափման միավոր	1960 թ.	1980 թ.	2012 թ.
1	Կաթի արտադրությունը	մլն տոննա	392	601	740
2	Աշխարհի բնակչությունը	մլրդ. մարդ	3,0	4,4	7,1
3	Բնական և ցանովի կերահանդակները	մլն հա	4432	4589	4739
4	Կաթի արտադրությունը	կգ	131	136	105
	<ul style="list-style-type: none"> մեկ շնչի հաշվով 				
4	<ul style="list-style-type: none"> 100 հա գյուղ.պիտանի հողերի հաշվով 	g	88	131	156
	<ul style="list-style-type: none"> 100 հա գյուղ.պիտանի հողերի հաշվով 				
5	Կաթնամթերքի էներգիան 1 շնչի հաշվով (1 կգ = 600 կկալի)	կկալ/օր	215	223	172

Աղյուսակ 1.1.1-ի տվյալները վկայում են կաթնամթերքի համաշխարհային շուկայի վիճակի կեսդարյա զարգացման միտումները⁹, ըստ որի՝ այն կարելի է գնահատել.

1. մի կողմ թողնել կենսապահովման 2838 կկալ/օր նորմայով պահանջվող օրական 1 կգ կամ 600 կկալ սպառման մակարդակը, քանի որ այն ամբողջապես չի ապահովում անգամ բնակչության 1 շնչի հաշվով արտադրության շատ բարձր մակարդակ ունեցող աշխարհի առաջին տասնյակի երկրների (բացի Ռանիայից՝

⁹ FAO. Statistical Yearbook. Vol.2, 2005-2006, p. 217-220. World Food and Agriculture. Rome, Roma 2013, p. 25, 34, 44, 98-101, 144-145

900 կգ, Բելոռուսիայից՝ 700 կգ), 300-400 կգ մակարդակ ունեցող Ֆինլանդիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Լեհաստանը, Շվեդիան, Ղազախստանը, իսկ ԱՄՆ-ի արտադրության և սպառման մակարդակը եռակի զիջում է կենսաբանական նորմային և գնալով՝ իջնում է (տես աղյուսակ 1.1.2-ը):

Աղյուսակ 1.1.2

Սպառված կաթի և կաթնամթերքի էներգետիկայի համաշխարհային ժողովրդագրական պատկերը՝ ըստ 2010 թ.*

Երկրների խմբերը՝ ըստ 1 շնչի սպառած կաթնամթերքի օրական էներգետիկայի, կկալ	Միջինը խմբում, կկալ	Երկրների			Մեկ շնչի սպառած էներգետիկայի համարժեք կաթը տարեկան, կգ	Կաթնամթերքի էներգետիկան, մլրդ.. կկալ
		թիվը	տեսակարար կշիռը, %	բնակչությունը, մլրդ. մարդ		
Մինչև 50	27	58	35,4	2,4	16,4	65
50 - 100	61	27	16,5	1,9	37,1	115
100 - 150	111	33	20,1	1,1	67,5	122
150 - 200	156	24	14,6	0,9	94,9	141
200 -ից բարձր	216	22	13,4	0,6	131,4	130
Ընդամենը, միջինը	83	164	100	6,9	50,5	570

* Աղբյուրը՝ FAO. Statistical Yearbook. Rome.Roma 2006. P. 225-228, 2013, pp. 22-25, 145

2. Աղյուսակից հետևում է, որ անգամ ԶԶ-ում փաստացի սպառած 232 կգ-ից աշխարհի բնակչությունը 2013 թ. պակաս էր սպառել մեկ շնչի հաշվով 63 հազար, իսկ յոթ մլրդ. բնակչության հաշվով՝ 411 տրիլյոն կկալ, որը հավասար էր 735 մլն տոննա կաթնամթերքի:

3. Խմբավորման առաջին խմբի ցածր մակարդակների վրա օրական 24 կկալ ցուցանիշով իր ազդեցությունն է թողել Չինաստանը:

4. ԶԶ-ը 255 կկալ ցուցանիշով տեղ է զբաղեցրել հինգերորդ խմբում:

5. Կենսամակարդակի բարձրացման հանգամանքներով պայմանավորված՝ 2000-2012 թվականներին էապես աճեցին սպառողական ապրանքների, այդ թվում՝ պարենային ապրանքների պահանջարկը և փաստացի սպառումը:

Բավական է նշել, որ բնակչության 1 շնչի հաշվով սպառված սննդամթերքի օրական էներգետիկան 1979-1981 թթ. 2550-ից 2001-2003 թթ. դարձավ 2800, իսկ 2010-

2012 թվականին՝ շուրջ 3000 կկալի¹⁰: Անմասն չմնաց նաև կաթի և կաթնամթերքի արտադրությունն ու սպառումը (տես աղյուսակ 1.1.3-ը):

Ներկայացված աղյուսակ 1.1.3-ի տվյալները պարզաբանում են կաթի համաշխարհային ռեսուրսները, դրանցով ապահովվածության տարածքային և համաշխարհային ընդհանրությունները և առանձնահատկությունները, ձևավորված հիմնախնդիրները:

1. Համաշխարհային առումով կաթի և կաթնամթերքների արտադրությունը 2000-2010 թթ. ավելացել էր 19 մլն տոննայով կամ 2,7 %-ով, սակայն հիշյալ ժամանակահատվածում աշխարհի բնակչության 855 մլն-ով կամ շուրջ 14 %-ով աճի պարագայում մեկ շնչի հաշվով կաթնամթերքի արտադրությունը կրճատվեց 9,7 %-ով: Նույնը կարելի է ասել կարագի և պանրի վերաբերյալ: Հետևապես, էլ ավելի սրվեց կաթնամթերքի սպառման համաշխարհային անբավարարությունը: Դա արդյունք է մի կողմից՝ արտադրության և սպառման սպառնալից իրավիճակների թերըմբռնման, մյուս կողմից էլ բնատնտեսական ռեսուրսների ցածր արտադրողականության և օգտագործման անբավարար մակարդակի անհամաչափության (Աֆրիկա, Ասիա)՝ առավելապես գների բարձր մակարդակով պայմանավորված: 2008-2012 թթ. միջին տվյալներով սերուցքային 82 % յուղայնությամբ կարագի մեկ կիլոգրամը վաճառվել էր ԱՄՆ-ում 3,5-3,6\$, Եվրոպայում՝ 5-6\$, Օվկիանայում, Նոր Զելանդիայում՝ 3,7-4,8 դոլլարով: Համանման ձևով տատանվում են չոր, յուղազուրկ կաթի (4-4,7 \$), 26 % յուղայնությամբ կաթի (4-5 \$), անարատ կաթի (0,4-0,5 \$), կաթնաշոռի գները: Պատահական չէ, որ չնայած տարածքային ահռելի հեռավորությանը, ՀՀ կենդանական յուղի շուկայի արեալը տարածվում է Ֆրանսիայից (lactalis International – ներկայացուցիչը ՀՀ-ում Լակտալիս Արմա՝ ՍՊԸ) մինչև հեռավոր Նոր Զելանդիա¹¹: Հայաստանում լավ սպառում ունի նոր զելանդական տավարի յուղը, որը մատչելի է շնորհիվ արոտաարածեցման լայն հնարավորությունների և կովերի բարձր մթերատվության¹²:

¹⁰ Հայաստանի մարզերը և Երևան քաղաքը 2000-2014 թթ. տվյալները. - Եր. –ՎԱ-ՀԱ, (գյուղատնտեսություն, առևտուր, գներ, արտաքին առևտուր, վարձատրություն բաժիններ)

¹¹ Օգտագործվել են USDA, IFD, Eurostat, Trade Database Dutch Dairy Board, Fonterra, Global Dairy Trade կազմակերպությունների նյութերը

¹² Страны мира: Энциклопедический справочник. – Смоленск: “Русич”, 2004. – С. 379-382

Կաթնամթերքի համաշխարհային արտադրության ծավալները, տարածքային ինքնաբավության մակարդակներն ու դինամիկան՝
ըստ 2000 և 2010 թթ.

Ցուցանիշները և անվանումները		Կաթնամթերքի արտադրությունը									
		կաթ			կարագ հազ. տոննա	պանիր հազ. տոննա	մեկ շնչի հաշվով				
		մլն տոննա		հարաբ. շեղումը (+, -) %			կաթ, կգ		հարաբ. շեղումը (+, -) %	կարագ կգ	պանիր կգ
		2000	2010		2010		2000	2010			
Համաշխարհային ծավալներ		700	719	2,7	9044	20222	114	103	-9,7	1,48	2,87
Այլ թվեր	Աֆրիկա	40	42	4,9	302	989	49	46	-6,2	0,29	0,94
	Լատինական Ամերիկա	77	80	3,4	254	1312	148	134	-9,7	0,49	2,50
	Հյուսիսային Ամերիկա	95	96	1,3	789	5511	303	277	-8,6	2,52	15,90
	որից ԱՄՆ	86	87	1,4	709	5093	304	288	-8,9	2,26	16,3
	Ասիա	249	262	5,1	4809	1456	67	62	-7,5	1,14	0,31
	Եվրոպա	213	213	-0,0	2375	10294	293	288	-1,7	3,26	13,90
	Օվկիանա	25	26	1,6	515	660	806	702	-13,0	13,90	17,80
	Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա	25	26	1,6	515	660	1130	963	-14,8	19,00	24,40

Աղբյուրը՝ FAO. World food and Agriculture. Organization of the United Nations. Rome. 2013, p. 22-25, 145

2. Աղյուսակ 1.1.3-ից երևում է, որ կաթնամթերքի շուկայում էապես տարբեր են առանձին տարածաշրջանների, երկրների դերակատարումներն ու վիճակները: Այսպես՝

- Աֆրիկայում բնակչության 235 մլն-ով կան 29 %-ով աճման պարագայում կաթի արտադրությունն ավելացել էր ընդամենը 2 մլն տոննայով կամ 4,9 %-ով, որի արդյունքում մեկ շնչի հաշվով արտադրությունը կրճատվեց 6,2 %-ով՝ 49-ից իջնելով 46 կգ-ի: Ջարգացած երկրների, համաշխարհային կազմակերպությունների կողմից մայրցամաքում իրականացված բազմազույն (կանաչ, կապույտ) հեղափոխություններն իրադրությունը էապես չփոխեցին:
- Լատինական Ամերիկայում կաթնամթերքի արտադրության բացարձակ և հարաբերական ծավալների փոփոխության դինամիկան նման է Աֆրիկային, սակայն պարենապահովվածության մակարդակն էապես գերազանցում է համաշխարհային և եռակի՝ Աֆրիկայի ցուցանիշներին: Այս աշխարհամասում ընդգրկված 40-ից ավելի երկրներ ունեն տարբեր մակարդակներ (Բրազիլիա՝ 160, Կոլումբիա՝ 170, մինչև 40-55 կգ՝ շուրջ մեկ տասնյակ երկրներ):

Մեկ շնչի հաշվով 2,5 կգ կարագի և պանրի արտադրությունը շատ հեռու է ինքնաբավության մակարդակից: Կաթնամթերքների սպառման մակարդակները, անբավարարվածությամբ հանդերձ, ուսումնասիրվող տարիներին նվազել են, որը նման է մնացած տարածաշրջաններին:

- Յուլիսային Ամերիկայում կաթնամթերային շուկայի բարձր տարողությունը պայմանավորված է ամերիկյան տնտեսության բարձր տեսակարար կշռով, որին բաժին է ընկնում կաթնամթերքի արտադրության 91%, կարագի՝ 89%, պանրի՝ 82%-ը: Դրությունն առավել կայուն է Կանադայում, որտեղ 1 շնչի հաշվով արտադրվում է 420 կգ կաթ (ԱՄՆ-ում՝ 280 կգ), 4,2 կգ կարագ (ԱՄՆ-ում՝ 2,3 կգ), 27 կգ պանիր (ԱՄՆ-ում՝ 16 կգ): Դա ընդարձակ բնական կերահանդակների առկայության և դրանց օգտագործման բարձր մշակույթի արդյունք է, որի իմացությունը շատ անհրաժեշտ է հայ ապրանքարտադրողին: Այստեղ ևս առկա է կաթնամթերքի արտադրության համաշխարհային միտումները:
- Կաթնամթերքի ասիական շուկայի անբավարարությունը պայմանավորված է Չինաստանի կաթնատնտեսության զարգացվածության ցածր մակարդակով: Ունենալով Ասիայի բնակչության 32 %-ը (1367 մլն)՝ Չինաստանը արտադրում է

ընդամենը 41 մլն տոննա կաթ (15,6 %), 100 հազ. տոննա կարագ (2 %) և 277 հազ. տոննա պանիր (19 %): Մեկ շնչի հաշվով արտադրված 30 կգ կաթով և 0,2 կգ պանրով Չինաստանը 13 անգամ զիջում է Հնդկաստանին, թեև սպառման մակարդակը Ասիայում կրկնակի զիջում է համաշխարհային միջինին, այնուհանդերձ, այստեղ ևս նկատվում են անկման միտումներ:

- Կաթնամթերքի արտադրության եվրոպական շուկայի համեմատական ցուցանիշները համընկնում են Հյուսիսային Ամերիկայի ցուցանիշներին: Այստեղ ևս նկատվում է հագեցած շուկայի լիցքաթափման միտում:
- Կաթնապրանքային համաշխարհային շուկան մեծ սպասելիքներ ունի Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Օվկիանա տարածաշրջաններից, որտեղ բնառեսուրսային ներուժը ունի լայն հնարավորություններ:

ՀՀ կաթնամթերքի շուկայի զարգացման մակարդակի և դիմամիկայի հիմնահարցերը համահունչ են համաշխարհայինին այնքանով, որքանով անբավարար է շուկայի տարողությունը: Սակայն կաթնամթերային շուկան ունի իր ուրույն տարածքային յուրահատկությունները, որոնցից հատկանշական են.

1. Անցումային տնտեսության մնացած երկրների նման ՀՀ-ում ևս չեն կիրառվում տնտեսության կառավարման վարչահրամայական մեթոդներ (որտեղ ամեն ինչ կանոնակարգված, հասցեագրված, ժամկետավորված է, և դրանք պարտադիր են կատարման համար): Գյուղատնտեսության և մնացած այլ ոլորտների, կազմակերպությունների արտադրաֆինանսական բոլոր առաջադրանքները, արտադրանքի տեսականու կառուցվածքը, գները, ինքնարժեքը, սպառման նորմաներն ու նորմատիվները, շահույթի վերաբաշխումը, պետական գնումների ծավալները, կառուցվածքը, իրացման ուղիները սահմանվում և վերահսկվում էին վերևից: Արտադրողները կամակատարներ էին, որոնք, դրանց մեջ չունենալով սեփականատիրական մասնաբաժին, ի վերջո, պատասխանատվություն չէին կրում (բացի վարչաքաղաքականից) արտադրության զարգացման համար: Պատահական չէր հազարավոր վնասաբեր, սակայն գոյատևող պետական տնտեսությունների առկայությունը: Լինելով արտադրամիջոցների, հողի, բնական ռեսուրսների, արտադրանքի, ֆինանսների, շուկայի մենատերը՝ պետությունը գոտիական գների միջոցով վերաբաշխում էր միջճյուղային և ներճյուղային հավելյալ

արդյունքները: Դա կատարվում էր նպաստավոր տարածաշրջաններից՝ ցածր գների և շահույթը վերաբաշխելու միջոցով, որտեղ պետությունը արտադրության պարտադիր առաջադրանք էր իջեցնում:

2. Դրականի հետ միասին (նման տարածաշրջանները էապես բարգավաճեցին) պետության ագրարային պարտադրանքի քաղաքականությունը մեծ վնաս հասցրեց հզոր պոտենցիալ ունեցող տնտեսություններին: Դասեր քաղելով անցյալի փորձից՝ ԽՍՀՄ հանրապետությունները, վերացնելով արտադրության կառավարման պլանային համակարգը, արդյունքում ոչնչացրին կենտրոնացման և համակենտրոնացման բարձր մակարդակ ունեցող պետական ու կոլեկտիվ տնտեսությունները, դրանց համապատասխանող ագրոարդյունաբերական և ագրոպարենային ենթահամալիրները:

Գյուղատնտեսության մեջ կաթնային խոշոր ֆերմաները սեփականաշնորհման հետևանքով դարձան անգործունակ, ավերվեցին կամ օգտագործվեցին կարողությունների միայն չնչին մասով: Ջրկված լինելով հանրային խոշոր արտադրության կերարտադրության բազայից, կադրերից, կաթի իրացման երաշխավորված շուկայից, ֆինանսավորման աղբյուրներից, տոհմային սպասարկումից՝ կաթնատնտեսական խոշոր համալիրներն ու ֆերմաները վերածվեցին ավելի քան 174 հազար բնամթերային, ապրանքային կամ ցածր ապրանքային տնտեսությունների: Դրանց վերաբերյալ առավել հիշարժան են 2013 թ. օգոստոսին Շվեդիայի «Դե Լավալ» ընկերության կողմից «Կովերի կյանքի տևողության վերաբերյալ» գիտաժողովի գրառումները: Մասնավորապես՝ «Կաթի և կաթնամթերքի տեխնոլոգիաների գիտակրթական կենտրոնի» Կանադայի դոկտորներ Ջ.Ռաչենի և Ա.Մ.դե Պասիլեի զեկույցներում այդ պատճառների թվում հիշատակվում են կովերի և հորթերի հիվանդությունները, ակլիմատիզացիայի փորձի պակասը, երկարաժամկետ փոխադրումների ժամանակ առաջացած սթրեսը, շենքային պայմանները: Հայաստանյան անասնապահների մեծ մասն անտեղյակ կամ լավատեղյակ չեն «կենդանիների բարեկեցություն», «կովերի հարմարավետություն» հասկացություններին: Ներմուծված կենդանիների համար անասնաշենքերը պետք է լինեն այնպիսին, ինչպիսին եղել է այն երկրներում, որտեղից ներմուծվել են տվյալ կովերը:

Արհուսի համալսարանի անասնաբուժական-անասնաբուժական գիտությունների դեպարտամենտի աշխատակից Լենե Մունկտսագարտը, խոշոր եղջերավոր կենդանի-

Ներին համարելով լուսաակտիվ, կոնֆերանսում հիմնավորել է դրա ապահովման, ազատ պահվածքի պայմանների կարևորությունը:

Շվեդիայի գյուղատնտեսական գիտությունների համալսարանի կենսահամակարգերի ֆակուլտետի անասնաբուծության կենսահամակարգերի տեխնոլոգիայի ամբիոնի պրոֆեսոր Քրիստեր Բերգստենն գիտաժողովում հիմնավորեց նորագույն դիզայնով գոմերի շինարարության համար կապիտալ ներդրումների արդյունավետ լինելը:

Ուտրեխի համալսարանի գյուղատնտեսական կենդանիների առողջության ֆակուլտետի անասնաբուժական-բժշկագիտության ամբիոնի դոկտոր Ֆրանկ Էրդեսբուրգը կարևորեց կենդանիների ակլիմատիզացիայի հիմնահարցերը:

Գիտաժողովի առանցքային ուղերձներից հայ ֆերմերների համար կարևորվում են այն, որ.

- անասնաշենքում չպետք է զգացվի գոմաղբի հոտ,
- անասնաշենքի ջերմաստիճանը դրսին չպետք է գերազանցի 5°C -ից ավելի,
- դրսում 20°C -ից բարձր դեպքում շենքը պետք է ունենա հովհարացման համակարգ,
- անասնաշենքերը պետք է գերծ լինեն միջանցիկ քամիներից,
- անասնաշենքում օդի հարաբերական խոնավությունը պետք է պահպանվի 50-80%-ի սահմաններում,
- բարձր արտադրողականություն ունեցող կովանոցի ջերմաստիճանը պետք է լինի -5°C -ից $+15^{\circ}\text{C}$ -ի շրջանակներում և այլն:

Լակտացիայի շրջանում բարձր կաթնատվություն ունեցող կովերի կովանոցի նվազագույն կրիտիկական ջերմաստիճանը պետք է լինի -30°C -ի շրջանակներում: Սրանք անհրաժեշտ պայմաններ են կովերի արդյունավետ կենսացիկլի երկարաձգման և լակտացիայի ընթացքում առավելագույն քանակի կաթ արտադրելու համար:

Մեր կարծիքով՝ կապիտալ ներդրումների լազը գնահատելիս կաթնապրանքային ֆերմայում կկարևորվի ամենամյա կապիտալատարության և բերովի ծախսերի գնահատումը:

Թեև շվեդական գիտաժողովի ամերիկացի, շվեդացի, նիդեռլանդացի, ֆրանսիացի և իսրայելի գիտնականների գիտական ուղերձներն ունեն տեխնոլոգիական

ուղղվածություն, սակայն դրանք կաթնամթերքի շուկայի բաղադրիչներ են և շատ ուսանելի հայ ֆերմերների համար: ՀՀ-ը այսօր մեծ կորուստներ է կրում ներկրված հարյուրավոր գլուխ բարձրարժեք կենդանիների անկումից, եթե դրան էլ գումարվեն չստացված մատղաշի արժեքը, ապա կորուստը անհամեմատ մեծ է¹³:

ՀՀ կաթնամթերային շուկան աստիճանաբար ինտեգրվում է միջազգային շուկայական տնտեսությանը: Դրանք իրականացվում են արտադրության տեխնիկական վերազինման, արտադրանքի արտադրության շղթայում ընդգրկված բոլոր օղակների շահերի մերձեցման, միջազգային ստանդարտների չափանիշների իմացության, արտադրանքի որակի, փաթեթավորման լավացման, մարքեթինգային գիտելիքների և գործարար կապերի ընդլայնման, արդյունավետ շուկաների որոնման ուղղություններով և այլն:

Լուրջ խնդիրներ էլ ձևավորված են ներկայումս՝ կապված կովերի կաթնատվության, սերնդատվության, արտադրության, կենտրոնացման և համակենտրոնացման հետ, իսկ տոհմային գործի դրվածքով ՀՀ-ը բազմիցս զիջում է արևմտյան ստանդարտներին:

Դրանց համահունչ են կաթնամթերքների մանրածախ գների մակարդակները (տես աղյուսակ 1.1.4-ը): Աղյուսակ 1.1.4-ից երևում է, որ ներկրվող և արտահանվող կաթնամթերքի գները 2000-2014 թվականներին բարձրացել են 1,5-2,5 անգամ:

Կաթնամթերքի շուկայում սպառնալից է մնում մանրածախ գնի մեջ գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի ցածր տեսակարար կշիռը, որը խաթարում է ագրոարդյունաբերական համալիրի շղթայի առանձին օղակների շահերը և խոչընդոտում կաթի արտադրության հետագա զարգացմանը: Դրա վկայությունն են կովերի կաթնատվության և 2009-2014 թթ. մակարդակների աննշան փոփոխությունները:

---

¹³ Cow longevity conference August 28th 29th, 2013 Hamra Farm/Tumba, Sweden

Կաթնամթերքի 1 կգ-ի գնի համեմատական բնութագրերը ՀՀ կաթնամթերքի շուկայում՝
ըստ 2000, 2005, 2010 և 2014 թթ.-երի

№	Ցուցանիշներ, անվանումներ	Չափման միավորը	2000 թ.	2005 թ.	2010 թ.	2014 թ.
I	Ներկրման գները	ԱՄՆ				
1	Կաթ և սերուցք	դոլար	0,75	0,82	1,43	2,17
2	Խտացված կաթ, կաթի փոշի	դոլար	2,40	1,42	2,54	3,31
3	Թան, սերուցք, մածուկ, կեֆիր	դոլար	1,25	1,37	1,86	2,07
4	Կաթնային սիճուկ	դոլար	0,50	1,06	1,45	1,67
5	Կարագ, կաթնային մածուկ	դոլար	1,42	1,51	3,04	3,37
6	Պանիր և կաթնաշոռ	դոլար	2,13	2,37	5,28	6,13
II	Արտահանում պանիր	դոլար	-	1,43	4,00	3,10
	Ներքին շուկայի գները	դրամ	-	653	1492	1245
III	Մեկ կգ-ի մանրածախ գինը՝	դրամ				
1	Կենդանական յուղի		1409	1634	2705	3881
2	Չանախ պանրի	դրամ	1235	1327	1563	2219
3	Կաթի (1լ)	դրամ	220	278	342	411
4	Գյուղացիական տնտ. 1լ կաթի	դրամ	103	101	114	162
	Տեսակարար կշիռը մանրածախ գնի մեջ	%	47	36	33	39

Աղբյուրը՝ ՀՀ արտաքին առևտուրը: - Եր. 2000, էջ 5 և հետագա տարիների տեղեկագրերը
Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք - Եր. 2003, էջ 430; 2005, 2014 թթ. «Գներ և սակագներ» բաժինը: Պարենային ապահովություն և աղքատություն: - Եր. 2015, էջ 26, 27, 33

ՀՀ կաթնամթերային շուկայի զարգացման վերաբերյալ առավել համակողմանի ուսումնասիրությունները (տես աղյուսակ 1.1.5-ը) վկայում են, որ.

1. 1988-2014 թթ. կաթի արտադրությունն ավելացել է 134 հազ. տոննայով, պարենային կաթը՝ 148 հազար տոննայով կամ 19,1 և 30,8 %-ով:
2. Երկրում անհամեմատ կրճատվել է արտաքին կախվածության սպառնալիքը, և երկիրը հիմնականում ապավինում է ազգային ռեսուրսներին: Դրա հաստատման

վկայությունը շուկայի տարողության մեջ ազգային ռեսուրսների տեսակարար կշռի 29,9-ից շուրջ 82,4 %-ի աճն է:

3. Խորհրդային իշխանության տարիներին երկրին հատկացված շուրջ 1,6 մլն տոննա կաթնամթերքի ներկրման ռեսուրսի վերացումը կրկնակի նվազեցրել է սպառման հնարավորությունները, սակայն 2000-2014 թվականներին մեկ շնչի հաշվով սպառումը ավելացել է 118 կգ-ով կամ 87 %-ով:
4. Կաթնամթերքների վերահաշվարկված ներկրումների ծավալները կայունացել են 130-140 հազ. տոննայի շրջանակներում, որը վկայում է ինքնաբավության և ազգային անվտանգության բարձրացման մասին, սակայն կաթնամթերքի շուկայի զարգացմանն ուղղվող ջանքերը կասկածանք են հարցում, որ 2015-2020 թվականների հեռանկարի նախագծումները կիրականան:

Արտադրության նկատմամբ սպառման ծավալների եռակի գերազանցումը 46 %-ի իջեցնելը դեռևս շուկայի ինքնաբավության իրատեսական ցուցանիշ չէ: Կենսապահովման մակարդակից 34 %-ով շեղման մակարդակը հեռանկարի այն ուրվագիծն է, որին պետք է հասնել, սակայն դրան էլ խանգարում է շուկայի իրական տարողությունը. սպառման հնարավորություններով պայմանավորված՝ 1,1 մլն տոննա կաթնամթերքի պահանջարկը իրատեսական չէ:

Սակայն արտահանման ծավալների հետագա ընդլայնումն էապես կնվազեցնի գերարտադրության վտանգը: 2001-2014 թթ. կաթնամթերքի արտահանումը 0,439-ից դարձել էր 7,1 մլն ԱՄՆ դոլարի (աճը 16,2 անգամ)¹⁴:

Սպառման վրա մեծ է գների ազդեցությունը. 1988-2014 թվականներին կաթնամթերքը միջին հաշվով թանկացել է 79 %-ով (0,54-0,97 դոլար), որը գլխավոր գործոնն է սպառման կարգավորման ճանապարհին:

Չիշյալ հիմնախնդիրների հետազոտությունը կատարվում է աշխատության հետագա բաժիններում:

---

¹⁴ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք:// «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2004,- էջ 460: «Լուսաբաց» հրատ., Երևան, 2014,- էջ 445

Կաթնամթերքի շուկայի իրավիճակի, զարգացման և կառուցվածքային տեղաշարժերի միտումների մի քանի ցուցանիշներ 33-ում՝
ըստ 1988-2014 թթ.

Տարիներ	Պահանջարկը				Կաթի արտադրու- թյունը հազ. տոննա		Ներկրուները, հազ. ոննատ	Շուկայի տարողությունը, հազ. տոննա	Որից		Փաստացի սպառումը					Սպառողների ծախսերը	
	մեկ շնչի հաշվով, կգ		համախառն, հազ.տոննա		ընդամենը	որից պարենային			արտադրություն, %	ներկրուներ, %	1 շնչի հաշվով, տարեկան, կգ	համախառն, հազ.տ	նույնը, %-երով			1 կգ կաթնամթերքի վրա, դրամ	կաթի 1000 կկալ-ի վրա, դրամ
	կենսապահովման 2838 կկալ նորմայով	2412 կկալ նորմայով	կենսապահովման նորմայով	2412 կկալ/օր 33 նորմայով									արտադրության նկատմամբ	կենսաբանական նորմայի նկատմամբ	33 2412 կկալ նորմայի նկատմամբ		
1988	360	207	1244	715	566	480	1123	1583	28,9	71,1	457	1583	279	127	221	104	173
2000			1156	665	452	400	114	514	77,8	222	135	514	114	44	77	221	368
2005			666	594	594	525	115	640	82,0	18,0	199	640	108	55	108	278	463
2010			675	601	601	531	92	623	85,0	15,0	192	623	104	53	103	328	546
2011			1087	625	601	531	134	665	79,8	20,2	209	665	110	61	106	342	570
2013			1086	624	657	590	142	732	80,6	19,4	242	732	111	67	117	394	656
2014			1084	623	700	628	134	762	82,4	17,6	253	762	109	70	122	411	685

Աղբյուրը՝ Народное хозяйства АрмССР в 1988. – Ер., 1989. – С. 49, 60

Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքի համապատասխան տարիների նյութերը (բնակչություն, կենսամակարդակ, զներ և սակագներ բաժիններ): Պարենային ապահովության և աղքատության համապատասխան տարիների նյութերը (պարենի առկայություն և մատչելիություն, զներ և զների ինդեքսներ բաժիններ): 33 մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, համապատասխան տարիների նյութերը (բնակչության թվաքանակի, գյուղատնտեսության, անասնաբուժական հիմնական մթերքների արտադրություն)» բաժինները)

1.2. Կաթնամթերային ենթահամալիրի շուկայի հետազոտման արդյունքում ձևավորված տեսակետներն ու ընդհանրացումները

ՀՀ պարենային ապրանքների, այդ թվում՝ կաթնամթերային շուկան գտնվում է իր զարգացման շրջադարձային փուլում: Տնտեսական հարաբերությունների արմատական հեղաշրջումը դրսևորվում է շուկայի բոլոր հատվածներում, այդ թվում՝ կաթնապրանքային մթերքների շուկայում:

Կաթնամթերքի պահանջարկի և առաջարկի կարգավորման անհրաժեշտությունը եղել և մնում է արդիական, սակայն տնտեսական տարբեր ժամանակահատվածներում այն դրսևորվել և իրականացվել է տարբեր մոտեցումներով: Շուրջ յոթանասուն տարի ՀՍՍ-ը տնտեսավարել է պլանային արտադրահարաբերությունների պայմաններում: Պլանային համակարգը, հաշվի առնելով առանձին շրջանների, համայնքների կարողությունները (բնական կերահանդակների տարածքը, դրանց բերքատվությունը, արոտաարածեցման տևողությունը, ինտենսիվությունը, ցանովի կերաբազան), կանոնակարգել, ժամկետավորել և հասցեագրել է՝ ինչքա՞ն կաթ արտադրել, ո՞ւմ, ի՞նչ գնով վաճառել, ինչքա՞ն կաթ վերամշակել, արտադրանքների տեսականին, նրանց մեծածախ և մանրածախ գները, ֆինանսատնտեսական արդյունքներն ու շահույթի տնօրինման համամասնությունները:

Արտադրական գործընթացի հետ միասին պլանավորվում, նորմավորվում էր նաև սպառման ոլորտը: Տնտեսական առավել արտակարգ իրավիճակներում գտնվող պարենը բաշխվում էր կտրոններով, իսկ հետագա առավել ապահով ժամանակահատվածում սպառումը կարգավորվում էր պետական գների և բնակչության եկամուտների համարժեք հարաբերակցությամբ, այսինքն՝ գների միջոցով պետությունը կարգավորում էր ապրանքների սպառման չափաքանակները, որը իրականացվում էր արտադրանքների գոտիական երկարաժամկետ հաստատագրված գներ սահմանելու միջոցով:

Դրականի հետ միասին տվյալ համակարգն ուներ լուրջ թերություններ և արտադրության զարգացմանը կասեցնող տնտեսական խոչընդոտներ, որոնցից հատկանշական էին.

- բիզնեսի ոլորտը, գործընկեր ընտրելու ազատության բացակայությունը,
- բոլոր ռեսուրսների (մարդկային, նյութական, տնտեսական) պետական մոնոպոլիան,
- տարածքային գների սահմանման կամայականությունը, շահերի գերակայությունը, որոնք տարիներ շարունակ վնասել են աշխատող հարյուրավոր տնտեսությունների և ճյուղերի,
- արտադրանքի արտադրության զարգացման և տնտեսության արդյունավետության բարձրացման գործում տեղական նախաձեռնությունների սակավությունը,
- գոտիական միջին գներից էական բարձր ինքնարժեքով ապրանք արտադրող կազմակերպությունների պետական ռեսուրսների միջոցով գոյատևումը և այլն:

Տնտեսական նոր հարաբերություններին անցումն իր հետ բերեց տնտեսական ազատության և բիզնեսի ապագայի համար տնտեսական պատասխանատվություն կրող տնտեսավարող սուբյեկտի ձևավորում, սակայն դրա հետ նաև անցման շրջանին անհամատեղելի տնտեսական իրավիճակ, երբ պետությունը վաղաժամ ձերբազատվեց տնտեսությունը կարգավորելու պետական լծակներից՝ հիմնականում ապավինելով շուկայի անտեսանելի ձեռքին:

Տնտեսական հարաբերությունների հեղաշրջումը լուրջ վնաս հասցրեց տնտեսության բոլոր ճյուղերին, այդ թվում՝ նաև կաթնատնտեսությանը, մասնավորապես.

1. Արոտների երկարատև համատեղ օգտագործումը էապես որակազրկել է այն, որակազրկվել է բուսածածկը, ավելացել է կրծողների թիվը:
2. Պլանային տնտեսության ժառանգորդ, տնտեսական պատասխանատվություն կրելուն անսովոր, սակայն, իրականում նրանից օտարված ապրանքարտադրողներն այսօր դժվարությամբ են համակերպվում շուկայական գործելակերպին և փոփոխությունների նկատմամբ ցուցաբերում են բնազդային հակազդեցություն (стресс)^{15,16,17,18}:

¹⁵ Ավագյան Ս. Էքսպրոպրիացիայի լեռնային գաղափարների ժառանգորդ հասարակարգը դժվար է համակերպվում մասնավոր սեփականության հետ. - Եր. Էկոնոմիկա № 2-3 (3-4), 2005

¹⁶ Գաբրիելյան Մ. Պետության ընկալումը գյուղացիական միջավայրում. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1996. – էջ 10-14, 19-23, 67-73

¹⁷ Գաբրիելյան Մ. ՀՀ արդի գյուղացիությունը. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2001. – էջ 9-15, 52-66

¹⁸ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք. - Եր. 2013, էջ 309-312. - Եր. 2014, էջ 305-309

3. Կաթնարտադրության շղթայի առաջին օղակում վերոհիշյալ փոխակերպումներն համայնքին զրկել են համատեղ գործելու կարողությունից:
4. Կենտրոնացման և համակենտրոնացման անհամեմատ բարձր մակարդակ ունեցող ապրանքային ֆերմաների կառավարման համար ստեղծված էր վարման գիտական համակարգ՝ կերի բազա, կաթի երաշխավորված շուկա, կադրեր, պետական աջակցության և վերահսկողության համակարգ, հաստատագրված գներ և այլն: Մինչդեռ այսօր շուրջ 174 հազար գյուղացիական տնտեսություններ հայտնվել են իրենց գործունեությունը տնօրինելու, արդյունավետ արտադրություն վարելու անկարողության, տոհմային համակարգի փլուզման, ապրանքարտադրող և ագրոպարենային ենթահամալիրում տարաբնույթ շահերի առկայության փաստի առջև: Կաթ արտադրողները հայտնվել են ոչ թե «գին թելադրողի», այլ՝ «գին ընդունողի» կարգավիճակում:
5. Համակեցության բնականոն օրինաչափություններին անհամապատասխան կաթ արտադրողը, վերանշակողն, ապրանքաշարժի և առաջարժի (մերչնդայզինգի) շղթայի օղակները հանդես են գալիս տարաբևեռ հակումներով առաջնորդվելու սկզբունքներով, որտեղ տարեցտարի անտեսվում են կաթ արտադրողների շահերը. դրա վկայությունն է այն փաստը, որ կաթի մանրածախ գների կառուցվածքում գյուղացիական տնտեսությունների գների տեսակարար կշիռը 2001-2013 թթ. 40 %-ից իջել է 36,8 %, իսկ մանրածախ գների գերազանցումը՝ 247 %-ից բարձրացել 272 %-ի: Սակայն կաթի արտադրության ավելացման տեմպերը զգալիորեն զիջում են գնաճին, ինչը հակասում է պահանջարկի և առաջարկի բնականոն կարգավորմանը:

Կաթնամթերքի արտադրության տեխնոլոգիան բավականաչափ ուսումնասիրված է անվանի գիտնականների կողմից^{19,20,21,22}: Դրանցում հանգամանալից ներկայացված են կաթի քիմիական բաղադրությունն ու կառուցվածքը, որակական բաղադրիչները, դրանց արտադրության, պահպանման, վերանշակման, փոխադրման պայմաններն ու պահանջները, ազդող գործոնների կարգավորման միջոցները, անարատ կաթնամթերքի

¹⁹ Դիլանյան Ջ.Ք. Կաթի և կաթնամթերքի տեխնոլոգիա. - Եր. 1962. - էջ 18-43

²⁰ Диланян З.Х. Сыроделие. – Ер. 1984. – С 98-106

²¹ Աղաբաբյան Ա.Ա., Բեգլարյան Ռ.Ա., Արաքսյանց Ա.Է. Կաթի ֆիզիկա և քիմիա: - Եր., 1998. – էջ 15-27, 41

²² Բեգլարյան Ռ.Ա., Բեգլարյան Ա.Ռ. Կաթի և կաթնամթերքների տեխնոլոգիա: - Եր., 2003. - էջ 20-21, 29-46, 93-102, 119-127

(պաստերիզացված, սպիտակուցային, մանրեագերծված, վիտամինացված) պատրաստման տեխնոլոգիան, անցյալի ձեռքբերումների պահպանումը: Դրանք մեծ դեր խաղացին գյուղացիական տնտեսությունների արտադրատեխնոլոգիական գիտելիքների ամրապնդման, կադրերի պատրաստման, արդյունավետ և նորագույն տեխնոլոգիական մտքի զարգացման համար, որոնք առանձնապես կարևորվեցին կաթի վերամշակման արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար:

Հայաստանում կաթնամշակությունն ունի բազմադարյան ավանդույթ: Թերևս դրանց ամբողջացումը եղավ Ե.Ս. Աբովյանի (Լայպցիգի համալսարանի ագրոնոմիական ֆակուլտետի շրջանավարտ, Հայաստանի գյուղատնտեսական ինստիտուտի առաջին ռեկտոր) կողմից 1898 թ.-ին Լոռիում և Ախալքալակում կաթնատնտեսական ֆերմաների հիմնումը, Անդրկովկասում առաջին անգամ եվրոպական պանիրների արտադրության կազմակերպումը, Շվեյցարիայի, Հոլանդիայի, Ֆրանսիայի համապատասխան ձեռնարկությունների տեխնոլոգիայի և փորձի տեղայնացումը²³, հետևաբար՝ Լոռու մարզն առաջինն է բարձրորակ տեխնոլոգիայի հիմնադրման ասպարեզում: Մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը կաթնամշակումն ուներ տնայնագործական բնույթ՝ 1913 թ. մշակվել էր ընդամենը 4,6 հազ. տոննա կաթ, արտադրվել 349 տոննա շվեյցարական և 27 տոննա աղաջրային պանիր լավագույն 1988 թ. 206 և 28 հազ. տոննայի դիմաց²⁴ և 2012 թ. 320 և 17,6 հազ. տոննայի դիմաց²⁵:

Կաթնամթերային շուկան մարքեթինգի, շուկայաբանության, էլեկտրոնային առևտրի, լոգիստիկայի, սպառողին ներկայացման արվեստի, տնտեսագիտական հետազոտությունների և ընդհանրացումների տեսանկյունով լուսաբանված մի շարք հեղինակների կողմից^{26,27,28,29}, ովքեր համաշխարհային պարենային հիմնախնդրի ընդհանուր ֆոնի վրա հետազոտել են ՀՀ-ում պարենային անվտանգության, շուկայի

²³ Հայաստանի սովետական հանրագիտարան: - Եր., հ.1, 1974, - էջ 34

²⁴ Народное хозяйство Арм.ССР в 1988 г. – Ер. 1989. – 272 с.

²⁵ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2005-2014 թթ. տվյալները. - Եր.: Լուսաբաց հրատ., (Գյուղատնտեսություն բաժին):

²⁶ Գրիգորյան Կ.Ա. Ագրարային շուկայի կարգավորման մի քանի հարցեր // ՀՀ ազգային գիտաժողովի նյութեր, ԵՊՀ, 1998, - էջ 61-64

²⁷ Գրիգորյան Կ.Ա. Ագրոմարքեթինգը ԱՄՆ-ում և մեր դասերը, ԳԷԳՀ գիտ.աշխ. ժողովածու. - Եր., 1998, - էջ 31-33

²⁸ Գրիգորյան Կ.Ա., Մամիկոնյան Հ.Ս. Գյուղատնտեսական արտադրանքի փաթեթավորման և պահեստավորման զարգացման պրոբլեմները, ԳԷԳՀ գիտ.աշխ. ժողովածու. - Եր., 1998, - էջ 37-39

²⁹ Գրիգորյան Կ., Ոսկանյան Գ. Ագրոպարենային շուկայի կարգավորման հիմնահարցերը ագրարային բարեփոխումների փուլում // ՀԳԱ, Վրաստանի ագրարային համալսարանի գիտաժողովի նյութեր: 1999. - էջ 150-156

հիմնահարցեր՝ զուգահեռներ անցկացնելով միջազգային ընդհանրությունների, միջպետական նոր զարգացումներից բխող պարենային, ազգային անվտանգության միջև: Նրանց աշխատություններում ներկայացված են արտադրանքների գծով երկրի ինքնաբավության ապահովման, ՀՀ կաթնամթերային շուկայի զարգացման արդի դարաշրջանի զարգացումներին ՀՀ ինտեգրման ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորությունները, անհրաժեշտությունն ու առանձնահատկությունները:

Այդ հարցերը ամբողջացվել են Կ. Գրիգորյանի մի այլ մենագրության մեջ, որտեղ մանրամասն անդրադարձ կա նաև կաթնապրանքային ենթահամալիրի զարգացման վերաբերյալ³⁰:

Կաթնամթերքի շուկային և կաթի արտադրության խոչընդոտներին անդրադարձել է նաև Է.Ն.Սախլյանը, ով կարևորում է կարագի և պանրի որոշ տեսակների տեղական արտադրության ավելացումը, արտադրության խոշորացումը, ցեղական կենդանիների ներկրումը³¹:

Կաթնամթերքի շուկայի զարգացմանը վերաբերվող բազմաթիվ հարցեր՝ անասնազլխաքանակի և մթերատվության դինամիկայի փոփոխություն, փաստացի սպառման և կենսաապահովման նորմայի համադրում, հեռանկարի ռազմավարության ներկայացում, քննարկված են նաև Դ.Հարությունյանի ատենախոսական աշխատանքում և հրատարակած հոդվածներում^{32,33}: Մինչդեռ տարածքային շուկաների զարգացումների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները սուղ են և այս առումով ատենախոսության հեղինակի ուսումնասիրությունները ակնառու կերպով վկայում են, որ զուտ հանրապետական ցուցանիշներով առանձնակի խնդիր չեն լուծում: Մինչդեռ Լոռու մարզի վերաբերյալ հեղինակի հետազոտությունները կոնկրետացնում են տարածքային հիմնախնդիրները, քանի որ դրանք էապես տարբեր են Արարատյան դաշտում, Կոտայքի և Գեղարքունիքի, Սյունիքի ու Վայոց ձորի, Լոռու մարզում:

³⁰ Գրիգորյան Կ.Ա. Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման հիմնախնդիրների լուծման ուղին ՀՀ-ում: - Եր., 2011, բաժին 4.4 «Կաթնամթերքի պաշարների համալրման ուղիները ՀՀ-ում», էջ 158-165

³¹ Սախլյան Է.Ն. Կաթնամթերքի շուկան և կաթի արտադրության առկա խոչընդոտների հաղթահարման ուղիները // Ագրոգիտություն, - Եր., 2008, № 3-4, էջ 101-105

³² Հարությունյան Դ.Ա. Կաթի արտադրության հեռանկարները ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն. - Եր. 2006, № 11-12, էջ 509-511

³³ Հարությունյան Դ.Ա. Կաթնամթերքի շուկայի կայացումը և զարգացման հիմնախնդիրները: Թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, 2007, - էջ 6

Կոնկրետ Լոռու մարզում անհրաժեշտ էր բացահայտել այն խոչընդոտները, որոնց պատճառով տարածքում ընդարձակ և արգավանդ արոտների առկայության, արոտարածեցման սեզոնի և ծնի օպտիմալ ժամկետում կազմակերպելու հնարավորությունների առկայության պարագայում 100 հեկտար կերահանդակների և միավոր արդյունավետ բուսածածկի հաշվով կաթնամթերքի արտադրությամբ մարզը զբաղեցնում է նախավերջին տեղը^{34,35,36}:

Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման, շուկայի կարգավորման և այլ հիմնահարցերի կարգավորմանը ՀՀ-ում, տարբեր կողմերից, առանձին մեկնաբանություններով անդրադարձ են կատարել մի խումբ հետազոտողներ, մասնավորապես՝ պրոֆեսոր Ս.Ս. Ավետիսյանը չափազանց կարևորել է հիմնահարցը ՀՀ արտաքին ինտեգրման համատեքստում դիտարկելը: Ալպիական արոտներն ու լավորակ կաթը դեռևս սննդամթերքի անվտանգություն չեն և այս առումով հեղինակներ Ս.Ավետիսյանը և Ա.Գիլոյանը առաջարկում են սննդամթերքի անվտանգության ապահովման ռազմավարության օրենսդրական կարգավորման և ինստիտուցիոնալ կառույցների հզորությունների ամրապնդման, որակի պետական կարգավորման, որակյալ արտադրանքը արտերկրում ներկայացնելու ագրոմարքեթինգային քաղաքականության իրականացման նոր մեխանիզմներ³⁷:

Կաթնապրանքային շուկայի պարամետրերը, զարգացման միտումները, տարածքային իրավիճակային գնահատման հարցերը քննարկված են Մ.Ն.Հովհաննիսյանի սույն հիմնախնդրին նվիրված աշխատանքում, որը տարածքային հիմնախնդիրները դիտարկել է ՀՀ կաթնամթերքի ամբողջական շուկայի զարգացման համատեքստում³⁸: Կաթնամթերքի ներմուծման ծավալները ներկայացված են ներմուծվող կաթնամթերքների ընդհանուր ծավալում չնչին տեսակարար կշիռ ունեցող տեսականիով, մինչդեռ կաթնամթերքի վերածած կարագի և պանրի ծավալները 2013 թ. անցնում էին 140 հազ.

³⁴ Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթնամթերքի շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն № 11-12, 2012, էջ 659-665

³⁵ Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման մակարդակը, դինամիկան և հեռանկարի ուրվագիծը Լոռու մարզում // Անանիա Շիրակացի: - Եր. 2014. - էջ 102-108

³⁶ Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթնամթերքի շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ Լոռու մարզում // Անանիա Շիրակացի: - Եր. 2014. - էջ 95-102

³⁷ Ավետիսյան Ս.Ս., Գիլոյան Ա.Ա. Սննդամթերքի անվտանգության համակարգի զարգացման ռազմավարության հիմնադրույթները ՀՀ-ԵՄ միջև խորը համապարփակ ազատ առևտրի համաձայնագրի բանակցությունների համատեքստում // Ագրոգիտություն № 1-2, 2012, էջ 3-9

³⁸ Հովհաննիսյան Մ.Ն. Կաթնամթերքի շուկան և կարգավորման հիմնահարցերը ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն № 1-2, 2010, էջ 7-12

տոննան: Յեղիմակը, առաջադրելով շուկայի կարգավորման բազում հիմնահարցեր, ներկայացնում է դրանց կարգավորման վերաբերյալ սեփական առաջարկությունները:

Ագրոնարքեթինգի տեսանկյունով՝ կաթնամթերքի շուկայում կարևորվում են ոչ միայն կաթի արտադրական ծավալները, ապրանքատեսականին, որակը, այլև՝ ապրանքայնությունը: Ապրանքային կաթը ներկայացվում է արտագյուղական ապրանքաշրջանառության տեսքով, իսկ փակ բնամթերային տնտեսության առումով՝ այն հեշտ է, մինչդեռ զարգացած շուկայական հարաբերությունների պայմաններում դա չափազանց դժվար է որոշել մարզի և համայնքի կտրվածքով: Յետևապես՝ հնարավոր է, որ էական տարբերություններ առաջանան մարզում արտադրված, իրացված, վերամշակված և սպառված ծավալների միջև: Ապրանքայնության մակարդակը պայմանավորված է այնպիսի գործոններով, ինչպիսիք են՝ սպառման փաստացի մակարդակը գերազանցող ավելցուկները, փոխարինող ապրանքների (բուսական և կենդանական յուղերի) գների մակարդակները, կաթի վաճառքի գների և անձնական սպառման համար օգտագործելու նպատակահարմարությունը, կաթի փոշու օգտագործումը և այլն: ԶԳ-ում կաթի ապրանքայնության վրա ազդող գործոնների գնահատմանն անդրադարձել է Ի.Զ.Ալեքսանյանը: Վերը թվարկած գործոններին անդրադարձած հեղինակին հաջողվել է ստանալ ապրանքայնության մակարդակը պայմանավորող գործոնների կոռելյացիոն կապի ցուցանիշը, որը ներկայացված է արտադրող ընտանեկան տնտեսությունների մեկ շնչի հաշվով արտադրած կաթի և պարենի, այդ թվում՝ կաթնամթերքի սպառման համար կատարած ծախսումների, 1000 կկալ-ի արժեքների հարաբերակցությամբ³⁹:

Յետագոտող Ռ.Ա.Մակարյանը անմիջական կապ է տեսնում սննդամթերքների արտադրության, ապրանքային ծավալների, ապրանքայնության և ՓՄՁ-ների թվաքանակի աճման միջև: Սննդի վերամշակող արդյունաբերության արտադրանքի արժեքի 2005-2010 թթ.-ի աճը պայմանավորված է կազմակերպությունների թվի կրճատմամբ, որը վկայում է նրանց կենտրոնացման և համակենտրոնացման մասին: Եթե մինչև 5 աշխատող ունեցող կազմակերպությունում մեկ կազմակերպության հաշվով թողարկվող արտադրանքը աճել էր 6,9 մլն դրամով կամ 12,6 %-ով, ապա 100-ից ավելի աշխատող ունեցող խոշոր կազմակերպություններում մեկ կազմակերպության թողարկած արտադրանքը 2,5 մլրդ.-ից դարձել էր 4,9 մլրդ. դրամ (96 %): Յեղիմակը հանգում է հաշ-

³⁹ Ալեքսանյան Ի.Զ. ԶԳ-ում կաթի ապրանքայնության վրա ազդող հիմնական գործոնների ազդեցության գնահատումը // Ագրոգիտություն № 1-2, 2012, էջ 9-13

վարկների այն տրամաբանությամբ, որ խոշոր կազմակերպությունների վերարտադրողական ուժի կարողությունը անհամեմատ բարձր է⁴⁰: Մինչդեռ ՀՀ մարզերի ապրանքային կաթի վերաբերյալ մեր կատարած խմբավորման արդյունքներով հաստատված է, որ ապրանքայնությունն ուղիղ համեմատական է մեկ շնչի հաշվով արտադրածին: Խմբավորման 1-4 խմբերում այն աճում է 5,0, իսկ ապրանքային կաթը՝ 5,3 անգամ (տես աղյուսակ 1.2.1-ը):

Կաթնամթերքի շուկայում չափազանց կարևոր է առանձին տեսակի պանիրների արտադրության հունք հանդիսացող ոչխարի կաթը: Հետազոտողների խմբի կարծիքով առավել բարձրարժեք է բալբաս ցեղի մաքիների կաթը, որոնց կաթնատվությունը տատանվում է 140-250 կգ-ի սահմաններում⁴¹:

Հետազոտությունների թեմատիկ շրջանակները ընդգրկում են նաև կաթնամթերքի որակական ցուցանիշները, կաթնամթերքից զտված շաքարասնկերի կերային և բուժիչ հատկությունները, կարագի որակի կեղծման հետևանքները, կենդանիների լակտացիայի կենսացիկլի և կաթնատվության մակարդակի կապը, կաթնամթերքի սանիտարահիգիենիկ պայմանները, անասնաբուժական մթերքի ապրանքագիտությունը, կաթի և կաթնամթերքի փորձաքննությունը, ստանդարտները և այլն: Կաթնամթերքի ապրանքագիտության, ապրանքի որակական պարամետրերի գնահատման, որակի, ապահովման և պահպանման, որակական տեղաշարժերից առաջացած վտանգների, անվտանգության ապահովման, փորձաքննության հիմնահարցերը լուսաբանված են Յու.Գ.Մարմարյանի⁴², Ս.Ի.Սահրադյանի⁴³, Վ.Աբրահամյանի⁴⁴, Ս.Լ.Սարատիկյանի⁴⁵ աշխատություններում:

⁴⁰ Մակարյան Ռ.Ա. Կաթնամթերքի արտադրության և ՓՄՁ զարգացման վիճակը ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն № 1-2, 2012, էջ 37-44

⁴¹ Փամբուխչյան Ա.Ա., Մարմարյան Յու.Գ., Փամբուխչյան Ջ.Ս. ՀՀ-ում բուծվող ոչխարների միջին կաթնատվությունը և կաթի քիմիական ու ամինոթթվային կազմը // Ագրոգիտություն № 9-10, 2013, էջ 521-525

⁴² Մարմարյան Յու.Գ. Անասնաբուժական մթերքների և հումքի ապրանքագիտություն: - Եր., 2002. - էջ 21-25, 47, 77-84

⁴³ Սահրադյան Ս.Ի. Պարենային ապրանքի որակի փորձաքննություն: - Եր., 2010. - էջ 35-112

⁴⁴ Աբրահամյան Վ., Համբարձումյան Գ. և ուրիշներ. Պարենամթերքի փորձաքննության հիմունքներ: -Եր. «Լուսաբաց», 2008, - էջ 219-248

⁴⁵ Սարատիկյան Ս.Լ. Ապրանքագիտության տեսության համառոտ դասընթաց: - Եր. 2008. - էջ 73-105, 110-117, 211-228

Գյուղական բնակչության կաթնաապահովվածության ազդեցությունը կաթի ապրանքայնության վրա՝ ըստ 2013 թ.-ի

ՀՀ մարզերի գյուղական բնակչության հատվածավորումը ըստ 1 շնչի հաշվով կաթի արտադրության, կգ	Միջինը խմբում, կգ	կաթի արտադրությունը, հազ. տոննա	Գյուղական բնակչությունը, հազ. մարդ	Մարզերի թիվը	Իրացված կաթի		Իրացված կաթը 1 շնչի հաշվով, կգ		Բնակչության տեսակարար կշիռ, %	
					քանակը, հազ.տոննա	ապրանքայնությունը, %	գյուղական	քաղաքային	քաղաքային	գյուղական
Մինչև 300	269	119	442	3	67	56,3	151	314	20,3	79,7
300-800	684	284	415	4	153	53,8	369	595	38,4	61,6
800-1000	924	183	198	2	102	55,7	515	365	59,2	40,8
1000-ից բարձր	1348	71	46	1	37	59,7	804	389	67,3	32,7
Ընդամենը, միջինը	588	657	1101	10	359	54,6	326	425	40,4	59,6

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք. - Եր. 2014, էջ 11, 305: Պարենային ապահովություն և աղքատություն. - Եր. 2015, էջ 62-63: ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով. - Եր. 2014, էջ 19, 43: Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը. - Եր. 2014, էջ 4

Պետք է նշել այն իրողությունը, որ բնական կերահանդակները կաթի արտադրության գլխավոր ռեսուրսներ են: ՀՀ-ում ներկայումս բնական կերահանդակներին բաժին է ընկնում կենդանական ծագման արտադրանքի արտադրության շուրջ 60-65 %-ը: Վկայակոչելով նշանավոր կենսաբան Գարրետ Հարդինին՝ Փ.Սամյուելսոնն ու Ու.Դ.Նորդհաուսը նշում են, որ արոտից լրացուցիչ օգուտ ստանալու նպատակով 1 հա-ի հաշվով անասնագլխաքանակի ավելացումը, կամ համընդհանուր սեփականության հողերից օգտվելու ազատությունը, ի վերջո, կործանում է բոլորին^{46,47}: Այսօր նույնը կարելի է ասել միջազգային ջրերում ձկան ազատ որսի վերաբերյալ, որի արդյունքում խիստ կրճատվեց համաշխարհային օվկիանոսի ձկնապաշարի կրիտիկական ռեսուրսները, վատացավ ապրանքատեսականին, համաշխարհային օվկիանոսի տարածքի 1/5-ը ծածկվեց անթափանց նավթավարագույրով⁴⁸:

ՀՀ կաթնամթերային շուկայի հիմնահարցերի ուսումնասիրման (սպառողների բավարարվածության, ապրանքը որպես պահանջումների բավարարիչ մաս ընկալելու, գնագոյացման, ապրանքաշարժի և առաջարժի կազմակերպման և այլն) գործում կարևոր ուղեցույց են շուկան նորովի ընկալելու, գնահատելու, բիզնես ծավալելու վերաբերյալ Գ.Բաղդասարյանի⁴⁹, Ա.Ջաքարյանի⁵⁰ գիտական ուսումնասիրությունները:

Այսպես՝ կաթնապրանքային ենթահամալիրի առանձին օղակների միջև շահույթի վերաբաշխումից կաթ արտադրողների տարածայնությունները անհրաժեշտ է ուղղորդվեն ոլորտի սուբյեկտներին, որոնք պետք է ուղիներ որոնեն կաթի մանրածախ գնի արդարացի և հիմնավորված ձևավորման հարցում, որի մեթոդաբանությունը տրված է Գ.Բաղդասարյանի սույն աշխատությունում⁵¹:

Ընկերությունների մարքեթինգային ծառայությունների, ապրանքարտադրողների, սպառողների, ապրանքաշարժի և առաջարժի կազմակերպությունների, գյուղացիական տնտեսությունների հոգեբանությունը շուկայամետ լինելուց դեպի սպառողը

⁴⁶ Garret Hardin, e The Tragedy of the Commons; Science (13.XII.1968)

⁴⁷ Սամյուելսոն Փ., Նորդհաուս Ու.Դ. Տնտեսագիտություն II, մակրոտնտեսագիտություն: - Եր., 1997. է13, 68, 88-89, 110

⁴⁸ Рябчиков А.М., Саушкин Ю.Г. Современные проблемы исследования окружающей среды // Вести. Моск.ун-та. Сер. "География". 1993 № 3. – С. 6

⁴⁹ Բաղդասարյան Գ.Վ., Բաղդասարյան Ա.Գ. Գնագոյացումը շուկայական տնտեսության պայմաններում: - Եր., «Տնտեսագետ», 2012. - էջ , 258-287, 321-327

⁵⁰ Ջաքարյան Ա.Ե., Սահակյան Շ.Ս. և ուրիշներ Մարքեթինգի հիմունքներ: - Եր., «Տնտեսագետ», 2013, - էջ 37, 597

⁵¹ Բաղդասարյան Գ.Վ., Բաղդասարյան Ա.Գ. Գնագոյացումը շուկայական տնտեսության պայմաններում: - Եր., «Տնտեսագետ», 2012, - 390 էջ

շրջվելու պրոֆ. Ջաքարյանի դատողություններն ընդունելի է նաև ագրոպարենային համակարգի համար: Այսօր կթվորը, կաթ մթերողը, վերամշակողը, փաթեթավորողը, լոգիստիկ ծառայությունը, վաճառողը տնտեսական պատասխանատվություն ունեն «դաշտից (ֆերմայից) մինչև սեղան» շղթայի հաջորդ օղակի հանդեպ, թեև գոյություն ունի նաև հետադարձ կապի և պատասխանատվության պակաս: Հեղինակն անցման շրջանի համար կարևորում է տնտեսական մրցակցության, գնագոյացման վրա հասարակական և պետական միջամտությունն ու վերահսկողությունը⁵² :

Ապրանքի գաղափարը ապրանքարտադրողից մինչև սպառողը շղթայի բոլոր օղակների ընկալման հիմնախնդիրներից է: Այստեղ օգտակար է Ս.Սարատիկյանի աշխատությունը⁵³: Շուկայում ձևավորվող գնային և ոչ գնային մրցակցության գործում այսօր կարևորվում է այն, թե կաթնամթերքի մերչդայզինգի տակ ինչ է ակնկալում սպառողը: Կաթ սպառում են շուկայի հատվածավորման բոլոր մակարդակներում հայտնվածները, ուստի կաթնամթերք արտադրողները լայն պատկերացում պետք է ունենան շուկայի այն հատվածի սպառողների պարամետրերի վերաբերյալ, որտեղ նրանք գործում կան պատրաստվում են ներթափանցել տվյալ հատվածը: Ս.Սարատիկյանի ձեռնարկը դրա հնարավորությունն ընձեռում է, թեև աշխատանքը նվիրված է ոչ թե անմիջական սպառողներին, այլ՝ նրանց պահանջմունքների բավարարմանը: Այստեղ կաթնամթերքի շուկայի համար առաջնային են մնում ապրանքագիտական այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսին են՝ ապրանքի գաղափարը, կայացման և սպառողին ամրացնելու մակարդակների քայլերը, շուկայի առանձին հատվածների համար դրանց առաջնահերթությունները, դրանց ձևավորման և պահպանման գործոնները, դրանց հաշվեկշռի վերաբերյալ տեղեկատվությունը, մրցունակությունը, սպառողների իրավունքները և այլն⁵⁴:

Կաթնամթերքի շուկայի համար կարևոր է ոչ միայն ապրանքի սպառողական որակաչափերը, այլև՝ այն սպառողին ներկայացնելու ապրանքաշարժի և առաջարժի ծառայությունը: Ի վերջո, վերջնական փուլում դեմառդեմ հանդիպում են վաճառողն ու

⁵² Ջաքարյան Ա.Ե., Սահակյան Շ.Ս. և ուրիշներ Մարքեթինգի հիմունքներ: - Եր., «Տնտեսագետ», 2013, - 702 էջ

⁵³ Սարատիկյան Ս.Լ. Ապրանքագիտության տեսության համառոտ դասընթաց: - Եր. «Հրագրան» հրատ., 2007, - 244 էջ

⁵⁴ Պարենային ապահովություն և աղքատություն. - Եր., 2005-2014 թթ, «Ազգային պարենային հաշվեկշիռ» բաժինը

սպառողը, իսկ առևտրասպառողական այս բարդ փոխհարաբերությունների ողջ գործընթացը ներկայացված է Հ. Բատիկյանի աշխատություններում, որոնք շատ կարևոր են ամենօրյա օգտագործման կաթնամթերքի շուկայում: Վաճառողներն ու սպառողներն այսօր լավատեղյակ չեն կաթնամթերքների որակական և սպառողական շատ լայն պարամետրերին⁵⁵. Լոռու մարզի Վանաձորի, Ստեփանավանի, Տաշիրի մի շարք մթերային խանութներում կատարված հարցման արդյունքներով պարզվել է, որ սպառողների ճնշող մեծամասնությունը կաթնամթերքի որակի մասին դատում են միայն յուղի պարունակության, համի, հոտի արտադրության ժամկետի, գնի, արտադրող ֆերմայի մասին տվյալներով: Հարցվածներից 92 % և վաճառողներից 43 %-ը գաղափար չունեին կաթի խտության, սպիտակուցների պարունակության, հավելումների, կեղծումների, կալորիականության վերաբերյալ: Նրանց 83-87 %-ը կաթնամթերքի գնումների վերաբերյալ որոշումները կայացնում են հենց առևտրի սրահում՝ ելնելով ֆիրմային անունից, գնից, արտադրության ժամկետից, տարայի մեծությունից և գրավչությունից, հետևաբար՝ այստեղ կարևորվում է մարքեթինգի աուդիտի, ապրանք սպառողին ներկայացնելու մերչնդայզինգի արվեստի տիրապետումը:

Կաթնամթերքների արտադրության տարածքային տեղաբաշխման, ինքնաբավության, ապրանքային պաշարների, գների հեռանկարի հիմնահարցերի վերաբերյալ տվյալները ներկայացված են ՀՀ ԱՎԾ-ի վիճակագրական տարեգրքերում, արտաքին առևտրի վերաբերյալ նախարարությունների օպերատիվ հաշվառման տեղեկություններում և այլն:

Հստակեցված են կաթնամթերքների առևտրի խաղի կանոնները (ընկերակցությունների արտադրության և իրացման չափաքանակները, ապրանքատեսականին, իրացման արեալը, գները, որակական ցուցանիշները, ազգային և միջազգային (FAO) ստանդարտները և այլն):

Կաթնատվության ենթահամալիրի և դրան համահունչ գործող շուկայի հիմնահարցերը համակողմանի քննարկված են Պ.Վ. Լեշչիլովսկու, Լ.Ֆ. Դոգիլի և Վ.Ս. Տոնկովիչի խմբագրությամբ հրատարակված «ԱԱՀ ճյուղերի և կազմակերպությունների էկոնոմիկա» դասագրքի «Կաթնամթերքի ենթահամալիրի էկոնոմիկա» և «Կերարտադ-

⁵⁵ Բատիկյան Հ. Որակ և անվտանգություն: Պարենային հումք և սննդամթերք. - Եր.: Տնտեսագետ, 2001. - էջ 85-88

րության էկոնոմիկա» գլուխներում, ինչպես նաև՝ «ԱԱՀ-ի արդյունաբերական և ագրոսպասարկումների ձեռնարկությունների էկոնոմիկա» բաժիններում⁵⁶: Ագրոարդյունաբերական համալիրի կառուցվածքում ներառված ճյուղերի, ձեռնարկությունների տնտեսական նոր հարաբերությունների, շուկայի կառավարման անտեսանելի ձեռքի և պետական տնտեսական և ագրարային քաղաքականության նոր վերաիմաստավորումների վերաբերյալ Բելոռուսի տնտեսության հիման վրա գրված հանրագիտարանային այս աշխատանքի կարիքը շատ ունեն ԱԱՀ-ի բոլոր օղակների աշխատողները: Մինչդեռ տնտեսագիտական գիտակ կադրերի առկայությամբ ՀՀ կաթնատնտեսության շուկայի տնտեսագիտական վերլուծության նման վիճակը տարակուսելի է մեր երկրի համար: Ագրարային ոլորտում ագրոմարքեթինգի դրսևորման առանձնահատկություններին, կառուցվածքին, ագրոբիզնեսի ազատականացման ու հողային հարաբերությունների արմատական վերափոխմանը, ագրոպարենային քաղաքականությանը, նրանց ձևավորման սկզբնական իրավիճակին, սպասվելիք սպառնալիքների առաջին արձագանքողներից էր ագրարային ոլորտի տնտեսագետների միջազգային ընկերությունների անդամ, ռուս ականավոր տնտեսագետ Ե.Վ.Սերովան⁵⁷:

Ագրարային տնտեսության զարգացման տեսական և գործնական հիմունքներին, տնտեսության արմատական վերակառուցմանը, տնտեսական օրենքների գործողության ազատականացման անհրաժեշտությանն ու առանձնահատկություններին, ագրոմարքեթինգի նորովի վերաիմաստավորմանն է անդրադարձել Ն.Ա.Պոպովը: Շուկայական տնտեսության դասական ընկալման ամբողջական մոտեցումներով հեղինակն անդրադարձ է կատարել ագրարային շուկայի վերաիմաստավորմանը, անցման շրջանի տնտեսության պայմաններում շուկայի ազատականացման և պետական կարգավորման զուգակցմանը: Անդրադառնալով անասնաբուծության ոլորտում տնտեսական օրենքների դրսևորման առանձնահատկություններին և ճյուղի զարգացման տնտեսական առաջնահերթություններին՝ հեղինակը բնակչության մեկ շնչի հաշվով անասնաբուծական մթերքների սպառման մակարդակը, ըստ էության, համարում է ազգի կենսամակարդակի, ազգային և պարենային անվտանգության կարևոր ցուցանիշը: Չափազանց

⁵⁶ Экономика предприятия и отраслей АПК. П/Р П.В.Лешиловского, Л.Ф.Догиля, В.С.Тонковича и др. – Минск. “Барановическая укрупненная типография”. 2001. – С. 37, 45, 212-263, 405-443, 476-484

⁵⁷ Серова Е.В. Аграрная экономика. – М.: Изд. полигр.фирма “Ставрополье”. 1999. – С. 44, 48-126, 157-175, 240-256

կարևորվում է վերամշակված կաթնամթերքների պահպանման տևողության երկարացման տեխնոլոգիաների, փաթեթավորման նյութերի դերը, ինչպես նաև՝ ապրանքատեսականու կազմն ու կառուցվածքը⁵⁸:

Կաթի և կաթնամթերքի շուկայի հիմնահարցերը մասնագիտական անհրաժեշտ խորությամբ լուսաբանված են նաև Վ.Վ.Շայկինի «Գյուղատնտեսական շուկաներ» աշխատության մեջ⁵⁹: Համամիտ լինելով հեղինակի այն պնդմանը, որ կաթի շուկան բաղկացած է կաթ արտադրող, լոգիստիկ, վերամշակող, իրացնող, վաճառող, ագրոսերվիսի (մատակարարող, սպասարկող ենթակառուցվածք) կազմակերպություններից, շուկայական հարաբերությունները կարգավորող պետական, հասարակական կազմակերպություններից, շուկայի անտեսանելի ձեռքի գործիքներից, ռեսուրսներից, այնքան էլ համամիտ չենք հեղինակի կաթնամթերքի պահանջարկի ձևավորման «տարերայնության» տեսակետին:

Կաթնարտադրության տնտեսական արդյունավետության պատկերը, հաշվարկման մեթոդաբանությունը, ծախսերի հողվածների կազմը, սահմանային (Marginal) եկամտի հաշվարկման մեթոդիկան ներկայացված է հետազոտողներ Յու.Ցեդդիեսի, Է.Ռայշի և Ա.Ուգարովի կողմից⁶⁰:

ՀՀ-ում այսօր առավել քան պրոբլեմային է մնում կաթ արտադրողների և վերամշակողների շահերի ներդաշնակեցումը, ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիան: Այս ասպարեզում համակողմանի ուսումնասիրություն են կատարել Վորոնեժի պետական տեխնոլոգիական ակադեմիայի գիտնականներ Վ.Մ.Բաուտինը և Ա.Ա.Չերնիկովան^{61,62}:

Ուսումնասիրությունների արժևորումը կայանում է նրանում, որ Վ.Բաուտինը հիմնախնդիրը քննարկում է առավելապես վերամշակող կազմակերպությունների շահերի տեսանկյունից՝ արդյունավետության բարձրացման միջոց առաջադրելով վերամշակող կազմակերպությունների տեղաբաշխման օպտիմալացումը, կենտրոնա-

⁵⁸ Попов Н.А. Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства. – М.: Типог. ИПК.РУДН. – С. 26-27, 47, 119-138, 171-180, 193, 223-238

⁵⁹ Шайкин В.В. Сельскохозяйственные рынки. – М.: Типог. РУДН. Гл. 17. – С. 26-27

⁶⁰ Цеддиес Ю., Райш Э., Угаров А.А. Экономика сельскохозяйственных предприятий. – М.: Изд. МСХА. 2000. – С. 293-319

⁶¹ Баутин В.М. Совершенствование форм агропромышленного взаимодействия субъектов молокопродуктивного подкомплекса АПК. – Воронеж, 2002. – С. 21, 33-34, 61-78

⁶² Баутин В.М., Черникова А.А. Экономическая устойчивость и доходность предприятия молочной промышленности. – Воронеж, 2002. – С. 94-101

ցումն ու համակենտրոնացումը, գնի կառուցվածքում շահերի ներդաշնակեցումը, որն ամենագլխավորն է հարաբերությունների այս համատեքստում:

Չեղինակներն այդ նպատակի համար առաջարկում են օգտագործել ագրարային տնտեսության մեջ օգտագործվող ռեսուրսահատուցման, շահույթի միջին նորմայի և ծախսահատուցման՝ շահութաբերության ցուցանիշները: Խնդրի կարգավորման գործում կարևորվում է երկարաժամկետ պայմանագրային հարաբերությունները, օրենսդրական կարգավորումը, ագրոարդյունաբերական համագործակցության վերջնական արդյունքի համար պատասխանատվության համատեղումը:

ՀՀ կաթնամթերային ենթահամալիրի վերաբերյալ բազմաբնույթ ուսումնասիրությունների վկայակոչումները ինքնանպատակ չեն: Այն մի կողմից փաստում է շուկայի գործընթացների ուղղակի և անուղղակի կապերը, ռեսպոնդենտների բազմազանությունը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ դրանք գնահատելու ու շահերի ներդաշնակեցման անհրաժեշտությունը:

Կաթնամթերքի շուկան իրենից ներկայացնում է կաթնամթերային ենթահամալիրի բոլոր օղակների (հումք և վերջնական արտադրանք արտադրողների, ենթակառուցվածքային կազմակերպությունների և սպառողների) միջև ձևավորված տնտեսական հարաբերությունների ամբողջական համակարգ, որտեղ բոլոր սուբյեկտները առք ու վաճառքի միջոցով իրացնում են իրենց սեփականատիրական իրավունքը: Դա նշանակում է, որ շուկան, որտեղ փոխանակության գործընթացը ամենահիմնականն է, հավասարապես ընդգրկում է արտադրությունը, բաշխումն ու սպառումը: Այն ներկայացվում է ոչ միայն ուղղակի, այլև՝ հակադարձ կապերով: Հետևապես՝ պետական միջամտության ուղղություններն ու մեխանիզմներն այստեղ հանգելու են այդ հարաբերությունների կարգավորմանը, օղակների շահերի ներդաշնակեցմանն ու ինքնաբավությանը: Օղակներից որևէ մեկի շահերի նսեմացումը կհանգեցնի ողջ համակարգի փլուզմանը, որի սպառնալիքներ կան ՀՀ-ում: Տրամաբանության հակառակ՝ 2011-2014 թթ. ոչ միայն չբարձրացավ գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի գինը, այլև՝ 163-ից իջավ 162 դրամ⁶³:

⁶³ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 33

Կաթնամթերքի ապրանքային տեսականու (պանիր, կաթնասեր, կաթնաշոռ, կարագ և այլն) պահանջարկի և առաջարկի հարաբերակցությունը ներկայացնում է մանրածախ առևտրի ապրանքային խմբերով:

ՀՀ կաթնամթերային ենթահամալիրի ձևավորման և շուկայական հարաբերությունների հիմնահարցերը ուսումնասիրված և մեկնաբանված են հայ և օտարազգի գրականության մեջ: Աստիճանաբար, ինքնակարգավորման ճանապարհով, ձևավորվում և զարգանում են շուկայական տնտեսության ներհատուկ տնտեսական հարաբերություններ (պահանջարկ, առաջարկ, գներ, կոոպերացիա, արտաքին տնտեսական կապեր), արդիականացվում է կաթնամթերքի վերամշակման տեխնոլոգիան, վերակենդանանում է ալպիական արոտներում արտադրված կաթնամթերքի սպառողական բարձր արժանիքներն արտերկրներում ներկայացնելու 20-րդ դարաշրջանի նախաշեմի ավանդույթները, պատրաստվում են բարձրորակ կադրեր, պահպանվում և արդիականացվում են տեխնոլոգիաները, հայ երախտավորների (Դիլանյան, Բեզլարյան) այս բնագավառում ստեղծած տեխնոլոգիական գործընթացի ձեռքբերումները, փաթեթավորման, նանոտեխնոլոգիայի և մերչնդայզինգի նվաճումները:

Սակայն, եթե տեխնոլոգիական մտքի առումով այս ասպարեզում նվաճումները բավարար են, կաթնարդյունաբերության ենթահամալիրի վերամշակող արդյունաբերության արտադրանքի, ապրանքատեսականու կազմի, կառուցվածքի, արտադրանքի որակի, փաթեթավորման, ստանդարտացման որակական պարամետրերը բավարարում են արտերկրների պահանջներին, և արտադրողները «գին ընդունողից» վերաճում են «գին թելադրողի», ապա ձեռքբերումները համահունչ չեն կաթնամթերքի ենթահամալիրի շուկայական հարաբերություններին, այսինքն`

1. Կաթնամթերային շուկան մնում է պակասորդային` կենսաապահովման 2838 կկալ նորմայով նախատեսված 1,1 մլն տոննա կաթնամթերքի նկատմամբ ինքնաբավությունը կազմում է ընդամենը 50 %:
2. Արոտների ծանրաբեռնման արդյունավետությանը ուսումնասիրված է մեր կողմից (աղյուսակ 2.2.4):
3. Կաթնամթերային շուկայում ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիան կրում է միակողմանի բավարարվածության բնույթ, անտեսված են գյուղացիական տնտե-

սությունների շահերը: Պատահական չէր, որ կաթի արտադրությունը 2008-2013 թթ. 662-ից իջավ 657 հազ. տոննա:

4. Արոտների թերօգտագործման համար համայնքները պատասխանատվություն չեն կրում, մինչդեռ մեծ են դրա բացասական հետևանքները: Քանի որ արոտները հանրային օգտագործման օբյեկտներ են, ուստի դրա համար պատասխանատվություն չեն կարող կրել նաև առանձին գյուղացիական տնտեսությունները:
5. Բացակայում են հունք արտադրողների հետ երկարաժամկետ պայմանագրային հարաբերությունները, մարքեթինգային բավարար հետազոտությունները, անավարտ է կոոպերացիայի ձևավորման գործընթացը:
6. Նվազագույն պարենային զանրյուղի կազմի և կառուցվածքի, ինչպես նաև պարենային ապահովության ու աղքատության տեղեկատուներում մեկ լիտր կաթնամթերքի սննդային համարժեքը գնահատված է 600 և 400 կկալ չափաքանակներով, որը խանգարում է ազգային հաշվեկշռի, շուկայի տարողության, 1000 կկալ-ի համեմատական արժեքների իրատեսական գնահատումներին (նույնը կարելի է ասել կաթնաշոռի, կենդանական յուղի, պանրի սննդային էներգետիկ համարժեքի գնահատման վերաբերյալ)⁶⁴:
7. Կաթնամթերքի շուկայի պետական կարգավորման լծակների շարքում չափազանց կարևորվում է գյուղատնտեսությունը կադրերով ապահովելու հարցը: Համայնքների ղեկավարների 45 %-ը, ըստ գյուղ. նախարարության օպերատիվ տվյալների, չունեն բարձրագույն, իսկ 63 %-ը՝ նաև մասնագիտական կրթություն⁶⁵:

Կաթնամթերային ենթահամալիրը կայուն զարգացում ունեցող ճյուղերից է, որի գործունեության գնահատմանն ու տնտեսական շրջանառության մեջ ներգրավման մեխանիզմների գործադրմանն էլ ուղղված է սույն հետազոտությունը:

---

⁶⁴ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 43

⁶⁵ ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության օպերատիվ հաշվառման ամփոփ տեղեկանքից

ԳԼՈՒԽ 2. ԿԱԹՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ՆԵՐԿԱ ՎԻՃԱԿԸ, ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ, ՀԵՌԱՆԿԱՐԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶՈՒՄ

2.1. Կաթնամթերային ենթահամալիրը ՀՀ տնտեսությունում

Ցանկացած երկրի, այդ թվում՝ Հայաստանի տնտեսության մեջ առանձին ճյուղերի տնտեսական դերը հիմնականում գնահատվում է եկամուտների ազգային հաշիվներում (համախառն ավելացված արժեքի, վարձու աշխատողների աշխատանքի վարձատրության, բյուջեի ձևավորման, շահույթի և համախառն եկամտի, հիմնական կապիտալի), արտաքին և ներքին ապրանքաշրջանառության մեջ ունեցած մասնաբաժնով և այլն^{66,67}:

Դրանով հանդերձ՝ երկրի տնտեսական անվտանգության համակարգում ունեցած դերակատարման արժևորմամբ պարենամթերքների, այդ թվում՝ կաթնամթերքի տնտեսական նշանակությունը գնահատվում է նաև առանձնակի ցուցանիշների համակարգով, որոնցից հատկանշական են.

1. կաթնամթերքի պահանջարկի և առաջարկի մակարդակը, դինամիկան, հաշվեկշիռն ու դրա խախտումից սպասվող սպառնալիքները,
2. կաթնամթերքի շուկայի տարողությունն ու կառուցվածքը, որը գնահատվում է սպառման ինքնաբավության աստիճանի տարբեր մակարդակների (2838, 2412, 2232 և 2100 կկալ/օր) համար սահմանված չափաքանակներով և փաստացի սպառման ցուցանիշներով,
3. կենդանական յուղի սպառման այլընտրանքի պարագան, դրա կենսաբանական ու տնտեսական նպատակահարմարությունը և հետևանքները,
4. կաթնամթերքի կենսաապահովման, նվազագույն սպառողական զանբյուղի չափաքանակների և փաստացի սպառման մակարդակների համադրելիության SWOT գնահատումը,

⁶⁶ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2005-2014 թթ. տվյալները. - Եր.: Լուսաբաց հրատ., (Գյուղատնտեսություն բաժին)

⁶⁷ Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006-2014 թթ. տվյալները: (Գներ, պարենի առկայություն, պարենի մատչելիություն, պարենի օգտագործում բաժինները)

5. սպառված կաթնամթերքի անվտանգությունն ու լիարժեքությունը,
6. սննդամթերքի, այդ թվում՝ կենդանական ծագման մթերքների սպառման, դրամական ծախսերի և սննդի էներգետիկ կառուցվածքում կաթնամթերքի զբաղեցրած դիրքի համարժեք հարաբերությունը,
7. երկրի և տարածաշրջանների գյուղատնտեսության ու սննդարդյունաբերության համախառն և ապրանքային արտադրանքի արժեքի, նոր արդյունքի, արտադրական ու աշխատանքային ծախսերի մեջ կաթնամթերքի զբաղեցրած դերը,
8. կաթնապրանքային ենթահամալիրի դերը երկրի, տարածաշրջանի աշխատանքային ռեսուրսների միգրացիայի մեղմացման, զբաղվածության, գյուղատնտեսության բնառեսուրսային ներուժի օգտագործման մեջ ունեցած դերը,
9. սննդի վերամշակող արդյունաբերության մեջ կաթը որպես հումք օգտագործելու և նոր ավելացված արդյունք ստեղծելու հանգամանքը:

ՀՀ ԱՎԾ-ի «Պարենային անվտանգություն և աղքատություն» վիճակագրական տեղեկագրի տվյալներով 2010-2013 թթ. բնակչության մեկ շնչի հաշվով կաթնամթերքի տարեկան փաստացի սպառումը տատանվում էր 192-234 կգ-ի սահմաններում, որի էներգետիկ արժեքը տարբեր գնահատումներով կազմում է 115-140 և 76-92 հազար կիլոկալորիա:

Տարամետ գնահատումների տարբերության պատճառն այն է, որ մեկ լիտր կաթի էներգետիկ արժեքը հավասարեցվում է 600 կիլոկալորիայի, սակայն ՀՀ պարենային հաշվեկշռի հաշվարկման համար 2005-2014 թթ. տվյալներով այն հավասարեցված է 400 կկալ-ի:

Ներկայացված աղյուսակ 2.1.1-ի տվյալները վկայում են երեք մակարդակներով հաշվարկված կաթնամթերքի պահանջարկի և փաստացի սպառման իրավիճակի վերաբերյալ: Այն է՝

ա) Կենսապահովման սպառման մակարդակը բավարարվել է միայն 1986-1989 թվականներին՝ ԽՍՀՄ պարենային կենտրոնացված ֆոնդերից 1,0-1,4 մլն տոննա կաթնամթերք ներմուծելու հաշվին: Սեփական արտադրության 500 հազ. տոննա պարենային կաթը շուկայի տարողության մեջ զբաղեցնում էր միայն 38 %:

Մեկ շնչի հաշվով կաթնամթերքի նորմատիվային պահանջարկի, փաստացի ձևավորված սպառման մակարդակի ժողովրդագրական պատկերը և դինամիկան 33-ում՝ ըստ 1988-2013 թթ.-երի

Ձ/հ	Ցուցանիշները	Սպառման տարեկան նորման կգ/տարի	Կաթի փաստացի սպառումը 1 շնչի հաշվով, կգ					
			1988	1996	2003	2009	2013	
1	Ըստ կենսաբանական սպառման 2838 կկալ/օր նորմայի	360	457	202	200	250	232	
2	Ըստ պարենային ապահովության և աղքատության վիճակագրական տեղեկագրի՝ ըստ պարենի մատչելիության տվյալների	2412 կկալ նորմայի՝ 203	-	202	145	203	157	
3	Կաթնամթերքի սպառումը խոցելի սոցիալական խմբերի մեկ շնչի (գործազուրկի, բազմանդամ, կենսաթոշակառու, կնոջ գլխավորությամբ) հաշվով		-	119	132	174	141	
	• Միայնակ կենսաթոշակառուներ		-	-	248	319	271	
4	Քվինտիլային խմբերում		I	-	-	93	122	104
			V	-	-	127	164	133

Աղբյուրը՝ Народное хозяйство Арм.ССР в 1988 г. – Ер. 1989. – С. 60

Պարենային ապահովություն և աղքատություն: - Եր., 2015 թ., էջ 75, 97,99

Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: - Եր., 2014, էջ 235-238

Այդ մակարդակը էական անկում ապրեց 1996 թ., սակայն հետագա աճն էլ հեռու է բնակչության կենսաբանական պահանջմունքի բավարարումից: Կաթի առաջարկը այսօր լրիվ բավարարում է շուկայական իրական սպառման պահանջներին: Շուկայում չկա կաթնամթերքի անբավարարություն, որը պայմանավորված է շուկայի իրատեսական պահանջարկով, այսինքն՝ սպառողների գնողունակ հնարավորություններով:

բ) Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ բացի միայնակ թռչակառուներից, սոցիալական խոցելի մյուս խմբերում կաթնամթերքների մեկ շնչի իրական սպառումը ավելացել է 19 %-ով՝ ավելի վտանգված մնալով բազմազավակ խմբերում: Փոքր-ինչ տեղաշարժ է նկատվում դեցիլային ու քվինտիլային I և V խմբերում: Իհարկե շուկայի հատվածավորման սպառողական տարբեր խմբերում (հարուստ, աղքատ) մեկ շնչի հաշվով սպառված կաթնամթերքների ֆիզիկական ծավալների համադրումը իրատեսական է այնքանով, որքանով համադրվում են զտած կաթից ստացված աղաջրային 4-5 դոլար և եվրոպական բարձր որակի 25-30 դոլարով վաճառվող կամամբերա, ռոկֆոր, կանտալ, պարմեզան, մոցարելլա և այլ պանիրները:

Պետք է նշել այն իրողությունը, որ կաթնամթերքի տնտեսական դերը գնահատվում է նաև գյուղատնտեսության և սննդի վերանշակման արդյունաբերության համախառն ու ապրանքային արտադրանքի մեջ զբաղեցրած դիրքով: 2013 թ. համադրելի գներով գնահատված կաթի համախառն արտադրանքի արժեքը 1988-2013 թթ. ավելացավ 17,1 մլրդ. դրամով կամ 16,7 %-ով՝ կազմելով շուրջ 119 մլրդ. դրամ (տես աղյուսակ 2.1.2-ը): Սակայն բնակչության թվաքանակի 0,4 մլն-ով կամ 12 %-ով նվազելու պարագայում մեկ շնչի հաշվով կաթի արտադրությունը ավելացավ 30,5 %-ով՝ 164 կգ-ից դարձավ 217 կգ:

Աղյուսակից երևում է, որ կաթը հաստատուն կերպով զբաղեցնում է գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 13 %-ը: Սակայն համախառն արտադրանքի, անցանկալի կառուցվածքային տեղաշարժերի, կաթնատնտեսության տեսակարար կշիռը անասնաբուծության համախառն արտադրանքի մեջ ավելացավ շուրջ 8,1 %-ով:

Կաթի արտադրության տեսակարար կշռի փոփոխության դինամիկան ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի մեջ՝ 1988-2013 թթ-երի

Հ/հ	Արտադրանքի անվանումը	Քանակը հազար տոննա		մեկ տ. գինը, հազ. դրամ	Համախառն արտադրությունը, մլրդ. դրամ		Կառուցվածքը, %	
		1988	2013		1988	2013	1988	2013
1	Հացահատիկ	373	549	168	62,6	92,5	8,5	10,1
2	Կարտոֆիլ	207	660	174	36,0	115,4	4,9	12,5
3	Բանջարեղեն	627	1084	196	122,9	213,2	16,7	23,2
4	Պտուղ	241	338	316	83,3	107,1	11,4	11,7
5	Խաղող	214	241	180	38,5	43,6	5,3	4,7
6	Այլ	X	X	X	0,7	1,3	0,1	0,1
Ընդամենը բուսաբուծության արտադրանքը					344	573	46,9	62,4
7	Կաթ	566,0	657,0	181	102,4	119,5	13,9	13,0
8	Միս տավարի	45,1	54,0	2174	98,0	117,4	13,4	12,8
9	Միս խոզի	23,2	12,6	3198	74,2	40,3	10,2	4,3
10	Միս ոչխարի	13,2	9,0	2566	33,8	23,1	4,7	2,6
11	Միս թռչնի	31,5	8,2	1365	43,0	11,2	5,8	1,2
12	Ձուլ (մլն հատ)	618	615	54 (1 հատի)	33,4	33,2	4,6	3,6
13	Բուրդ	3958	1414	1000	3,9	1,4	0,5	0,1
Ընդամենը անասնաբուծության արտադրանքը					389	346	53,1	37,6
Ընդամենը գյուղատնտեսության արտադրանքը					733	919	100	100

- Աղբյուրը՝ 1. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը. 2001-2014 թթ. (ղաշտային կերարտադրության ցուցանիշները)
 2. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2014 թ. տվյալները. - Եր.: Լուսաբաց հրատ., էջ 293, 299, 305, 307
 3. Народное хозяйство Арм.ССР в 1988 г. – Ер. 1989. – 179 с.

Ներկայացված աղյուսակ 2.1.2-ը վերստին հաստատում է այն իրողությունը, որ անասնաբուծության համախառն արտադրանքի մեջ կաթի տեսակարար կշիռը 26,4 %-ից բարձրացել է 34,5 %:

Մսի արտադրության 29,2 հազ. տոննայով կան 25,8 %-ով կրճատումը պայմանավորված էր շուրջ 0,8 մլն տոննա խտացված կերերի արտադրության խիստ կրճատմամբ, իսկ կաթը արտադրվում է առավելապես արոտային և ցանովի առավել էժանագին կերերի հաշվին՝ 1000 կկալ-ի միս և կաթ արտադրելու վրա ծախսվում է 5,5 և 2 կերամիավոր:

Կաթնամթերքի դերակատարումը պետք է դիտարկել ոչ միայն գյուղատնտեսության, այլև ագրոպարենային համալիրի կաթնամթերային ենթահամալիրի կտրվածքով (տես աղյուսակ 2.1.3-ը):

Աղյուսակ 2.1.3

Կաթնամթերքի վերամշակման արդյունաբերական ծավալները ՀՀ-ում՝
ըստ 1988, 2005, 2013 թթ.-երի

Հ/հ	Ցուցանիշը	Չափի միավոր	1988	2005	2013	Հարաբ.շեղում (+, -) 2013 թ. և 1988 թ.-ներ
1	Արտադրության ծավալները	հազ տոննա	206	299	363	76,2
	Կաթի		28,0	1,4	17,4	-37,8
	Պանրի	կգ	2800	1440	4123	47,2
	Կենդանական յուղի	կգ	800	105	547	-31,6
2	1 կգ-ի 2013 թ. համադրելի մանրածախ գինը	դրամ	394			
	Կաթինը		2012			
	Պանրինը (Չանախ)	դրամ	1600			
	Պաղպաղակինը	դրամ	3772			
3	Հասույթները՝ որից	մլրդ. դրամ	81,2	117,8	143,0	76,1
	Կաթի		65,8	3,2	35,0	-46,8
	Պանրի	մլրդ. դրամ	4,5	2,3	6,6	46,6
	Կենդանական յուղի	մլրդ. դրամ	3,0	0,4	2,1	-30,0
4	Ընդամենը	մլրդ. դրամ	154,5	123,7	186,7	20,8

Աղբյուրը՝ 1. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2014 թ. տվյալները. - Եր.: Լուսաբաց հրատ., էջ 278, 279, 423

2. Народное хозяйство Арм.ССР в 1988 г. – Ер. 1989. – С.167, 168

Աղյուսակ 2.1.3-ից երևում է, որ սննդամթերքների արտադրության նկատմամբ հաստատուն, դինամիկա աճ ունի առավելապես կաթը, որը հանդիսանում է որպես հումք: Այստեղից էլ ՀՀ ազգային հաշիվների՝ համախառն ավելացված արժեքի,

համախառն շահույթի և համախառն եկամտի մեջ կաթնամթերքի տնտեսական նշանակությունը գնահատվում է ագրոպարենային համակարգում զբաղեցրած դիրքով: Սակայն սա էլ վերջնակետը չէ, քանի որ ստացված հավելյալ արժեքը վերջնականապես արժևորվում է իրացման գործընթացում, որտեղ կաթնամթերքների արժեքը կազմում է շուրջ 48 միլիարդ դրամ (համախառն արտադրանքը հաշվարկված է արտադրողի գներով), որը քառակի զիջում է 2013-ի հաշվարկային տվյալներին: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ մանրածախ առևտրի ոլորտում ներառված չեն արտահանված և գյուղացիական տնտեսություններում վերանշակված արտադրանքը, մինչդեռ այն ներառվում է սննդի վերանշակող արդյունաբերության արտադրանքի մեջ (բացառությամբ ներքին սպառումը)⁶⁸:

Իր էությամբ կաթնամթերքի արտադրությունը, մթերումը, փոխադրումը, պահպանումը, վաճառքը ենթադրում են հիմնական և շրջանառու կապիտալի առկայություն՝ մթերատու 310 հազ. կովի և 475 հազար մայր ոչխարի արժեքը 2013 թ. գներով (1 կովը՝ 343 հազար դրամ, մեկ ոչխարը՝ 48 հազար դրամ)⁶⁹ կազմում էր 129 մլրդ. դրամ կամ անասնաբուծությամբ զբաղվող մեկ ընտանիքի հաշվով՝ 715 հազար դրամ: Դրանք հանդես են գալիս նաև ենթահամալիրի շենք ու շինությունների (անասնագոմերի, արոտավայրերի կացարանների, կաթ վերանշակող կազմակերպությունների, հարյուրավոր վաճառակետերի), դրանցում վերանշակման և որակի վերահսկման լաբորատոր սարքավորումների, էներգահամակարգի փոխադրման, լոգիստիկ ռեսուրսների, «դաշտ-սպառողի սեղան» շղթայի բոլոր օղակների հաղորդակցման ավտոմատացված համակարգի տեսքով և այլն: Եթե նկատի ունենանք, որ մթերատու կենդանիների արժեքը հիմնական կապիտալի մեջ զբաղեցնում է շուրջ 40 %, ապա կստացվի, որ 370 հազ. գլխի պայմանական խոշորի վերահաշվարկված այն կկազմի 318 մլրդ. դրամ, որին էլ պետք է գումարվի շրջանառու կապիտալի արժեքը:

Մեր հաշվարկներով՝ մեկ պայմանական խոշորի հաշվով շրջանառու, նյութական միջոցների արժեքը կազմում է 100 հազար դրամ, ընդհանուրը՝ 37 մլրդ. դրամ: Այսպիսով՝ կաթնային անասնաբուծության հիմնական և շրջանառու կապիտալի արժեքը 2013 թ. ՀՀ-ում կազմում էր 355 մլրդ. դրամ:

⁶⁸ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք. - Եր. 2014, էջ 352,353

⁶⁹ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով. - Եր. 2014, էջ 80

Արտադրատեխնիկական զինվածությամբ, բարձրորակ կերով, առողջ կենդանի-
ներով, փաթեթավորմամբ, որակի վերահսկողությամբ պայմանավորված է արտադրան-
քի որակը, սպառողների բավարարվածությունը, արտադրության արդյունավետությու-
նը: Շրջանառու կապիտալը կաթնամթերքի վերամշակման տարատեսակ փաթեթա-
վորման, պիտակավորման, էլեկտրաէներգիայի, վառելիքի թափոնների նպատակային
օգտագործման հնարավորություն է: Թվում է, որ տասնյակ հազարավոր կիլոմետր
հեռավորությամբ հայ կաթնամթերք արտադրողն ապահովագրված է կաթնամթերքի և
դրա վերամշակումից ստացվող օրգանական սննդամթերքի արտադրության գործում,
թեև չի օգտագործվում գենետիկորեն վերափոխված օրգանիզմներ, մինչդեռ դա կարող
է տեղի ունենալ անտեղյակության պարագայում: Այսօր աշխարհում հաշվվում է
գենետիկորեն ձևափոխված արտադրանքներ (հացահատիկ՝ 30 %, բրինձ՝ 40 %,
եգիպտացորեն՝ 50 %, սոյայի 60 %-ը, սուրճ, լոլիկ, կարտոֆիլ, ոսպ, դդում, ճակնդեղ,
բամբակ, ծխախոտ, վուշ), որոնց մասին միաժամանակ շատ բան պետք է իմանալ,
ճշգրիտ տեղեկատվություն է անհրաժեշտ սպասվելիք սպառնալիքներից խուսափելու
համար⁷⁰:

Կաթնամթերային ենթահամալիրը կարևոր ոլորտ է աշխատանքային ռեսուրսների
ներգրավման համար: Եթե 1988 թ. կաթնամթերքի վրա ծախսվել էր 8-10 մլն մարդ-օր,
ապա արտադրության ապակենտրոնացման նման պարագայում այսօր դա շատ ավելին
է: Միջին հաշվով՝ 2010-2014 թթ. տավարաբուծությամբ զբաղվող գյուղացիական
տնտեսությունների թիվը ՀՀ-ում կազմում էր շուրջ 174 հազար, որոնցից 7 անաս-
նագլխից ավել ունեն ընդամենը 6,6 հազարը կամ 3,8 %-ը: Եթե նկատի ունենանք որ
գյուղացիական մեկ տնտեսությունը կենդանիների խնամքի, արոտաարածեցման, կաթի
ստացման, վաճառքի, վերամշակման, կերակրման, ջրելու, խնամքի, սերմնավորման,
մատղաշի խնամքի, պայտելու, կերերի տեղափոխման, դեղորայք ձեռք բերելու վրա
օրական ծախսում է 2 մ/ժամ, ապա տարվա ընթացքում աշխատանքային ծախսումները
կկազմեն շուրջ 20 մլն մ/օրվա: Գյուղացիական տնտեսություններում 140-150 մ/օր
միջին զբաղվածության պարագայում այն հավասար էր 130 հազար միջին տարեկան

⁷⁰ Мировая экономика и международные экономические отношения. Под ред. А.С.Булатова, Н.Н.Ливенцева. "Агропромышленный комплекс мира": Мидмагистринфра. – М. 2012. – С. 108-109

աշխատողի: Գյուղական աշխատուժի այլընտրանքային օգտագործման պարագայում այս հանգամանքը այսօր կոոպերացման գլխավոր խոչընդոտներից է: Միջին հաշվով՝ մեկ գյուղացիական տնտեսության տնօրինած տավարի գլխաքանակը կազմում է 3,6 գլուխ, Լոռու մարզում՝ 3,8 գլուխ⁷¹:

Կաթնամթերային ենթահամալիրի համաչափ զարգացումը ենթադրում է արտադրաառևտրային զարգացած ենթակառուցվածքի առկայություն, որն էլ բուն արտադրության մեջ չընդգրկվող ճյուղերի ամբողջությունն է, որը նպաստում է արտադրության, իրացման և առևտրի անխափան կազմակերպմանն ու արդյունավետության բարձրացմանը: Դրանց են վերաբերվում՝

- կաթի հավաքագրման, պահպանման, փոխադրման, վաճառքի ամբողջական շղթան, նյութատեխնիկական միջոցների մատակարարումը, տարափաթեթավորումը, տեղեկատվության համակարգերը, ճանապարհի կարգավիճակը և այլն,
- ֆինանսավարկային և հարկային համակարգը, նրա ճկունությունն ու հասանելիությունը,
- կերարտադրությունը, կերակրումը և բնական կերահանդակների պահպանությունը,
- կադրերի պատրաստումն ու տեղեկատվական համակարգը,
- իրավատնտեսական դաշտը, ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության համակարգը և այլն:

Կաթը և կաթնամթերքը կարևոր տեղ են զբաղեցնում երկրի պարենային ապրանքների սպառման համակարգում (տես աղյուսակ 2.1.4-ը):

Ի լրումն նախորդ հաշվարկների՝ աղյուսակ 2.1.4-ից միաժամանակ երևում է կաթնամթերային ենթահամալիրի տնտեսական կարևոր նշանակությունն ու ժամանակագրական տեղաշարժերը:

Նշված դերակատարումները դեռևս լրիվ չեն սպառում ճյուղի ամբողջական նշանակությունը (կերահանդակների օգտագործում, օրգանական պարարտանյութի, վառելիքի արտադրություն, հիմնական կապիտալի մեծացում և այլն):

---

⁷¹ Հայաստանը թվերով 2005-2014 թթ.ԱՎԾ վիճակագրական գրքուկը

Կաթի և կաթնամթերքի տնտեսական նշանակությունը ՀՀ-ում՝ ըստ 1996, 2005 և 2013

թթ.-երի

Հ/հ	Ցուցանիշները	Չափի միավոր	1996	2005	2013	
1	Մեկ շնչի հաշվով տարեկան սպառողական ծախսերը	հազ. դրամ	212	253	441	
	• պարենի վրա	հազ. դրամ	113	156	230	
	• կաթնամթերքի վրա	հազ. դրամ	20,3	28,2	30,0	
	Կաթնամթերքի տես.կշիռը	Սպառողական ծախսերի մեջ	%	9,6	11,1	6,8
Պարենի ծախսերի մեջ		%	18,0	18,1	13,0	
2	Սպառված սննդի տարեկան էներգետիկական մեկ շնչի հաշվով	հազ. կկալ	700	786	763	
	• որից կաթնամթերքի վրա	հազ. կկալ	134	89	94	
	• տեսակարար կշիռը	%	19,2	11,3	11,9	
3	Կաթի տեսակարար կշիռը	%	10,0	12,2	13,0	
	• Գյուղ. համախառն արտադրանքի մեջ	%	29,0	29,3	34,5	
4	Սննդամթերքի արդյունաբերական արտադրությունը	մլրդ. դրամ	76	185	439	
	որից կաթնամթերքի արտադրությունը	մլրդ. դրամ	23	50	186	
	տեսակարար կշիռը	%	30,3	30,8	42,0	
5	• Կաթնամթերքի մանրածախ առևտուրը	մլրդ. դրամ	5,6	18,7	48	
	• ապրանքաշրջանառության մեջ	%	2,0	2,5	3,3	
	Ներկրումների	գումարը արտարժույթով	մլն \$	40,1	27,1	33
		տեսակարար կշիռը	%	14,4	8,5	3,9

Աղբյուրը՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն, 1997-2014 թթ. (Գյուղատնտեսություն, գներ և սակագներ, պարենի մատչելիություն, արտաքին առևտուր բաժինները)

ՀՀ սոցիալ տնտեսական իրավիճակը: Համապատասխան տարիների նյութերը

Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք՝ 2001-2014 թթ. նյութերը, էջ 260,278,287

Թեև ճյուղի զարգացման ճանապարհին կան բազմապիսի արգելքներ, այնուհանդերձ, կան որոշակի դրական տեղաշարժեր: Մինչդեռ եղած հնարավորությունների օգտագործումը կաթնամթերքի ենթահամալիրը դուրս կբերի ներկա վիճակից և կընդլայնվի արտահանման հնարավորությունները:

2.2. Կաթնամթերային ենթահամալիրի ներկա վիճակը և հեռանկարային ռազմավարությունը ՀՀ-ում

Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացումը կարելի է ներկայացնել «վերադարձ ելման կետին», որն անցյալ դարաշրջանի 30-ական թվականներին սկիզբ առավ համեմատաբար խոշոր գյուղացիական տնտեսություններին (կուլակների) սեփականությունից զրկելու, մնացած անասնազխաքանակի մի մասի բռնագրավման ու համատարած կոլեկտիվացման ճանապարհով:

Համատարած սեփականագրկման պարագայում «սկզբնական կուտակման» գլխավոր բաղադրիչը բռնագրավված անասնագոմերն էին ու անասունները⁷²: Սկսած 1950-ական թվականից՝ կառուցվեցին տիպային ֆերմաներ, ներդրվեց անասնաբուծության վարման գիտական համակարգ, ստեղծվեցին նոր ցեղատեսակներ, և ճյուղը համալրվեց մասնագիտական կադրերով:

Լուրջ աշխատանքներ տարվեցին ագրոարդյունաբերական համալիրի առանձին ոլորտների և դրանց ենթակառուցվածքների ստեղծման և ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի ճանապարհին:

Հանրային անասնաբուծությունը և նրա վարումը ինչքանով որ դիտվեց գերակա ուղղություն, նույնքան էլ անուշադրության մատնվեց նրա առկայությունը բնակչության անձնական օժանդակ տնտեսություններում (ԱՕՏ): Բնական էր, որ փոքրիկ հողակտորով գյուղացին կարող էր միայն սննդամթերքի ապահովման մասնակի խնդիր լուծել, քանի որ նա դեռ պետք էր կատարեր կաթի, մսի, ձվի, բրդի գծով պետական պարտադիր հանձնման պլանները: ԱՕՏ-ները մնացին որպես այդ համակարգին անհամապատաս-

⁷² Գրիգորյան Կ.Ա. Սոցիալիստական կուտակումները կոլտնտեսություններում. - Եր., 1971. - էջ 37-51

խան «մասնավոր հատված», և արդյունքում բնական արտոնները մնացին ընդհանուր օգտագործման:

Պայմանական գլխաքանակի վերահաշվարկած ԱՕՏ-ներին բաժին էր ընկնում բնական կերահանդակների տարածքի 1/4-ը կամ 190 հազ. հա, մինչդեռ ՀՀ վիճակուկոմի տեղեկատուներում այն հիշատակված է ընդամենը 43 հազ. հա՝ ներառյալ ցանքի տարածքները⁷³: Դա անզգույշ գովազդ էր ԱՕՏ-ներին, որոնք, տիրապետելով գյուղատնտեսական հողերի 3.1 %-ին, այդ թվում՝ մշակվող հողերի 7,4 %-ին և գլխաքանակի 31 %-ին, արտադրում էին կաթի 32 %, մսի 34 % և ձվի 29 %-ը: Այսօր դա կարող էր հիմք հանդիսանալ մանր անհատական տնտեսությունների առավելությունների հիմնավորման համար:

1990-ական թվականից հետո անցանկալի վերադարձ եղավ դեպի ԱՕՏ-ները, որոնք հանրային տնտեսության նկատմամբ ունեին տնտեսական պատասխանատվություն, ինտենսիվ և ջրովի հողերի բարձր տեսակարար կշռի (99 %՝ հանրայինի 37 %-ի դիմաց) առավելություն, սակայն կաթնապրանքային ցուցանիշներով դրանք էապես զիջում էին հանրային սեկտորին, որի 2185 կգ-ի դիմաց ԱՕՏ-ներում կաթնատվությունը կազմում էր ընդամենը 1670 կգ-ի: Նյութական շահագործվածության բարձր մակարդակի մասին է վկայում նաև այն, որ 1970-1988 թթ. հանրային սեկտորի 46 %-ի դիմաց կաթնատվությունը ԱՕՏ-ներում բարձրացավ 72 %-ով, սակայն այդ նույն սեկտորում անցած 25 տարիներին այն բարձրացավ ընդամենը 9,5 %-ով, կաթնատու հոտի 1 պայմանական գլխի հաշվով 25,8 %-ով, իսկ միավոր հողատարածության հաշվով այն նույնիսկ նվազեց (տես աղյուսակ 2.2.1-ը):

Կենդանիների պահվածքի պայմանները, տնտեսավարների արտադրատեխնոլոգիական ցածր գիտելիքները, ռեսուրսաապահովվածության էական տարբերությունները, կոոպերացիայի զարգացման սկզբնական վիճակը, մանր ապրանքային տնտեսությունների վարման հիմնադրույթների բացակայությունը, դրանց հետազոտվածության անբավարարությունը գլխավոր արգելք է հանդիսանում ճյուղի հետագա զարգացման ճանապարհին:

⁷³ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը. 2001-2014 թթ. (դաշտային կերարտադրության ցուցանիշները)

Կաթի արտադրության զարգացումն ու կառուցվածքային տեղաշարժերը ՀՀ տարբեր կարգի տնտեսություններում (սեփականաշնորհումից առաջ և հետո)՝
ըստ 1988 և 2014 թթ.-երի

№	Ցուցանիշները		Չափի միավոր	1988	2014	Չարաբ. շեղումը (+,-), %	
1	Բնական և ցանովի կերահանդակներ	Ընդամենը		1072	1254	11,7	
		որից	հանրային օգտ.	807	0,5	X	
			բնակչ. տնտ.	265	1253	444	
2	Կաթնատու կենդ. գլխաքանակը (պայ-մանական խոշոր)	Ընդամենը		399	369	-7,5	
		որից	հանրային օգտ.	248	3	82	
			բնակչ. տնտ.	151	366	142	
3	Կաթի արտադրությունը	Ընդամենը		566	700	16,0	
		որից	հազ. տոննա	հանրային (առևտրային)	383	4	96
				բնակչության	183	653	357
				միջինը	528	558	5,7
		100 հա կերահանրակի հաշվով	g	հանրային (առևտրային)	474	800	68,8
				բնակչության	690	555	-19,6
				միջինը	1418	1780	25,8
		կաթնային հոտի մեկ պայմանական գլխի հաշվով	կգ	հանրային (առևտրային)	1544	1333	-13,7
				բնակչության	1212	1784	47,2
միջինը	1876			2258	20,3		
4	Մեկ կովի կաթնատվությունը		կգ	1876	2258	20,3	

Աղբյուրը՝ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2014 թվականին, Եր 2015թ, էջ 30 : Պարենային ապահովություն և աղքատություն:-Եր.2015, էջ 55,57

Այն դրսևորվում է նրանով, որ.

1. Գյուղացիական տնտեսությունները չունեն ոչ բավարար նյութական և ֆինանսական ռեսուրսներ:

2. Գյուղացուն ժամանակ ու միջոցներ են անհրաժեշտ բարձր արդյունավետ տնտեսության չափորոշիչներին բիզնես վարելու կանոններին տիրապետելու համար:

3. Բիզնեսի կայացման համաշխարհային փորձը վկայում է, որ մանրապրանքային և բնամթերային ֆերմերային տնտեսությունները, անմրցունակության և առաջադիմելու անկարողության պատճառով, բոլոր երկրներում էլ իրենց տեղը զիջում են խոշոր տնտեսություններին: Հետևապես տնտեսական օրինաչափ զարգացումներին չկապակցվող այս վերափոխումները ստեղծել են թվացյալ առաջադեմ, սակայն ցածր արդյունավետ տնտեսություն:

4. Նախրի և հոտի ցեղային կազմի նվազումը, կերի բազայի փլուզումը, բնական կերահանդակների դեգրադացիան, արոտների ջրարբիացման համակարգի ցածր մակարդակը, պահվածքի ու խնամքի ձեռքբերումների անփոփոխ իրավիճակը այսօր ճյուղը կանգնեցրել է բազում խնդիրների առջև:

5. Ագրոարդյունաբերական կաթնամթերային ենթահամալիրում գլխավոր դերակատարը՝ կաթ արտադրողը, այսօր մղված է ետին պլան: Տնտեսապես հիմնավորված չեն գնագոյացումը, գների կազմը, կառուցվածքը, իսկ կաթի մանրածախ գների կառուցվածքում գյուղացիական տնտեսությունների գները 2013-2014 թթ. զբաղեցնում էին, ընդամենը՝ 36 %:

6. Ցածր արդյունավետ են գյուղացիական տնտեսություններին մատուցվող տեղեկատվության և խորհրդատվության մակարդակները:

Դա ոչ միայն կարևոր պայման է տնտեսական անվտանգության առումով, այլև՝ անվտանգ սննդամթերք արտադրելու ու աշխատատեղ ստեղծելու, բյուջեի համալրման, ապրանքաշրջանառության, արտաքին կապերի, ագրոարդյունաբերության ինտեգրացիայի համահունչ զարգացման և հետագա ձեռքբերումների համար:

Աղյուսակ 2.2.2-ում ներկայացված տվյալները փաստում են կաթնապրանքային ենթահամալիրի հունքի՝ վերամշակման կարողությունների զարգացման մասին: Եթե նախկինում կաթնապրանքային ռեսուրսների 65-70 %-ը բաժին էր ընկնում հանրային խոշոր տնտեսություններին, ապա 2012-2013 թվականներին առևտրային կազմակերպությունները տնօրինում էին միայն կովերի գլխաքանակի 0,7 %-ին, ոչխարի և այծերի՝ 0,9 %-ին՝ ապահովելով կաթի արտադրության միայն 0,56 %-ը:

Կաթնամթերքի տեղը սննդարդյունաբերության ենթահամալիրի կառուցվածքում

N	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	2001	2005	2013	
1	Սննդի վերամշակող կազմակերպության արտադրանքը	մլրդ. դրամ	115	185	439	
2	Իրացված կաթի քանակը	հազ. տոննա	260	303	335	
3	Ապրանքայնության մակարդակը	%	56,0	51,1	51,1	
4	Մեկ լիտր կաթի հաշվարկային գինը	դրամ	36	62	145	
5	Իրացման հասույթը	մլրդ. դրամ	9,4	18,8	48,5	
6	Տեսակարար կշիռը մանրածախ առևտրի շրջանառության մեջ	%	1,9	2,2	3,5	
7	Տեսակարար կշիռը սննդի վերամշակող արդյունաբերության հասույթներում	%	8,2	10,2	11,0	
8	1 լ կաթի գինը	մանրածախ առևտրի	դրամ	252	278	394
		գյուղ. տնտեսությունների	դրամ	102	101	145
9	Գյուղացիական տնտեսությունների գինը մանրած.կառուցվածքում	%	40,4	36,3	36,8	

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, մարզերը թվերով, պարենային ապահովություն և աղքատություն, գյուղացիական 35-40 համայնքների 7000-7480 գյուղացիական տնտեսությունների արտադրանքի իրացման վերաբերյալ հավաքագրված տվյալները: Պարենային ապահովություն և աղքատություն:-Եր.2015, էջ 33

Մեկ կովի կաթնատվությունը այս տնտեսություններում կազմում է 1591 կգ՝ միջին հանրապետականին զիջելով 440 կգ-ով կամ 21,7 %-ով: Միաժամանակ վերոհիշյալ աղյուսակի տվյալները վկայում են այն մասին, որ սննդի վերամշակող արդյունաբերության համակարգում, կաթնամթերքի դերակատարման աճման զուգընթաց ամբողջական շղթայի մեջ բարձրանում է նրա տեսակարար կշիռը: Գյուղին մատակարարվող կաթի քանակը աճել է 129 %-ով, մեկ լիտր կաթի հաշվարկային գինը (լրիվ ինքնարժեքը ներկայացնելու համար) բարձրացել է 4,2 անգամ, վերամշակող կազմակերպությունների հասույթները ավելացել են 5,4 %-ով, մանրածախ ապրանքաշրջանառության գները 56 %-ով, մինչդեռ գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի գինը 42 % աճով հանդերձ մանրածախ գների կառուցվածքում 40,4 %-ից իջել է 36,8 %:

Սննդարդյունաբերության արտադրանքի կառուցվածքում կաթնամթերքի հասույթների տեսակարար կշիռը, տարեցտարի աճելով, կազմել է 11,0 %:

Ազրոպարենային համալիրի առաջնային օղակների շահերի նման տարանջատվածությունը վտանգի է ենթարկվում հեռանկարի լուրջ սպառնալիքներով: Մինչդեռ ճյուղը միջազգային ճանաչման և զարգացման լայն հնարավորություն ունի:

Կաթնամթերային շուկայի կայուն զարգացման համար առավել ազդեցիկ գործոնը սպառողն է, նա է շուկայի տիրակալը: Սպառողների թիվը, ժողովրդագրական նկարագիրը, տնտեսական վիճակը, մեկ շնչի հաշվով եկամուտների ու ծախսերի գումարը, կազմը, կառուցվածքը, դինամիկան, պարենային զանբյուրի էներգետիկան, կաթնամթերքի սպառման պարամետրերը (քանակը, գինը, մեկ շնչի սպառումը, ծախսերի և եկամուտների մեջ դրանց զբաղեցրած դիրքը), այլընտրանքի գայթակղությունն ու շուկայի տարողությունն այն գումարելիներն են, որոնք ձևավորում են շուկայական պահանջարկն ու առաջարկը նաև կաթնամթերքի շուկայում:

Թեև երկրի համար կարևոր է տնտեսական ռեսուրսների նորմավորումը (1 շնչի հաշվով կաթի սպառման նորման, տեսականին և դրա կառուցվածքը, կաթի գնի նկատմամբ համարժեք հարաբերակցությունը, կաթի համարժեքության բերված այլընտրանքի նպատակահարմարությունը), սակայն սպառման իրական մակարդակը ձևավորվում է պահանջարկի և առաջարկի կանոններին համաձայն:

Կաթի շուկան իրենից ներկայացվում է գլոբալ մատակարարման, կաթ արտադրողների, վերամշակողների, վերջնական սպառողների տնտեսական հարաբերությունների ամբողջություն, որոնք առք ու վաճառքի միջոցով իրականացնում են ռեսուրսների, ապրանքների ու ծառայությունների շարժը: Դա նշանակում է, որ կաթնամթերքի շուկան, որտեղ փոխանակության գործընթացը հանդիսանում է հիմնական տարր, հավասարապես ներառում է արտադրությունը, բաշխումն ու սպառումը: Այս առումով կաթնամթերային շուկան ՀՀ-ում բնութագրվում է հետևյալ ցուցանիշներով՝

1. կաթնամթերային շուկայի զարգացման ցածր մակարդակով, շահերի ներդաշնակեցման անբավարարությամբ, շուկայի կապիտալացման սակավ հնարավորություններով, արտադրության խթանման անբավարար մակարդակով, արտահանման քիչ ծավալներով,
2. ազրոարդյունաբերական ինտեգրացիաի ցածր մակարդակով,
3. մանրապրանքային և բնամթերային 174 հազար ապրանք արտադրողների արտադրանքի բազմազանությամբ, դրանց արտադրանքի անվտանգության և որակի

հսկման ցածր հնարավորություններով ու վերանշակված արտադրանքի վրա դրա ունեցած բացասական ազդեցությամբ,

4. կաթ վերանշակող կազմակերպությունների տեխնոլոգիական հնարավորությունների մեծ տարբերություններով և դրանց մեղմացման պետական աջակցության անբավարար մակարդակով և այլն^{74,75,76}:

Կաթնապրանքային շուկայի զարգացման հիմքը եղել և մնում է գյուղատնտեսությունը: Այստեղ կաթի արտադրության զարգացումը և անվտանգության ապահովումը պահանջում է փոխկապակցված այնպիսի հիմնախնդրի լուծում, ինչպիսին է տավարաբուծության վարման գիտական համակարգի վերստեղծումը, որը ներառում է.

- կերի բազայի ստեղծումը, որի կարևոր բաղադրիչներից են արոտների օգտագործումը, տարեցտարի որակազրկումից փրկելը, դաշտային կերարտադրության ինտենսիվացումը, կերային մշակաբույսերի արոտների ստեղծումը, տնտեսական զնահատումը, սեփականաշնորհումը և այլն,
- կենդանիների համարակալումը, սպանդի կանոնակարգումը, տոհմային գործի բարելավման հստակ ռազմավարության մշակումը,
- միջդաշտային ճանապարհների բարելավումը և ներկրվող կենդանիների համար պահվածքի նորմերի հնարավոր բարեփոխումը,
- կերակրման և կերերի որակի բարելավումը,
- հիվանդությունների և վնասատուների դեմ պայքարի նախազգուշական համակարգի ներդրումը,
- ալպիական արոտների պահպանման, արածեցման, արտադրված էկոլոգիապես մաքուր սննդամթերքն արտերկրներում ներկայացնելու առաջավորների փորձի օգտագործումը,
- Հայաստանում 5-6 հազ. կգ կաթնատվությամբ ապրանքային ֆերմաների ստեղծումը, գյուղացիական տնտեսություններին կառավարության կողմից հնարավոր սուբսիդիաների տրամադրումը,

⁷⁴ Ջորանյան Վ.Ա. Անասնապահության և կերարտադրության տեխնոլոգիաները տնտեսավարման արդի պայմանները: Գյուղ. հորիզոններ. - Եր. 1995. – 35 էջ

⁷⁵ Валуев В.В., Святогор А.П. и др. Интенсификация и информатизация молочной отрасли в хозяйствах республики Беларусь. – Минск, 1997. – 77 с.

⁷⁶ Օպենցյան Հ.Ս. ՀՀ ագրարային արտադրության ենթակառուցվածքի ձևավորման հիմնախնդիրները տնտեսության անցման փուլի պայմաններում. - Եր., 2005, - էջ 58, 60-63, 141-142

- պահանջվող որակյալ կադրերի պատրաստումն ու վերապատրաստումը,

Տավարաբուծության գիտական վարման համակարգից և բազմաթիվ այլ տարրերից բացի հանրապետության կաթնատնտեսությանը մեծ վնաս են հասցնում նաև կաթնամթերային ենթահամալիրի վերաբերյալ հեղինակի դիտարկումներից բխող, ներկայացված պայմաններն ու գործոնները, որոնցից շատերը լրացուցիչ ներդրումներ ու ծախսեր չեն պահանջում, սակայն էապես կարող են նպաստել լակտացիայի տևողության երկարացման, կենդանիների առողջության լավացմանն ու մթերատվության բարձրացմանը:

Տնտեսական գործոններից խիստ կարևորվում են արտադրության կենտրոնացումն ու համակենտրոնացումը, որոնց մենք անդրադարձ ենք կատարել կաթ վերամշակող կազմակերպությունների օրինակով⁷⁷:

Դասական տնտեսագիտության տեսության համաձայն կաթի գինը ձևավորվում է շուկայում` պահանջարկի և առաջարկի հիման վրա: Ելնելով կաթի գնի կառուցվածքից, այլընտրանքի հնարավորությունից ու նպատակահարմարությունից` գյուղացիական տնտեսությունները որոշում են`

- ավելացնել կամ կրճատել գլխաքանակը,
- նախրի որակի բարելավման, լակտացիայի կենսացիկլի երկարաձգման, պահվածքի բարելավման համար կատարել լրացուցիչ ներդրումներ կամ հակառակը,
- բարձրացնել կաթի գները, վաճառել կամ օգտագործել սեփական սպառման համար և այլն:

2004-2014 թվականներին 1 լ կաթի գինը 100-ից դարձավ 162 դրամ: Դա բերեց կովերի գլխաքանակի ավելացմանն ու շուկայական գնի բարձրացմանը: Մեկ կովի գինը 2004-2013 թթ. 172-ից դարձավ 343 հազար դրամ: Եթե նկատի ունենանք, որ կովի ակտիվ լակտացիոն կենսացիկլի տևողությունը միջինը 10 տարի է, և դրանց վերարտադրության համար անհրաժեշտ միջոցների տրամադրման նպատակով պետք էր հաշվարկվեր ամորտիզացիա, ապա 1 ց կաթի ծախսերը 864 դրամի փոխարեն կլինեին 1783 դրամ:

⁷⁷ Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթի արտադրության և վերամշակման կենտրոնացման և համակենտրոնացման տնտեսական արդյունավետությունը Լոռու մարզում // Известия НАԿԱ № 4, 2014. – С. 99-102

	2008 թ.	2013 թ.
- մեկ կովի գինը, հազ.դրամ	172	343
- ամորտիզացիայի տարեկան գումարը, հազ.դրամ	17,2	36,3
- մեկ կովի կաթնատվությունը, կգ	1992	2054
- ամորտիզացիան 1 ց կաթի հաշվով, դրամ	864	1783

Չետևապես՝ գյուղացին կթանկացնի կաթի գինը և կավելացնի արտադրությունը, մինչդեռ դրան հակառակ՝ կաթի մեկ ց-ի գինը 2011-2013 թթ. իջել է 1800 դրամով, իսկ մեկ կովի հաշվով՝ 37 հազար դրամով⁷⁸:

Փաստն այն է, որ կաթ արտադրողը, լինելով կաթնամթերային շուկայի գլխավոր դերակատարը, իր արտադրանքի նկատմամբ բավարար պահանջարկի պարագայում դժվարանում է առաջարկի շահավետ գին սահմանել: Դա հարվածում է ներդրումների (ցեղաբարելավման, կերի բազայի ամրապնդման, անասնագոմերի արդիականացման) հետագա շահագրգռվածությանը: Կովերի 20 հազար գլխաքանակի ավելացման համար 2011-2013 թթ. գյուղացիական տնտեսությունների ներդրումներն կազմեցին շուրջ 7,3 մլրդ. դրամ (ներառվում է նաև սեփական վերարտադրությունը):

Ագրոպարենային համալիրում կաթի արտադրության գլոբալ շղթայի բոլոր օղակների շահերի ներդաշնակեցման անբավարարությունը հանգեցնում է արտադրության անկայունությանն ու տարածքային հաշվեկշռվածության զգալի տատանումներին:

Աղյուսակ 2.2.3-ի տվյալներից հետևում է, որ՝

- Կաթի արտադրությունը ունի զարգացման միտում. 2001-2005 թթ.-ի միջինի համեմատ 2014 թ. այն ավելացել էր 170 հազ. տոննայով կամ 32,0 %-ով, այդ թվում՝ կովի կաթը՝ 150 հազ. տոննայով, որից 70 %-ը մթերատվության բարձրացման հաշվին: Այսինքն՝ գյուղացիական տնտեսությունը ձգտում է ավելացնել արտադրության ծավալները, թեև դրական պետք է համարել նաև կովերի գլխաքանակի աճը, քանի որ արոտները մնում են թերբեռնված:

⁷⁸ Մարմարյան Յու.Գ. Անասնաբուծական մթերքների և հումքի ապրանքագիտություն: - Եր., 2002, - 152 էջ

Կաթի արտադրության զարգացման մակարդակը և դինամիկան ԶԳ-ում

№	Ցուցանիշները	Չափի միավոր	2001-2005 թթ.	2006-2010 թթ.	2014 թ.	
1	Կովերի գլխաքանակը	հազ. գլուխ	283	290	310	
2	Կաթի արտադրությունը	հազ. տոննա	530	628	700	
	• որից կովի	հազ. տոննա	504	574	636	
	• որից ոչխարի և այծի	հազ. տոննա	26	54	64	
3	Կովի կաթնատվությունը	կգ	1781	1980	2258	
4	Կաթի արտադրությունը	g	426	505	558	
	• 100 հա կերահանդակի հաշվով	կգ	165	196	232	
	• բնակչության մեկ շնչի հաշվով	կգ	165	196	232	
	Կաթի պարենային պաշարները	հազ. տոննա	480	584	628	
	Որից գյուղացիական տնտեսությունների պարենի օգտագործման համար	հազ. տոննա	185	210	262	
5	Արտագյուղական ապրանքաշրջանառությունը	հազ. տոննա	295	374	378	
	Տեսակարար կշիռը կաթի պարենային պաշարների մեջ	%	61,4	64,0	60.1	
6	Կաթնամթերքի փաստացի սպառումը	մեկ շնչի հաշվով	կգ	205	220	253
		ընդամենը	հազ. տոննա	656	711	762
	• որից ներկրումներ (վերածած կաթի)	հազ. տոննա	176	123	134	
7	Սեփական արտադրության պարենային կաթի տեսակարար կշիռը սպառվածի մեջ	%	73,2	82,3	89.7	

Աղբյուրը՝ Հայստանի վիճակագրական տարեգրքի համապատասխան տարիների նյութերը (Գյուղատնտեսություն բաժին): «ՀՀ մարզերը թվերով» տեղեկագրի նույն ժամանակահատվածի նյութերը (Գյուղ. բաժին): «Պարենային ապահովություն և աղքատություն» տեղեկագրի նյութերը (Պարենի առկայություն, մատչելիություն, օգտագործում բաժինները): Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղացիական տնտեսությունների կողմից 2001-2015 թթ. նյութերը

- Կաթի արտադրության մեջ 90 %-ից ավելին կովի կաթն է:
- Ոչխարի մսի ընդլայնվող շուկան նպաստում է արտադրության ընդլայնմանը, որը

2003-2013 թթ. 6,2-ից դարձավ 9 հազ. տոննա:

- Տավարաբուծության զարգացումն ու կաթի արտադրությունը ևս ձերբագատվում են զարգացման էքստենսիվ գործելակերպից: Դրան էապես նպաստում են տավարաբուծական տոհմային խոշոր տնտեսությունները, որոնք տոհմային մատղաշ են մատակարարում գյուղացիական տնտեսություններին:

- Խիստ ցածր է ոչխարների և այծերի կաթնատվությունը. այն 3-4 անգամ զիջում է ներմուծված և ակլիմատիզացված այծերի բազմակի վերարտադրության սերունդներին:

Ցածր է կովի կաթնատվությունը, և տնտեսագետների հաշվարկներով համարվում է ոչ արդյունավետ⁷⁹: Կաթնատվության ցածր մակարդակը հետևանք է տոհմային գործի անբավարար դրվածքի, անբավարար և ցածրորակ կերի, արոտների երկարաժամկետ անխնամ լինելու, անասնագոմերի անբավարար պայմանների, կենդանիների հիվանդությունների բարձր մակարդակի և այլն: Մեկ հեկտարի բնական և ցանովի կերահանդակների հաշվով շուրջ 5 ց կաթի (շուրջ 6 ց կրմ) և 0,4 ց մսի (3 ց կրմ) կան ընդամենը 9 ց կերամիավորին համարժեք արտադրանքի արտադրությունը կարծես թե համարժեք է 56 % ռեսուրսաօգտագործման:

Կաթի արտադրության, գյուղացիական տնտեսությունների ինքնաբավության գնահատումը բարդանում է նրանով, որ կաթի արտագյուղական ծավալների վերաբերյալ տվյալները ոչ լիարժեք են: Հաշվի առնելով 60-80 հազ. տոննա ոչ ապրանքային կաթը անձնական կարիքների (յուղ, պանիր) համար օգտագործումը՝ պարենային կաթնամթերքի 628 հազ. տոննա պարենային կաթից արտագյուղական շրջանառություն է տրամադրվում շուրջ 60 %-ը կամ 377 հազ. տոննա, որը քաղաքային բնակչության մեկ շնչի հաշվով կազմում է 188 կգ-ի: Պարենային հաշվեկշռով ներկայացված 253 կգ-ի նկատմամբ 46 կգ-ը լրացվում է ներկրումների հաշվին:

1. Կաթնամթերքի աճը հնարավորություն է ընձեռում ավելացնելու մեկ շնչի հաշվով կաթի սպառման մակարդակը՝ 2001-2014 թթ. այն ավելացավ 67 կգ-ով կամ 40,6 %-ով:

2. Կաթնամթերքի հավասարակշռված պահանջարկն ու առաջարկը ՀՀ-ում տատանվում է 750-762 հազ. տոննայի շրջանակներում, որի 90-92 %-ը բաժին է ընկնում ազգային ռեսուրսներին, իսկ ինքնաբավության մակարդակը կազմում է 83 %: Իրականում այդ ցուցանիշը սպառվածի մեջ ազգային ռեսուրսների տեսակարար կշիռն է: Մեր կարծիքով՝ ինքնաբավությունը պետք է հաշվարկվի մեկ շնչի հաշվով փաստացի արտադրու-

⁷⁹ Хорошилов И.И., Хорошилова В.И. Сельское хозяйство Канады. – М.: Колос, 1976. – С. 194-201

թյունը կենսասպահովման 360 կգ նորմային հարաբերելու միջոցով: ՀՀ-ում այն կազմում է ոչ թե 83 %, այլ՝ 56 %:

Կաթնամթերքի արտադրության տարածքային ռեսուրսների վերաբերյալ «միջին հանրապետական» տվյալները բավարար պատկերացում են տալիս բնառեսուրսային ներուժի և օգտագործման վերաբերյալ: Դա հնարավոր է հաշվարկել գյուղական համայնքների, մարզերի կտրվածքով:

ՀՀ մարզերի կտրվածքով հաշվարկվել է մեկ հա-ի բերքատվությունը և միջին հանրապետական բերքատվությունների համադրման ճանապարհով՝ տարբեր մարզերի կերահանդակների չափակցելիության գործակիցները: Վերջիններիս և բնական կերահանդակների ֆիզիկական տարածքների արտադրյալը ներկայացվել են որպես չափակցելի կերահանդակների տարածքներ: Ընդ որում՝ բարձր բերքատու, արգավանդ կերահանդակների ֆիզիկական տարածքներն ավելացել են և ցածր բերրիության հողերինը՝ նվազել, արդյունքում՝ միջին հանրապետական տարածքները մնացել են անփոփոխ (տես աղյուսակ 2.2.4-ը):

Դրանց նկատմամբ կաթի և մսի արտադրության տարածքային ցուցանիշների համադրելիությունը մեթոդապես ճիշտ և տրամաբանական է:

Աղյուսակ 2.2.4-ի տվյալներից պարզվում է, որ.

1. 1 հա կերահանդակի հաշվով 6,0 գ կաթի և 1,3 գ մսի արտադրության ցուցանիշները բավականին համեստ են:
2. Կերահանդակների միջին 12,5 գ կերամիավոր բերքատվությունը ՀՀ մարզերում տատանվում է 3,7 գ-ից (Վայոց ձորի մարզ) մինչև 44,6 ցենտներ կերամիավորի սահմաններում (Արմավիրի մարզ):
3. Կերահանդակների միջին բերքատվության շեղումները առկա են կերահանդակների բոլոր հողատեսքերի առումով:

Արոտների գծով այն տատանվում է 0,91 գ կրմ-ից մինչև 9,0 գ կերամիավորի (98%),

4. Չափակցելի կերահանդակների օգտակար գործուղության գործակիցը (օգգ) տատանվել է 0,55-ից (Լոռու մարզ) մինչև 1,99-ը (Արմավիրի մարզ):

Կերահանդակների բնական և չափակցելի տարածքները և օգտագործման պատկերը ՀՀ-ում
2013 թ.

Մարզեր	Տարածությունը, հազ.հա				Ընդամենը, հազ. հա	Համախառն բերքը, հազ.տոննա				Ընդ. կերեր, հազ. տ/կրմ	1 հա-ի բերքատվությունը փաստացի, ց	Բերքատվությունը ըստ կադաստր. հաշվետ., ց/կրմ	Բերքատվության համար- ժեքության գործակիցը	Չափակցելի կերահան- դակների տարածքը, հազ.հա	Կերահանդակների օգգ-ն	Կաթի և մսի արտադրու- թյունը 100 հա չափակցելի հողերի հաշվով	
	Արոտ	Խոտհարք	Չօգտագործված վարելահողեր	Ցանովի մշակաբույսեր		Արոտ	Խոտհարք	Չօգտագործված վարելահողեր	Ցանովի մշակաբույսեր							կաթ, ց	միս, ց կենդանի քաշ
Արագածոտն	131	4	19	8	162	248	85	1004	413	1750	10,8	10,3	0,86	139	1,04	575	112
Արարատ	78	3	-	7	88	144	870	20	1118	2152	24,4	14,6	1,95	171	1,67	234	57
Արմավիր	22	-	7	8	37	199	-	186	1266	1651	44,6	22,4	3,52	130	1,99	311	118
Գեղարքունիք	182	35	28	17	262	375	3120	1037	704	5236	19,9	12,8	1,59	416	1,55	290	56
Լոռի	145	35	7	10	197	257	618	215	271	1361	6,9	12,5	0,55	108	0,55	752	151
Կոտայք	79	11	3	2	95	213	371	75	102	761	8,0	9,2	0,64	60	0,86	965	245
Շիրակ	114	10	27	13	164	338	166	771	303	1578	9,6	14,1	0,76	124	0,68	867	172
Սյունիք	146	8	17	6	177	211	317	705	239	1472	8,3	11,0	0,66	116	0,75	536	123
Վայոց ձոր	92	5	-	1	98	84	175	16	97	372	3,7	6,6	0,29	28	0,56	885	200
Տավուշ	62	9	6	2	79	133	356	178	118	785	9,9	9,1	0,79	62	1,08	637	142
ՀՀ	1051	120	114	74	1359	2202	6081	4207	4631	17121	12,5	11,7	1,0	1359	1,06	605	137

Աղբյուրը՝ www.cadastre.am/storage/files/pages/pg-1408775445_HoxHashvekshir2014tv.pdf

Ղուշչյան Հ. Կերարտադրության զարգացման տնտեսական պրոբլեմները Հայաստանում: - Եր. 1984. - էջ87-92, 134-151

Գյուղ.մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը: - Եր. 2013, - Եր. 2014

5. Ըստ բերրիության ցուցանիշի՝ տարբերություններն ավելի քան համեստ են և տատանվում են 12,6-ից 13,3 ց կերամիավորի շրջանակներում: Եթե համաչափության չբերված բերքատվությունները բնական և տնտեսական բերրիությունների տարբերությունների արդյունք են, ապա երկրորդ դեպքում այն առավելապես տնտեսական բերրիությունների տարբերության հետևանք է:
6. Չափակցելի կերահանդակների բերքատվությունների տարբերություններն էապես պայմանավորված են բերրի և արգավանդ մշակելի ցանքատարածությունների տեսակարար կշռով: Այս առումով պրակտիկայում օգտագործվում են նաև պայմանական վարելահող հասկացողությունը, երբ բնական կերահանդակների տարածքները պայմանական վարելահողի է վերահաշվարկվում՝ ըստ վարելահողի վրա մշակվող խոտերի բերքատվության:
7. Աղյուսակ 2.2.4-ի տվյալները հնարավորություն են տալիս հաշվարկելու կաթնամթերքի արտադրության ավելացման հաշվարկային ռեսուրսները: Դա հաշվարկվում է 100 հա-ի հաշվով առավելագույն ցուցանիշից ունեցած տարբերությունը չափակցելի տարածաշրջանների կերատարածության ցուցանիշին բազմապատկելու միջոցով, որը մեր հաշվարկներով կազմում է շուրջ 61,4 հազ. տոննա: Չօգտագործված ռեսուրսներն առավել մեծ են Գեղարքունիքի (19 հազ. տոննա), Արմավիր (17 հազ. տոննա), Արարատ (25 հազ. տոննա) մարզերում:

Նույն ցուցանիշները կարելի է ներկայացնել մսի արտադրության վերաբերյալ: Հողօգտագործման անբավարարությունը և կաթի արտադրությունը շուրջ 50 %-ով ավելացնելու հնարավորությունները քննարկվում են ատենախոսության 3-րդ բաժնում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից գյուղի և գյուղատնտեսության զարգացման 2015-2025 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարական ծրագրի նախագծում կաթնատնտեսային ենթահամալիրի ցուցանիշների հիշատակումը (տես աղյուսակ 2.2.5-ը) հնարավորություն է ընձեռում որոշակի պատկերացում կազմել ձեռքբերումների և հեռանկարի իրատեսականության վերաբերյալ:

Աղյուսակ 2.2.5-ի տվյալների վերլուծությունից պարզվեց, որ հանրապետությունում հնարավորություն կա կաթի արտադրությունն ավելացնելու 400 հազար տոննայով, ինչը 2014 թ. ցուցանիշների նկատմամբ, գրեթե, կապահովեր հեռանկարի կանխատեսումների ծավալները:

Կաթնամթերքի արտադրության և հեռանկարի ուրվագիծը ՀՀ-ում

Ցուցանիշները			Չափի միավոր	Փաստացի			Ըստ ռազմավարական ծրագրի	
				2010	2011	2014	2020	2025
1	Գլխաքանակը	կովի	հազ գլուխ	272	283	310	344	361
		մայր ոչխարներ և այծեր		363	412	404	745	1049
2	Կաթի համախառն արտադրանքը	ընդամենը	հազ.	600	601	700	939	1188
		որից կովի	տոննա	553	575	636	883	1100
		տեսակ. կշիռը	%	92,2	95,6	91,4	94.0	92.5
3	Կաթ պարենային		հազ. տոննա	520	520	628	799	930
4	Կաթնատվությունը	կովի	կգ	2035	2035	2258	2600	3080
		ոչխարների և այծի	կգ	129	63	52	76	84
5	Կաթի արտադրությունը	100 հա կերահանդակի հաշվով	g	441	442	551	690	874
		1 շնչի հաշվով	կգ	172	172	232	303	343
		Կենսապահովման 360 կգ-ի նկատմամբ	%	48	48	64	84	95
		2412 կկալ՝ 205 կգ նկատմամբ	%	84	84	113	148	167
		Համաշխ.բանկի 2232 կկալ նորմայով՝ 243 կգ	%	71	71	95	124	141

Աղբյուրը՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: - Եր., 2015 (պարենի առկայություն և մատչելիություն բաժինները): Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը: - Եր. 2014, էջ 72, 94:

Եթե արոտների օպտիմալ ծանրաբեռնվածության ապահովման առումով արդարացված է ոչխարաբուծության զարգացումը (գլխաքանակի 645 հազարով կամ 259 %-ով ավելացումը), ապա նույնը չի կարելի ասել կովերի գլխաքանակի վերաբերյալ: Այստեղ ռազմավարական ծրագրով նախատեսված գլխաքանակի ապահովումը պահանջվում է ոչ թե տարեկան 20 հազար, այլ 51 հազար գլխով հավելված: Մինչդեռ կաթնատվության 3080 կգ մակարդակը այդպես էլ կմնա անհրազոր՝

Աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ կաթնատվության հեռանկարի կանխատեսումները հնարավորություն կընձեռնեն ապահովելու միայն Առողջապահության Զանաչխարհային Կազմակերպության (ԱԶԿ) կողմից 2004 թ. մեկ շնչի համար սահմանված կալորիականության 2412 կկալ-օր նորման, որը նորից իջեցվել է 2232 կկալ-ի, որի մեջ կաթնամթերքի նորման կազմում է 18 % կամ 400 կկալ, իսկ տարվա կտրվածքով՝ այն կազմում է 146 հազ. կկալ: Կենսաբանական 600 կկալ և ԶԶ պարենային հաշվեկշռի 1 կգ կաթի ընդունած 400 կկալ էներգունակության պարագայում, կաթի վերահաշվարկված, այն կկազմի (146000:[600, 400]) 243 և 360 կգ:

2.3. Լոռու մարզը՝ ԶԶ կաթնամթերային ենթահամալիրի համակարգում

ԶԶ կաթնատնտեսային ենթահամալիրի ամբողջական տեսքով քննարկումը նպատակ ունի մակրոտնտեսական մակարդակով, զարգացումների ընդհանուր ֆոնի վրա, ներկայացնելու համաշխարհային և երկրի տնտեսության համեմատական ձեռքբերումները, առաջընթացի համեմատականությունը, հեռանկարի հեռատեսությունը և այլն: Այն առավել արդյունավետ կլինի քննարկել կոնկրետ տարածաշրջանի, անգամ՝ համայնքի կտրվածքով: Զետազոտության օբյեկտ ընտրված Լոռու մարզը առավել տիպային է մյուս մարզերի հետ համեմատած ինչպես ձևավորված հիմնախնդիրներով, այնպես էլ դրանց լուծումների համար առաջարկությունների ընդհանրություններով:

Գյուղատնտեսությունը, այդ թվում՝ կաթնատնտեսությունը, լուրջ դերակատարում ունեն Լոռու մարզի տնտեսությունում: Գեղարքունիքի, Շիրակի և Լոռու մարզերը արտադրում են ԶԶ կաթի արտադրության շուրջ կեսը: Կոտայքի, Սյունիքի և Արագածոտնի և հիշյալ մարզերը, արտադրելով կաթի արտադրության շուրջ 70 %-ը, իրենց վրա սևեռում են ինչպես հետազոտողների, այնպես էլ կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման ռազմավարության սուբյեկտների ուշադրությունը:

Լոռու և մնացած մարզերի կաթնատնտեսություններն ունեն գլոբալ ընդհանրություններ (անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի ներդրում, ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի շղթայի օղակների շահերի ներդաշնակեցում, արոտների

օգտագործման համակարգի վերակառուցում և այլն), սակայն դրանց հետ միասին ունեն իրենց յուրահատկությունները: Առանձին վերցրած՝ կաթնատնտեսությունը մարզերի ՀՆԱ-ի կառուցվածքում ունի տարբեր տեսակարար կշիռ, որն առավել մեծ է արդյունաբերական ճյուղերում: 2015-2025 թվականներին կատարվելիք փոփոխությունները հանգում են միայն մասնագիտացման կառուցվածքի տեղաշարժերին, օրինակ, Լոռու մարզը մասնագիտացված էր կաթնային և տոհմային տավարաբուծության ու կարտոֆիլագործության գծով, իսկ ներկայումս, ըստ ռազմավարական զարգացման 2015-2025թթ. ծրագրի, պետք է մասնագիտանա կաթնային տավարաբուծության, կարտոֆիլագործության, հացահատիկային տնտեսության գծով:

Լոռու մարզի տնտեսության մակրոտնտեսական կազմի և կառուցվածքի, կառուցվածքային տեղաշարժերի վերաբերյալ աղյուսակ 2.3.1-ի տվյալներից ակնհայտ է, որ.

- Մարզն ունի արդյունաբերա-ագրարային տնտեսական կառուցվածք և, ըստ տվյալների, այստեղ մեծ դեր ունի պղնձի ու մոլիբդենի արդյունահանումը: Անցած երեք տարիներին արդյունաբերության արտադրանքն աճել է 31 մլրդ. դրամով կամ 68 %-ով:
- Աճման տեմպերով կարևոր տեղ է զբաղեցնում նաև գյուղատնտեսությունը: Համախառն արտադրանքի աճը 2009-2013 թթ. կազմել է 30,8 մլրդ. դրամ, կամ 83,9 %: Այն ՀՆԱ-ի մեջ զբաղեցնում է շուրջ 31 %, որը տարեցտարի աճում է: Մարզի բնակչության մեկ շնչի հաշվով գյուղատնտեսական արտադրանքի արժեքը արդյունաբերության 104 %-ի դիմաց աճել է 123 %-ով՝ մոտենալով 292 հազար դրամի, թեև դա առավելապես գնաճի հետևանք է:

2013 թ. համադրելի գներով հաշվարկման պարագայում այն 2005-2013 թթ. 51 մլրդ. դրամից դարձել է 67,5 մլրդ. դրամ, և աճը կազմել է 16,5 մլրդ. դրամ կամ 32,3% (տես աղյուսակ 2.3.2-ը): Եթե նկատի ունենանք, որ արդյունաբերական 75 մլրդ. դրամից 15 մլրդ. դրամը սննդամթերքի արտադրությունն է, ապա արդյունաբերության և ագրոպարենային համալիրի արտադրանքների արժեքները՝ կառուցվածքում զբաղեցրած դիրքերը, կլինեն 60մլրդ. և 82 մլրդ. կամ (42 % և 58 %):

Տնտեսության ճյուղերի կազմը, կառուցվածքը, կառուցվածքային տեղաշարժը և աճման դինամիկան Լոռու մարզում

Մարզի տնտեսության ճյուղային կազմը	Արտադրանքի կամ ծառայության արժեքը, մլրդ. դրամ				Չարաբ. շեղումը (+, -), % 2013 թ./2009 թ. նկատ.	Կառուցվածքը, %		Մարզի բնակչության մեկ շնչի հաշվով, հազ.դրամ		
	2009 թ.	2010 թ.	2011 թ.	2013 թ.		2009 թ.	2013 թ.	2009 թ.	2013 թ.	Չարաբ. շեղումը (+, -), % 2013 թ./2009 թ. նկատ.
Արդյունաբերության	44,7	60,0	73,5	75,3	68,4	36,2	33,9	159	325	104
Գյուղատնտեսության	36,7	41,8	57,1	67,5	83,9	29,7	30,2	131	292	123
Շինարարության	4,7	12,0	4,6	37,5	79,8	3,8	16,8	16,7	162	9,7 անգամ
Տրանսպորտի	1,9	3,4	3,1	2,7	42,1	1,5	1,2	6,7	11,0	72
Առևտրի	21,8	23,3	24,7	23,3	10,9	17,5	10,4	77,5	87	12
Ծառայությունների	12,3	14,4	14,9	15,8	28,4	9,9	7,0	43,8	68	65
Կրթության և այլ ոլորտների	1,8	2,7	2,8	1,2	-33,4	1,4	0,5	6,4	5,2	5,2
Ընդամենը	123,9	157,6	180,7	223,3	80,1	100	100	441	967	80

Աղբյուրը՝ Հայաստանի մարզերը թվերով (Գյուղատնտեսություն, ՀՀ սոցիալ տնտեսական վիճակը, առևտուր և ծառայություն, կրթություն, արդյունաբերություն բաժինները): Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք: Համապատասխան տարիների նյութերը

- Մարզի տնտեսության կառուցվածքում իր ուրույն տեղն ունի նաև մանրածախ առևտուրը: Վերջինիս առումով թեև ծավալները պարբերաբար աճում են, սակայն մարզը, ունենալով երկրի բնակչության 7,7 %-ը, սպառում է շրջանառության ծավալների միայն 1,7 %-ը: Մեկ շնչի հաշվով շուրջ 98 հազ.դրամ շրջանառության ծավալը 4,1 անգամ գիջում է միջին հանրապետականի 480 հազար դրամին: Մարզի պարենային անվտանգության տեսանկյունից այդ ցուցանիշը շատ կարևոր է, քանի որ մանրածախ ապրանքաշրջանառության ծավալի 60 %-ը բաժին է ընկնում պարենային ապրանքներին:

Տնտեսական վիճակը էապես կախված է մարզի անասնաբուծական ճյուղի զարգացումից:

Աղյուսակ 2.3.2

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի աճն ու կառուցվածքային տեղաշարժերը Լոռու մարզում՝ ըստ 2005-2013 թթ.-երի

Արտադրանքը	Քանակը, տ			մեկ տոննա համադր.գինը, հազ.դրամ	ՀԱ-ի արժեքը, մլրդ. դրամ			Կառուցվածքը, %			
	2005	2009	2013		2005	2009	2013	2005	2009	2013	
Հացահատիկ	24,9	16,3	36,8	190	4,7	3,1	7,0	9,3	5,5	10,4	
Կարտոֆիլ	63,9	55,0	72,7	195	12,5	10,7	14,2	24,5	19,0	21,0	
Բանջարեղեն	19,1	18,4	23,9	222	4,2	4,1	5,3	8,2	7,3	7,8	
Պտուղ	6,3	5,9	6,3	460	2,9	2,7	2,9	5,7	4,8	4,3	
Ընդամենը բուսաբուծության					24,3	20,6	29,4	47,7	36,7	43,5	
Կաթ	69,9	77,8	81,3	145	10,1	11,3	11,8	19,6	20,1	17,5	
Միս	5,61	8,39	9,29	2561	14,3	21,5	23,8	28,0	38,2	35,2	
Չու (10 հատ)	27,7	34,4	43,7	572	2,2	2,8	2,5	4,3	5,0	3,7	
Բուրդ (տ)	94	66	64	920	0,09	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
Ընդամենը անասնաբուծության					-	26,7	35,6	38,1	52,3	63,3	56,4
Ընդամենը գյուղատնտեսության					-	51,0	56,2	67,5	100	100	100

Աղբյուրը՝ ՀՀ մարզերը և Երևան թվերով: - Եր. 2014, (արդյունբերություն, գյուղատնտեսություն բաժինները)

Ներկայացված աղյուսակ 2.3.2-ի տվյալներից երևում է, որ 2005-2013 թթ. մարզի տնտեսությունը առաջընթաց ունի նաև գյուղատնտեսության ոլորտում, սակայն պատ-

կերը այլ է, երբ դիտարկումը կատարվում է մարզի բնակչության կենսապայմանների գնահատման առումով: Արտահանված արտադրանքն առավել մեծ աշխատատեղեր են ստեղծում արտերկրում, որն էապես լուծում զբաղվածության հարցը, իսկ ագրոպարենային համալիրի արտադրանքը կենսական նշանակության սնունդ է: Միաժամանակ աղյուսակ 2.3.2-ի տվյալների հետազոտության արդյունքներից հանգում ենք հետևյալին.

1. Մարզի գյուղատնտեսության արտադրանքի արժեքը 2013 թ. համադրելի գներով 2005-2013 թթ. ավելացել է 16,5 մլրդ. դրամով կամ 32,3 %-ով և պատահական չէ մակրոտնտեսական ցուցանիշների (ՀՆԱ-ի վերջնական սպառման ծախսեր, ճյուղերի զարգացման ցուցանիշներ, ազգային հաշիվներ և այլ ցուցանիշներ)՝ փաստացի գներով հաշվարկված, անհամադրելի վիճակագրական տեղեկատուներում իրական աշխատավարձի ցուցանիշի տարբերությունները: Օրինակ՝ ՀՀ-ում ամսական միջին աշխատավարձը 2008-2013 թթ. 87 հազ. դրամից դարձել էր 146 հազար դրամ կամ բարձրացել էր շուրջ 68 %-ով, մինչդեռ մեկ ամսվա աշխատավարձով աշխատողը 2008 թ. գնած 55 կգ տավարի մսի դիմաց 2013 թ. գնել էր 57 կգ, ինչը նշանակում է, որ իրական աշխատավարձը բարձրացել է 3,6 %-ով:
2. Համադրելի գներով հաշվարկված մարզի գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն համաչափելի դարձնելու արտադրանքների ֆիզիկական ծավալների փոփոխությունները, այլև կառուցվածքային տեղաշարժերը: Աղյուսակի տվյալներից հետևում է, որ ուսումնասիրվող ութ տարիներին՝
  - աճել են հացահատիկի ծավալն ու տեսակարար կշիռը: Նույնը նկատվում է կարտոֆիլի, բանջարեղենի արտադրության գծով, որոնք դիտարկվում են նաև կերի բազայի ընդլայնման առումով, քանի որ արտադրված կարտոֆիլի 1/3-ը կամ շուրջ 22 հազ. տոննա օգտագործվում է որպես անասնակեր:
  - բուսաբուծական ճյուղի արտադրանքն ավելացել է 5,1 մլրդ. դրամով կամ շուրջ 21 %-ով, թեև տեսակարար կշիռը 47,7 %-ից իջել է 43,5 %: Մարզում ավելացել է հացահատիկի ցանքատարածությունը, իսկ կարտոֆիլինը՝ կրճատվել. եթե հացահատիկի շուրջ 33 ց բերքատվությամբ մարզը 2013 թ. զբաղեցնում էր 3-րդ, ապա կարտոֆիլի 184 ց բերքով՝ միայն 8-րդ տեղը: Սակայն դրական են 50-100 % աճի տեմպերը:

3. 21 % աճի պարագայում բուսաբուծության ճյուղի տեսակարար կշիռը նվազել է 4,2 %-ով, որը գնահատվում է դրականորեն, քանի որ սննդի 1000 կկալ էներգետիկ համարժեքով բուսաբուծությունը էապես զիջում է անասնաբուծությանը: 100 կգ ալյուրից հնարավոր է արտադրել 400 հազ. կկալին համարժեք 150 կգ հաց, մինչդեռ 130 կերամիավորով հնարավոր է, արտադրել 70 հազ. կկալին համարժեք 120 կգ կաթ, 20 հազ. կկալին համարժեք 13 կգ տավարի միս և այլն, այսինքն՝ էներգիայի պահպանության և փոխակերպման օրենքն այստեղ չի գործում:

Լոռու մարզի կաթնաապրանքային ենթահամալիրի զարգացման հարցերը այստեղ քննարկվում են ոչ այնքան կաթի արտադրության, ՀՀ-ում զբաղեցրած 12-13 % տեսակարար կշռի, որքանով որ չօգտագործված հսկայական ռեսուրսների օգտագործման և մարզի ժողովրդագրական ու տնտեսական կայունության ամրապնդման դիրքերից:

Ցանկացած տնտեսական համակարգում կարևորվում են մակրոտնտեսական ցուցանիշները, որոնցից ներկայումս իր ուրույն տեղն ունի կաթնամթերքի արտադրողական ապրանքաշրջանառությունը: Այս ցուցանիշն ամբողջովին չի արտացոլում կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման մակարդակը, քանի որ կաթ են վաճառում ոչ միայն ինքնաբավ տնտեսությունները, այլ նաև մեկ-երկու կով ունեցող գյուղացիական տնտեսությունները:

Ապրանքային արտադրանքը միջոց է ոչ միայն համախառն առաջարկը ավելացնելու, տնտեսությունների դրամական միջոցների ծավալի մեծացման, բեռնափոխադրումների ծավալների ավելացման, այլև տոհմային կենդանիների, քիմիական նյութերի, էներգակիրների, տեխնիկայի, ծառայությունների ձեռք բերման համար:

Աղյուսակ 2.3.3-ի տվյալները վկայում են, որ կաթնամթերքի շուկայի տարածքային պատկերի, արտադրանքի ապրանքայնության գնահատումը ունի խիստ կարևոր նշանակություն, քանի որ հաճախ բարձր ապրանքայնությունը ներկայացված է ոչ այնքան ավելցուկների առկայությամբ, ինչքան սեփական սպառման կաթնամթերքի ծավալների տեսակարար կշռի նվազեցմամբ: Մինչդեռ դրան պետք է հասնել մեկ շնչի հաշվով արտադրանքի կենսաապահովման մակարդակին գերազանցող ավելցուկների ավելացման ճանապարհով:

Կաթի ապրանքայնության մակարդակի սոցիալ-տնտեսական բնութագիրը

ՀՀ-ում՝ ըստ 2011-2014 թթ.-երի

№	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	50 %-ի բարձր ապր. մարզերը	50 %-ի ցածր ապր. մարզերը	
1	Կաթի արտադրությունը	հազ. տոննա	339	275	
2	Ապրանքային արտադրանքը	հազ. տոննա	204	114	
3	Ապրանքայնության միջինը	%	60,1	41,4	
4	Ոչ ապրանքային արտադրանքը	հազ. տոննա	135	161	
	որից մատղաշի կերակրման համար	հազ. տոննա	48	33	
5	Գյուղական բնակչության պարենային կաթի ծավալներ	հազ. տոննա	87	129	
6	Ամբողջ բնակչությունը մարզերում	հազ. մարդ	1290	668	
	որից քաղաքային	հազ. մարդ	559	289	
	գյուղական	հազ. մարդ	731	377	
7	Կովերի գլխաքանակը	հազ. գլուխ	193	131	
	100 բնակչի հաշվով	գլուխ	15	20	
8	Մեկ կովի կաթնատվությունը	կգ	1756	2099	
9	Կաթի արտադրությունը	քաղաքային	կգ	365	394
	1 շնչի հաշվով, կգ	գյուղական	կգ	119	342

Աղբյուրը՝ Գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը (օգտագործումը) գյուղատնտեսական տնտեսությունների կողմից: ՀՀ ԱՎԾ կայք էջ՝ <http://www.armstat.am>, կաթի և կաթնամթերքի իրացման (օգտագործման) տվյալները 2001-2014 թթ.

Ապրանքայնության վերաբերյալ 2.3.3-րդ աղյուսակի մակարդակի հետազոտման արդյունքում բացահայտվում է բարձր ապրանքայնության տնտեսական էությունը: Բարձր ապրանքայնությունը գյուղացիական տնտեսությունում արտադրված կաթի պահանջարկի և առաջարկի շուկայի հավասարակշռություն է, գների կայունությունը, հիմնավորվածությունը, իրացման երաշխավորված շուկայի իրավիճակ, քաղաքային բնակչության ապահովությունն ու շուկայի տարողության ցանկալի կառուցվածք:

Ներկայացված 2.3.3-րդ աղյուսակը փաստում է, որ կաթի 60 % միջին ապրանքայնության մարզերի (Արագածոտն, Արարատյան, Լոռու, Կոտայքի, Սյունիքի) ընդհանուր բիզնեսի տեսակների մոտեցումների վերլուծության ժամանակ պարզվում է, որ.

ա) քաղաքաբնակ սպառողներն ունեն կաթնամթերքի կայուն շուկա և սպառման բավարար ռեսուրսներ (365 կգ),

բ) ապրանքարտադրողներն ունեն ապրանքային և սեփական կարիքների բավարարման ռեսուրսներ: Ապրանքարտադրողն ու վերամշակողը գիտեն միմյանց ուժեղ և թույլ կողմերը, և շրջիկ վաճառողների կողմից առաջարկվող անարատ կաթը հատկանշական է քաղաքաբնակների համար:

Սակայն դրա հետ առկա են անցանկալի այլ երևույթներ, ինչպիսին են, օրինակ, քաղաքաբնակների մեկ շնչի հաշվով 365 կգ կաթի պաշարի պարագայում, գյուղացուն մնում է 119 կգ-ը, այսինքն՝ վաճառքը կատարվում է՝ սուղ պայմաններից ելնելով, իսկ բարձր ապրանքայնությունը նպաստում է առաջարկի մեծացմանը և ցածր գներով վաճառքին, որը վերստին հարվածում է և՛ կաթ արտադրողներին, և՛ մթերողներին: Այստեղ ցածր է կովի կաթնատվությունը, բարձր՝ ուրբանիզացիայի մակարդակը, հետևապես՝ նաև ցածր անասնաբուծությամբ զբաղվողների տեսակարար կշիռը, որի վկայությունը 100 բնակչի հաշվով մյուս խմբից 25 %-ով պակաս կովի առկայություն է: Իհարկե, ապրանքայնության մակարդակն առավել բարձր է, քանի որ գյուղաբնակներն էապես օգնում են քաղաքաբնակ մերձավորներին (այն էլ կաթնատար արտադրանքների՝ յուղի և պանիրի տեսքով), որոնք արտագյուղական ապրանքաշրջանառության ոլորտ են անցնում, սակայն չեն հաշվառվում:

գ) 50 %-ից ցածր (միջինը 41,4 %) ապրանքայնության պարագայում կաթնամթերքի շուկայի բաղադրիչները փոքր ինչ այլ են.

- այստեղ ցածր է ուրբանիզացիայի մակարդակը և բարձր՝ բնամթերային տնտեսավարման գործելաոճը, իսկ քաղաքաբնակների տեսակարար կշիռը կազմում է 43,8 %-ը;

- բնակչությունը էապես կտրված է կենտրոնական շուկաներից, բացակայում են մեծածախ տարածքային շուկաները, իսկ իրացումն առավել ծախսատար է: Բարձր է նաև ներտնտեսային սպառման մակարդակը;

- այստեղ գյուղաբնակները զգալի մասով բավարարում են քաղաքաբնակների պահանջները, սակայն գյուղացիական տնտեսությունները ևս ունեն ինքնաբավության բարձր մակարդակ: Մինչդեռ բարձր ապրանքայնության պարագայում իրացնողների բարձր հասույթները համադրելի չեն, քանի որ նախորդ դեպքում գյուղացին դրա միջոցով նորից պետք է ձեռք բերի յուղ, պանիր և այլն: Եթե առաջին դեպքում գերակշռում է առևտրային, ապա այս դեպքում առավելապես բնատնտեսական գործելակերպը և պատահական չէ, որ այս տնտեսություններում կովի կաթնատվությունը բարձր է 343 կգ-ով կամ 19,5 %-ով:

Թեև քաղաքաբնակների վրա ապրանքայնության մակարդակները չեն ազդում, այդուհանդերձ, գյուղացու թրսնման հաշվին շուկայի պահանջների բավարարումը վտանգավոր հետևանքներ կարող է թողնել, որը հաճախ նկատվում է բարձր ապրանքայնության հասնելու պարագայում:

ՀՀ կաթնամթերքի արտադրության արտագյուղական ապրանքաշրջանառության մեջ Լոռու մարզի զբաղեցրած դիրքի վերաբերյալ ներկայացված աղյուսակ 2.3.4-ի տվյալների վերլուծությունից պարզվում է, որ.

1. Կաթի համախառն արտադրությամբ Լոռու մարզը ՀՀ մարզերի շարքում 2001-2013 թթ. Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերից հետո մշտապես զբաղեցրել է 3-րդ տեղը:

2. Կաթի արտադրությունը երկրում աճել է 235 հազ. տոննայով, Լոռու մարզում՝ 30 հազ. տոննայով կամ համապատասխանաբար 50 % և 53 %-ով, իսկ կաթի հավելաճի 13 %-ը բաժին է ընկնում Լոռու մարզին:

3. Լոռու մարզը երկրին տարեկան տրամադրում է 40-45 հազ.տոննա ապրանքային կաթ: Այն բարձրարժեք պանրի արտադրության ՀՀ առանձնահատուկ տարածաշրջաններից է: Ջարգացման դրական միտումներից էլ կարևորվում է, որ ինքնաբավության բարձրացման հետ միասին, մարզը ապահովում է կաթի արտագյուղական ապրանքաշրջանառության կայուն զարգացման տեմպեր: Համախառն և ապրանքային կաթի արտադրության միջին հանրապետական 50 % և 156 % աճի պարագայում մարզը ապահովել է 50 % և 181 % աճ, իսկ իրացումը 16հազ. տոննայից դարձել է 45 հազար տոննա: Դա կարևոր պայման է մարզի աղքատության նվազեցման, ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի զարգացման ճանապարհին, որն ի դեմս օրինակելի «Դուստր

Մելանյա» և այլ կազմակերպությունների ձեռք է բերում տեխնիկա-տեխնոլոգիական ու արտաքին կապերի նոր որակներ:

4. Լոռու մարզի արտագյուղական ապրանքային ռեսուրսների ապրանքայնության ցածր մակարդակը բացատրվում է ներտնտեսային սպառման բարձր մակարդակով: Մարզում ոչ ապրանքային կաթի ծավալները ոչ միայն չեն ավելացել, այլև կրճատվել է 1000 տոննայով կամ 3 %-ով, գյուղական բնակչության մեկ շնչի հաշվով այն աճել է 65 կգ-ով կամ 23 %-ով, որը բացատրվում է այդ տարիներին գյուղական բնակչության 34 հազարով կամ 26 % նվազման գործոնով:

Իհարկե, մարզի կտրվածքով ապրանքային արտադրանքի ներկայացումը միայն նպատակ է հետապնդել նրանց ինքնաբավության մակարդակը, իրականում նրա զգալի մասը դուրս է գալիս մարզի սահմաններից: Դրանով հանդերձ նշվում է մարզի գյուղական բնակչության ինքնաբավության դինամիկ բարձր մակարդակի մասին, որը Սյունիքից, Շիրակից, Գեղարքունիքից և Վայոց ձորից հետո զբաղեցնում է 4-րդ տեղը, իսկ քաղաքային բնակչության առումով՝ 7-րդ հորիզոնականը:

Լոռու մարզի կաթնատնտեսության զարգացման վերաբերյալ շուրջ չորս տասնամյակի ուսումնասիրությունները պայմանավորված են ոլորտի զարգացման գործում տարածաշրջանի անցյալի փոփոխություններով ու ազդեցությամբ, որի մասին արդեն հիշատակվել են:

Կաթի արտադրության 97-98 %-ը բաժին է ընկնում կովի կաթին, որը ոչխարաբուծության զարգացման կանխատեսվող ռազմավարության պարագայում 2020 թ. 33-ում կիջնի 87-88 %-ի, որը պայմանավորված է միջազգային շուկայում ոչխարի մսի պահանջարկի շեշտակի աճով: Դրա մասին վկայում են և՛ կաթի, և՛ ոչխարի մսի գների դինամիկայի տվյալները: Այսպես 2001-2014 թթ. ոչխարի մսի 1 կգ-ի գինը 1048 դրամից դարձավ 3066 դրամ, այսինքն՝ աճեց 2018 դրամով կամ 2,9 անգամ, մինչդեռ կաթինը՝ 257 դրամից 411 դրամի կամ 60 %-ով⁸⁰:

Մեր կարծիքով՝ տավարաբուծությունը հեռանկարում ևս կմնա կաթի արտադրության գլխավոր ճյուղերից:

⁸⁰ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// 33 ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 26-34

Լոռու մարզը ՀՀ կաթնամթերքի համախառն և ապրանքային տարածքային ռեսուրսների համակարգում:

Ջարգացման միտումների համեմատական բնութագրիչները՝ ըստ 2001 և 2014 թթ.-երի

Մարզերը	Կաթի արտադրու-թյունը, հազ.տոննա		Արտագյուղական ապրանքաշրջանառություն				Ապրանքային կաթի տես. կշիռը, %		Ոչ ապրանքային, հազ. տոննա				Պարենային կաթ գյուղում			
			հազ. տոննա		քաղ.բնակ. 1 շնչին, կգ				ընդամենը		որից մատ-ղաշի կերակր. համար		հազ. տոննա		1 շնչին, կգ	
	2001	2014	2001	2014	2001	2014	2001	2014	2001	2014	2001	2014	2001	2014	2001	2014
Արագածոտն	56	85	20	37	60	123	35	44	36	48	6	8	30	40	283	392
Արարատ	32	43	13	29	162	391	41	68	19	14	4	3	15	11	88	59
Արմավիր	32	44	12	32	121	376	37	74	20	12	3	4	17	8	15	44
Գեղարքունիք	80	128	33	104	412	1464	41	51	47	24	10	11	37	13	239	79
Լոռի	56	86	16	45	95	330	29	52	40	41	6	8	34	33	282	347
Կոտայք	43	65	20	41	130	297	46	63	23	24	5	6	18	18	151	153
Շիրակ	63	110	22	65	127	451	35	59	41	45	7	10	34	35	302	336
Սյունիք	41	69	11	43	105	452	26	63	30	26	5	6	25	20	530	434
Վայոց ձոր	22	25	7	9	368	500	30	36	15	16	2	2	13	14	416	411
Տավուշ	35	41	10	14	285	259	27	35	25	27	5	4	20	23	250	310
ՀՀ	465	700	164	420	171	219	35	60	296	280	53	62	243	218	216	197

Աղբյուրը՝ Գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը (օգտագործումը) գյուղատնտեսական տնտեսությունների կողմից: ՀՀ ԱՎԾ կայք էջ 8 <http://www.armstat.am>, կաթի և կաթնամթերքի իրացման (օգտագործման) տվյալները 2001-2015 թթ.: ՀՀ Վիճակագրական տարեգրքի, Եր 2014, էջ 11: ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով Եր 2014, էջ 18-19: Պարենային ապահովություն և աղքատություն, Եր 2015, էջ 63,64

Սակայն պետք չէ թերագնահատել մարզում ոչխարի կաթ արտադրելու հնարավորության հանգամանքը. 1973 թ. Լոռվա մարզում 244 հազարից մաքիների և մայր այծերի քանակը կազմում էր 175 հազար (72 %), արտադրվում էր շուրջ 14 հազար տոննա կամ 2014 թ. շուկայական գներով շուրջ 7 մլրդ. դրամ և հիմնականում ստացվում էր արոտների հաշվին: Մինչդեռ 2013-2014 թթ. այդ գլխաքանակը կրճատվել էր 7 անգամ:

Գյուղացիական տնտեսությունները շահագրգռվածություն չունեն զբաղվելու ոչխարի կաթի արտադրությամբ, քանի որ ցածր է կաթնատվության մակարդակը, կաթի գնման գինը, իսկ մսի արտադրությունն ավելի արդյունավետ է:

1973 թ. մարզում գյուղացիական տնտեսությունների կողմից ասարտադրված ապրանքային կաթը (պետությանը վաճառածը) կազմում էր 46,5 հազ. տոննա՝ չհաշված կոլտնտեսային շուկաներում բնակչության վաճառած կաթնամթերքները⁸¹: Ոչխարի կաթի արտադրության ավելացումը հիմնավորվում է նաև բարձրարժեք պանիրների արտադրության անհրաժեշտությամբ, և ոչխարի կաթի գինը գրեթե հավասար էր կովի կաթի գնին:

Կաթի արտադրության առավելագույնը մարզում եղել է 1985-1988 թվականներին, երբ մարզում էր տավարաբուծության զարգացմանը նպաստում էր գիտական միտքը, տոհմային տնտեսության փորձը, տոհմային կենդանիներին անհատական տնտեսություններում օգտագործելու լայն հնարավորությունը, փորձի փոխանակումը, արտադրության առաջավորները (մեկ կովից 4000 կգ կաթ ստացողները) կերերի պաշարները ներկրման հաշվին մշտապես համալրելու հնարավորությունները և այլն:

Կաթի միջին տարեկան աճը 1960-1985 թվականներին կազմեց 1680 տոննա, իսկ 1995-2013 թթ.՝ 3625 տոննա կամ 215 %-ով ավելի: Սակայն 1985 թ. 102 հազ. տոննայի բնագիծը այդպես էլ մնաց անհասանելի, որի համար մարզն ունի բոլոր ռեսուրսները, այսինքն՝

- արոտների ծանրաբեռնվածության օպտիմալացումը. մարզի առանձին համայնքներում 1 հա-ի հաշվով պայմանական խոշորի գլխաքանակի տարբերությունը կազմում է 2,3 անգամ (տես աղյուսակ 2.3.5-ը):

⁸¹ Народное хозяйство АрмССР за 1973 г. – Ер. 1974. – С. 107, 115-116

Կաթնատնտեսության զարգացման մի քանի ցուցանիշներ Լոռու մարզում՝
ըստ 1960-2014 թթ.-երի

№	Ցուցանիշներ		Չափի միավոր	1960 թ.	1985 թ.	1995 թ.	2005 թ.	2014 թ.
1	Ընդամենը խեւ		հազ.	93	95	61	71	82
	որից կով		գլուխ	38	48	35	37	39
2	Կաթի արտադրությունը		հազ. տոննա	60	102	52	70	86
	որից կովի		%	98	97	97	97	98
3	Մեկ կովի կաթնատվությունը		կգ	1550	2055	1447	1837	2205
4	Կաթի արտա- դրությունը	100 հա կերահան- դակների հաշվով	գ	276	434	217	293	436
		1 շնչի հաշվով	կգ	353	293	138	247	372
5	Մարզի բնակչությունը		հազ. մարդ	170	348	376	283	231
6	Բնական և ցանովի կերահան- դակները		հազ.հա	232	235	215	220	197
7	Տոհմային կենդանիների տեսա- կարար կշիռը		%	73	98	78	51	38
8	Կովերի տեսակարար կշիռը նախրում		%	41	50	57	52	49

Աղբյուրը՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն. - Եր., 2015, էջ 54, 55, 63: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Եր. 2014, էջ 11: Сельское хозяйство АрмССР. – Ер.: Айпетрат. 1961

• Կաթնատնտեսությունը աստիճանաբար ձերբազատվում է էքստենսիվ զարգացման գործելակերպից: Այսպես՝ ուսումնասիրությունները վկայում են, որ 1995 թ. հետո կաթի արտադրությունը հիմնականում ավելացել է ինտենսիվ ճանապարհով, այսինքն՝ կաթնատվության բարձրացման հաշվին, որն առավելագույնն էր 2013 թ.-ին (2077 կգ): Կաթնատվության աճի ցածր տեմպը անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի փլուզման, արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման մակարդակի գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի որակական և քանակական ցուցա-

նիշների առկայության արդյունք է: Տոհմային կենդանիների տեսակարար կշիռը տարեց-տարի նվազում է, որը կաթնարտադրությունը կարող է բերել սահմանային կետի: Խորհրդային իշխանության տարիներին կաթնատվության 4000 կգ բնագիծը նվաճել էին մարզի տասնյակ տնտեսություններ, արտադրության առաջավորներ և ֆերմերներ:

- Չնայած արոտների 13-14 ց կերամիավոր բերքատվությունը 35-45 %-ով գերազանցում է միջին հանրապետական 9,6 ց-ին, այդուհանդերձ, արոտների ծանրաբեռնունք մնում է անբավարար: Նմանատիպ իրավիճակ է նկատվում նաև կաթի արտադրության գծով: 100 հա-ի հաշվով ստացված 368 ց կաթը միջին հանրապետականից պակաս էր 5,9 %-ով: Միջին հանրապետականի համեմատ չստացված կաթի քանակը կազմում է 5,1 հազ. տոննա, իսկ մեկ հա-ից ստացված կաթի և մսի արժեքով մարզը զբաղեցնում է ընդամենը 6-րդ տեղը:

Տնտեսագիտական հետազոտություններում կերահանդակների օգտագործման արդյունավետության գնահատման համար օգտագործվում է գյուղատնտեսական կերահանդակների 100 հա-ի հաշվով պահվող խոշոր և մանր եղջերավորների գլխաքանակի ու ստացվող կաթի, մսի, բրդի ցուցանիշները, սակայն, անտեսվում է նրանց բնական բերրիությունը: Այս առումով օգտագործվել է դրանց ֆիզիկական տարածքներն՝ ըստ բերրիության, համարժեք հարաբերակցության վերահաշվարկելու «Չափակցելի» տարածքների մեթոդաբանությունը:

Աղյուսակ 2.3.6-ի տվյալներից պարզվում է, որ Լոռու մարզի համար ընդօրինակելի է Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերը:

- Կաթնատնտեսության զարգացմանը էապես խանգարում են գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի ցածր գները: Թեև 2009-2014 թթ. մարզում այն 114 դրամից դարձավ 162 դրամ, որը գյուղացիական տնտեսություններում ապահովում է 50-60 % շահութաբերություն, սակայն դրանք շատ ցածր են ապրանքային չնչին չափաքանակների պարագայում, վառելիքի, պարարտանյութի, կերի գների համեմատ⁸²:

⁸² Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ԳՂ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 33

Կերահանդակների օգտագործման ՀՀ տարածքային պատկեր՝ ըստ 2013 թ.-ի

Մարզերը	Ընդամենը կերահանդակ, հազ. հա		Պայմանական գլխ, հազ. գլուխ	Արտադրութ. հազ.տոննա		100 հա չափակցելի կերահանդակի հաշվով				
	Ֆիզիկական	չափակցելի		կլթի	մսի (կենդ. քաշ)	պայմ.գլխ., գլուխ	կաթ, ց	միս, ց	համ. արտ. մլն դրամ	Լուռու մարզի նկատմամբ, %
Արագածոտն	162	139	86	79,9	15,6	62	575	112	26	162
Արարատ	88	171	51	40,1	9,8	30	234	57	12	75
Արմավիր	37	130	61	40,5	15,4	47	311	118	20	125
Գեղարքունիք	262	416	110	120,7	23,5	26	290	56	12	75
Լոռի	197	108	73	81,3	16,3	67	752	150	16	100
Կոտայք	95	60	61	57,9	14,7	101	965	245	30	187
Շիրակ	164	124	103	107,6	21,4	83	867	172	26	162
Սյունիք	177	116	63	62,2	13,9	54	537	119	11	69
Վայոց ձոր	98	28	21	24,8	5,6	75	885	200	6	37
Տավուշ	79	62	36	39,5	8,8	58	637	142	28	175
ՀՀ	1359	1359	665	657	146,8	49	605	137	18	137

Աղբյուրը՝ www.cadastre.am/storage/files/pages/pg-1408775445_HoxHashvekshir2014tv.pdf

Բնական կերահանդակների վերաբերյալ Հ.Մահտեսյանի, Հ.Ղուշչյանի աշխատություններից, գլխաքանակի և արտադրանքի վերաբերյալ ՀՀ ԱՎԾ-ի 2014 թ. տարեգրքերը

Մարզի անասնաբուծության զարգացմանը շատ են խանգարում արտագաղթը, բնակչության անցանկալի տեղաշարժերը: Անցած մեկուկես տասնամյակում մարզի բնակչությունը կրճատվել է 140 հազարով կամ 37,2 %-ով, արդյունքում՝ 29 հազ. տոննայով կամ 33 %-ով նվազում է կաթի պահանջարկը, որը չի լուծում կաթնատնտեսության զարգացման առջև դրված խնդիրները:

Կենսապահովման 2838 կկալ/օր սպառման նորմայով կաթնամթերքի պահանջարկը մարզում կազմում է 85 հազար տոննա, մինչդեռ կաթի ապրանքային պաշարն այսօր (առանց մատղաշի կերակրման) կազմում է շուրջ 81 հազ. տոննա կամ ինքնաբավությունը կազմում է 95 %: Եթե դրան էլ ավելացվի ամռան ամիսներին հովեկների կողմից օգտագործվող թարմ կաթնամթերքի լրացուցիչ պահանջը, ապա պատկերը ամբողջական կդառնա:

Սակայն ապրանքային կաթը կաթի արտադրության միայն մեկ բաղադրիչն է, քանի որ կաթ արտադրող 174 հազ. սուբյեկտներից ներկայացնում են միայն 4,5 %-ը:

Այնուհանդերձ, ներկայացված տվյալներից երևում է, որ.

1. Անցած 14 տարիներին ՀՀ-ում և Լոռու մարզում գյուղական բնակչության 44 և 34 հազարով⁸³ (3,8 %-ով և 26 %-ով) կրճատվելու, ինչպես նաև՝ կաթնամթերքների զմերի բարձրացման պատճառով ներտնտեսային սպառման ծավալները համեմատաբար կրճատվել են 1,6 և 8 %-ով:
2. Շուկայի կանոններին անհամապատասխան, 2001-2014 թթ. կաթի մանրածախ զմի 137 դրամով կամ 153 % բարձրացման պարագայում կաթի արտագյուղական ապրանքաշրջանառությունը ՀՀ-ում և Լոռու մարզում ավելացավ 235 և 29,7 հազ. տոննայով կամ 50,5 և 52,7 %-ով (տես աղյուսակ 2.3.7-ը):

Ըստ կանխատեսումների՝ ՀՀ-ում կաթի արտադրությունը 2020 թթ. մարզում կկազմի 110 հազ. տոննա կամ 2013 թ. համեմատկապվելանան 17 %-ով: Կաթնատվությունը, համապատասխանաբար, կաճի 490 կգ-ով կամ 24 %-ով, կովերի գլխաքանակը՝ 12,2 %-ով^{84,85}:

Թեև կաթնամթերային ենթահամալիրն այսօր դժվար է պատկերացնել միայն մեկ մարզի հաշվեկշռի տեսքով, այնուհանդերձ, դրա հաշվարկը շատ անհրաժեշտ է մարզային կտրվածքով միջճյուղային հաշվեկշիռներ կազմելու, ռեսուրսաօգտագործման և մարզի գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարություն մշակելու, ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի զարգացման, երկրի կաթնամթերային ենթահամալիրում ներկայանալու համար և այլն: Դա անհրաժեշտ է նաև մարզային մասնագիտական կառույցների (գյուղատնտեսական և բնապահպանական, ֆինանսական, էլեկտրոնային կոմերցիա, մերչնդայզինգի, վերամշակող, լոգիստիկա, ապրանքաշրջանառության) աշխատանքների կոորդինացման ու արտադրական կարողությունների զարգացման համար և այլն:

⁸³ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Եր. 2014, էջ 11

⁸⁴ Լոռու մարզի ագրոպարենային համակարգի սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների 2010-2015 թթ. ցուցանիշները: ՀՀ գյուղ. նախ., Լոռու մարզպետարան, 2010

⁸⁵ ՀՀ կառավարության 04.2010 թ., № 1476-Ն որոշումը Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարության կատարումն ապահովող միջոցառումների մասին: - Եր., 2010. -111 էջ

Կաթի ներտնտեսային և արտագյուղական ապրանքաշրջանառության կառուցվածքը Լոռու մարզում՝ ըստ 2001-2014թթ.-երի

Տարիներ	Լոռու մարզում					ՀՀ-ում				
	արտադրու- թյունը, հազ. տոննա	օգտագործման կառուցվածքը, %				արտադրու- թյունը, հազ. տոննա	օգտագործման կառուցվածքը, %			
		ներտնտեսային օգտագործում		բոլոր տեսակի իրացում			ներտնտեսային օգտագործում		բոլոր տեսակի իրացում	
		հազ. տոննա	տես. կշիռը, %	հազ. տոննա	տես. կշիռը, %		հազ. տոննա	տես. կշիռը, %	հազ. տոննա	տես. կշիռը, %
2001	56,3	40,3	71,5	16,0	28,5	465	260	66,3	156	33,7
2004	60,4	28,2	53,4	32,2	46,6	514	264	51,4	250	48,6
2005	69,9	42,2	60,3	27,7	39,7	595	295	49,5	300	50,5
2006	75,4	43,7	58,0	31,7	42,0	641	312	48,6	329	51,4
2008	77,8	41,1	52,3	36,7	47,7	616	346	56,4	270	43,6
2011	76,2	36,0	47,2	40,2	52,8	601	295	49,1	306	50,9
2014	86	41	47,6	45	52,3	700	280	40	420	60,0
Աճը, %	52,7	1,0	-	181,2	-	50,5	7,6	-	169,2	-

Աղբյուրը՝ Գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը (օգտագործումը) գյուղատնտեսական տնտեսությունների կողմից: ՀՀ ԱՎԾ կայք էջ 8
<http://www.armstat.am>, կաթի և կաթնամթերքի իրացման (օգտագործման) տվյալները 2001-2015 թթ.
 Պարենային ապահովություն և աղքատություն. Եր 2015, էջ 63, 65

Այսօր կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման կանխատեսումները, պահանջարկի հիմնավորված ծավալների ներկայացումը դժվարացած է այնքանով, որ ՄԱԿ-ի գյուղատնտեսության և պարենի, սննդամթերքի ու սննդի անվտանգության, առողջապահության կառույցների կողմից ՀՀ-ի համար շրջանառության մեջ են դրվել սպառված սննդամթերքի օրական 2838, 2412 և 2232 կկալ նորմաներ, որոնցից գիտականորեն հիմնավորված 2838 կկալ/օր նորմայով նախատեսվող 360 կգ կաթի տարեկան սպառման մասին այլևս խոսք չկա, իսկ նվազագույն սպառողական զանբյուլի հաշվարկման հիմքում դրված 2412 կկալ այսօր նորից իջեցված է 2232 կկալորիայի:

Կաթի շուկայում անբավարար է պետության կարգավորիչ դերը, որն առավելապես կառավարվում է շուկայի անտեսանելի ձեռքի միջոցով: Ինչպես վկայակոչում են համաշխարհային շուկայի քաջատեղյակ գիտակները՝ շուկան հզորի, ուժեղի կողմն է, իսկ գյուղացիական տնտեսություններում շուկան անողոր է անկարողի նկատմամբ⁸⁶:

Լոռու մարզը ՀՀ կաթնամթերքի արտադրության և վերամշակման ճյուղի առաջատարներից է և այս առումով կարևորվում է կաթի օգտագործման բաղադրիչների դիտարկումը (տես աղյուսակ 2.3.8-ը):

Ըստ աղյուսակ 2.3.8-ի տվյալների վերլուծմամբ՝ հանգում ենք հետևյալին՝

1. Կաթի արտադրության ռեսուրսների 50,5 %-ով կամ 235 հազ. տոննա ավելացման պարագայում կաթի վաճառքը ՀՀ-ում ավելացել է 215 հազ. տոննայով կամ 104 %-ով: Ապրանքային կաթի տեսակարար կշիռը 44 %-ից դարձել է 60 %, և ապրանքային է կաթի հավելաճի 91,5 %:

2. Լոռու մարզում կաթի արտադրության 30 հազ. տոննայով կամ 53.5 %-ով ավելացման պարագայում կաթի վաճառքը նույնպես ապահովել է 137 % աճը:

3. Գյուղաբնակները, ունենալով կաթի բարձր ինքնաբավություն, այնքան էլ հակված չեն սպառման ներքին ռեսուրսների ավելացմանը: 2001-2014 թթ. ՀՀ-ում այն ավելացել էր 20 հազ. տոննայով կամ, ընդամենը, 10,7 %-ով, իսկ Լոռու մարզում այն նվազել է գյուղական բնակչության կրճատման հետևանքով:

⁸⁶ Հայլբրոունը Ռ., Թարոու Լ. Տնտեսագիտություն բոլորի համար: ՀԱՀ, գործ. և հետազ. կենտրոն. - Եր., 1994. - էջ 39-41, 175-177, 183, 190

Արտադրված կաթի օգտագործման կառուցվածքի, արտագյուղական ապրանքաշրջանառության տարածքային պատկերը ՀՀ-ում՝ ըստ 2001, 2007 և 2014 թթ.-երի

Մարզերը	Կաթի արտադրու-թյունը, հազ. տոննա			Ներտնտ. օգտա-գործում, հազ. տոննա			Վաճառված և ապրանքափոխա-նակության տրված կաթ, հազ. տոննա			Ներտնտ. օգտագործվածից վերանշակված, հազ. տոննա			Տես. կշիռը		1 շնչի հաշվով	
													ՀՀ-ի նկատ.	արտա-մեր	արտա-մեր	հի-րանքը, կգ
	2001	2007	2014	2001	2007	2014	2001	2007	2014	2001	2007	2014	2014	2014	2014	2014
Արագածոտն	56	74	85	28	29	48	28	45	37	18	20	37	12,2	43,5	644	50,0
Արարատ	32	48	43	20	16	14	12	32	29	17	13	6	6,2	13,9	165	63,1
Արմավիր	32	41	44	20	17	12	12	24	32	11	14	3	6,3	6,8	164	67,3
Գեղարքունիք	80	114	129	39	30	24	41	84	104	32	9	23	18,5	17,8	551	50,5
Լոռի	56	75	86	37	37	41	19	38	45	13	24	10	12,3	11,6	372	55,2
Կոտայք	43	66	65	22	18	24	21	48	41	14	10	13	9,4	20,0	255	80,0
Շիրակ	63	96	110	32	29	45	31	67	65	26	20	37	15,8	33,6	443	52,7
Սյունիք	41	54	69	26	25	26	15	29	43	15	17	7	9,8	10,1	489	58,9
Վայոց ձոր	22	24	26	14	18	16	8	6	9	5	6	8	3,7	30,7	502	34,5
Տավուշ	35	44	41	21	20	27	14	24	14	17	13	21	5,8	51,2	321	34,1
ՀՀ	465	641	700	260	235	280	205	406	420	165	141	175	100	25,0	232	58,0

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (գյուղատնտեսություն բաժին): Պարենային ապահովություն և աղքատություն, Եր 2015, էջ 63, 64
 Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղատնտեսական տնտեսությունների կողմից:
<http://www.armstat.am>, կաթի և կաթնամթերքի իրացման (օգտագործման) տվյալները 2001-2015 թթ.

4. Գյուղական բնակավայրում օգտագործած կաթնամթերքի մեջ վերամշակածի տեսակարար կշիռը 63,5 %-ից 2014 թ. դարձել էր 62,5 %, իսկ Լոռու մարզում՝ 35,1 %-ից նվազել՝ 24,3 %: Դա բացատրվում է գյուղացիական տնտեսություններում պատրաստվող կաթնամթերքներին էապես գերազանցող մանրածախ գներով:

5. Կաթի ապրանքայնության վրա ազդում են և քաղաքամերձ լիները (Արարատյան մարզերը, Կոտայք), վերամշակող կազմակերպությունների առաջարկած գները, և բնակավայրերի հեռու լիները (Վայոց ձոր, Սյունիք):

6. Որպես օրինաչափություն՝ նկատվում է, որ կաթի արտադրության ավելացումը մեծացնում է վաճառքի ծավալները, ինքնաբավությունը և արտահանվող կաթնամթերքի տեսակարար կշիռը: 2001-2014 թթ. արտահանվող պանրի ծավալներն ավելացել են 37 անգամ՝ հասնելով 1542 տոննայի⁸⁷:

7. Ներտնտեսային կաթի օգտագործման մեջ վերամշակված կաթի տեսակարար կշիռը առավել բարձր է ինքնաբավության բարձր մակարդակ ունեցող Արագածոտնի (39%), Գեղարքունիքի (42 %), Լոռու (27 %), Սյունիքի (24 %), Տավուշի (33 %) մարզերում և հակառակը՝ այն ցածր է Արարատյան տարածաշրջաններում, Կոտայքում: Ինքնաբավության ցածր մակարդակի պարագայում կաթի արտադրության հետագա ավելացումն առավելապես միտված է ինքնաբավության մակարդակի բարձրացմանը:

Տնտեսությունների 15 %-ում նկատվում է այս օրինաչափությունից լուրջ շեղում, երբ կաթ են վաճառում նաև մեկ կով ունեցող 3-4 անձից բաղկացած ընտանիքները (11,7 %): Այս տնտեսությունները ընդգրկված են դեցիլային և քվինտիլային առաջին խմբերում:

Լոռու մարզի կաթնամթերային շուկայի վերաբերյալ առավել շատ տեղեկատվություն ունենալու համար ներկայացնենք աղյուսակ 2.3.9-ի տվյալները: Վերջինիս տվյալներից երևում է, որ.

1. Սպառման միջինացված 2412 կկալ նորմայով մարզում տարեկան պահանջվում է 28,6 մլրդ. կկալ, այդ թվում՝ գյուղական բնակչության հաշվով 11,8 մլրդ. կկալ համար-

⁸⁷Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 66

ժեք 48 և 19 հազար տոննա կաթ, որը բնակչության թվաքանակի կրճատման հետևանքով տարեցտարի կրճատվում է:

2. Նվազող պահանջարկի նկատմամբ առաջարկի առաջանցիկ տեմպերը կարևոր երաշխիք են ապրանքային կաթի պաշարների և արտահանման ծավալների ավելացման համար: Դրան նպաստում է նաև գյուղական բնակչության կրճատումը, թեև գյուղական բնակչության ծերացման պարագայում կան լուրջ խնդիրներ: 1999-2014 թթ. ՀՀ բնակչության թվաքանակը կրճատվել է 785 հազարով կամ 20,6 %-ով, 60 և բարձր տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը 11%-ից դարձել է 15,3%: Լեռնային տարածաշրջանների պահպանումը պահանջում է ժողովրդագրական արմատական լուծումներ, որտեղ գլխավորը մնում է կենսապայմանների բարելավումն, ապագայի նկատմամբ հավատքի վերականգնումն ու ծնելիության աճման մակարդակը:

3. Պահանջարկի և առաջարկի հաշվեկշիռը տարեցտարի փոխվում է՝ հոգուտ երկրորդի: Պահանջարկի նկատմամբ առաջարկի գերազանցումը 2005-2014 թթ. 2 %-ից դարձել է 50 %:

Սակայն «ինքնաբավություն» ցուցանիշն այստեղ արտացոլում է սպառած կաթի մեջ ազգային ռեսուրսների տեսակարար կշիռը: Եթե ընդհանուր սպառումը ավելացել է 81 կգ-ով կամ 53,6 %-ով, ապա միայն ազգային ռեսուրսների հաշվին՝ 45 կգ-ով և 32 %-ով:

Կաթի շուկայի զարգացման համակարգում կարևորվում է հեռանկարի ուրվագծի կանխատեսումը, որը ներկայացվում է ՀՀ զարգացումների ընդհանուր միջավայրի վրա: Հեռանկարի ուրվագիծը մշակվել է՝ հաշվի առնելով.

1. կերահանդակների ռեսուրսային ներուժի ռացիոնալ օգտագործումը, կաթի և մսի արտադրության համար դրա օպտիմալ տարաբաշխումը,
2. ցանովի կերային մշակաբույսերի, այդ թվում՝ կերի հացահատիկի ավելացման հնարավորություններն ու նպատակահարմարությունը,
3. հացահատիկի, շաքարի ճակնդեղի և կարտոֆիլի ոչ պարենային ռեսուրսների կերի համար օգտագործման հնարավորությունների ընդլայնումը,

Կաթնամթերքի շուկայի վիճակը և զարգացման միտումները Լոռու մարզում՝ ըստ 2005, 2009 և 2013-2014 թթ.-երի

Ցուցանիշներ		Չափի միավորը	2005	2009	2013-2014		
1	Մարզի բնակչությունը	ընդամենը	283	281	230		
		որից գյուղական	116	116	95		
2	Կաթնամթերքի պահանջարկի էներգետիկան ըստ 2412 կկալ/օրական նորմայի	մեկ շնչի հաշվով	124				
		ընդամենը	35,1	34,8	28,6		
<ul style="list-style-type: none"> Այդ թվում գյուղական բնակչության պահանջարկը 		մլրդ. կկալ	14,4	14,4	11,8		
3	Մեկ շնչի տարեկան պահանջարկը	կաթ	հազ. տոննա	20,5	20,5	16,8	
	<ul style="list-style-type: none"> Կաթ՝ 73 լիտրx600=43800 Կաթնաշոռ՝ 3,7 կգx740=2738 Կենդանական յուղ՝ 7,3 կգx7170=52341 Պանիր 9,1 կգx2680=24388 	կաթնաշոռ	հազ. տոննա	1,1	1,1	0,9	
		կենդանական յուղ	հազ. տոննա	2,1	2,1	1,9	
		պանիր	հազ. տոննա	2,6	2,5	2,1	
		Տարեկան ամբողջական պահանջարկը 339x365					
	Գյուղական բնակչության կաթնամթերքի պահանջարկի ֆիզիկական ծավալները		կաթի	հազ. տոննա	8,5	8,5	7,0
			կաթնաշոռի	հազ. տոննա	0,4	0,4	0,4
			կենդանական յուղի	հազ. տոննա	0,85	0,85	0,70
պանրի			հազ. տոննա	1,1	1,1	0,9	
4	Կաթնամթերքի էներգետիկան վերահաշվարկված կաթի (1կգ=600 կկալ)	ընդամենը	հազ. տոննա	58,5	58,0	48	
		որից գյուղաբնակների	հազ. տոննա	24,0	24,0	19	
5	Կաթի առաջարկը	կաթի արտադրությունը, ընդամենը	հազ. տոննա	70	78	83	
		որից ոչ պարենային նշանակության	հազ. տոննա	10	8	8	
		- ընդամենը պարենային կաթ	հազ. տոննա	60	70	75	
		առաջարկը պահանջարկի նկատմամբ	%	102	120	150	

Աղբյուրը՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն. - Եր. 2015, (պարենի առկայություն, մատչելիություն և օգտագործում բաժինների համապատասխան տարիների նյութերը): Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Եր 2014, էջ 11
 ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ.-ին. -Եր. 2014. «Սննդամթերքի կազմը, կառուցվածքը, էներգետիկան» բաժինը. - էջ 202

Կաթի ինքնաբավությունը (առանց կարագի), սպառման տարբեր մակարդակների պարագայում, ՀՀ-ում՝ ըստ 2003-2014 թթ.-երը

№	Ցուցանիշներ	Չափման միավոր	2003	2005	2008-2010	2011-2014	
1	Սպառումը 1 շնչի հաշվով	կգ	151	169	192	237	
2	Ինքնաբավությունը ըստ	հաշվեկշռի	%	98,4	99,8	97,0	83,0
		360 կգ նորմայի	%	41,9	46,9	53,3	64,4
		2412 կկալ (207 կգ)	%	72,9	81,6	92,7	112,1

Աղբյուրը՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն (պարենային հաշվեկշիռ, պարենի մատչելիություն բաժիններից)

4. չմշակվող 15 հազ. հա վարելահողի ցանքաշրջանառության մեջ ներառելու նպատակահարմարությունն ու արդյունավետությունը,

5. Բնական խոտհարքները ոչ մի խնամք չեն ստանում և պատահական չէ, որ բերքաբեր խոտհարքների միջին բերքատվությունը միջին հանրապետականից ցածր է 13,5 ց-ով կամ 38 %-ով, և այս ցուցանիշով ևս զբաղեցնում է վերջին տեղը: Անգամ միջին հանրապետական մակարդակի հասցնելու դեպքում մարզը լրացուցիչ կստանար 37 հազար տոննա խոտ:

Բնական կերահանդակների օգտագործման անմխիթար վիճակը պայմանավորված է կրծողների լայն տարածմամբ, խնամքի բացակայությամբ, արոտաարածեցման ցածր մակարդակով (տես աղյուսակ 2.3.11-ը): Վերջինիս տվյալներից երևում է, որ

1. Արոտների ծանրաբեռնումը կազմում է շուրջ 30-32 % է. մեկ հա կերահանդակի հաշվով այն 0,3 պայմ:
2. 100 հա կերահանդակի հաշվով ծանրաբեռնվածությունը տատանվում է 23-53 գլխի շրջանակներում, կաթի արտադրությունը խմբավորման 1-5 խմբերում տատանվում է 666 ց-ով կամ 3,4 անգամ, թեև այս ցուցանիշը նաև մթերատվության բարձրացման արդյունք է: Առաջին խմբի նկատմամբ կովի կաթնատվությունը 1644-ից դարձել է 2567 կգ: Կաթնատվության հավասարության դեպքում արոտների 100 հա-ի հաշվով ստացված կաթի քանակների (304 ց և 861 ց) կլինի միայն 2,8 անգամ: Առաջին խմբում հայտնվել են առավել ցածր բերք ապահովող կերահանդակները:

Կերահանդակների ծանրաբեռնման մակարդակն ու արդյունավետությունը Լոռու մարզում ըստ 2014 թ.-ի

Համայնքների խմբերը ըստ 100 հա կերահանդակի ծանրաբեռնման (պայմ. գլուխ)	Միջինը խմբում, գլուխ	Ընդամենը					Համեմատական ցուցանիշներ					
		կերահանդակ, հազ. հա	պայմ. կենդ., հազ. գլուխ	որից կով, հազ. գլուխ	համայնքներ	կաթի, հազ. տոննա	կաթի արտադրությունը			կովերի		
							100 հա կերա- հանդակից, ց	մեկ համայնքի հաշվով, ց	կովի կաթ- նատվ., կգ	գլխաքանակի 100 հա հաշվով, գլուխ	տես. կշիռը պայմ. գլ. մեջ, %	1-ին խմբի նկատմամբ
Մինչև 25	23	90	22,3	10,7	33	17,6	195	5330	1644	11,9	48,0	100
25-30	27	44	13,2	6,8	26	12,4	282	4770	1823	15,4	51,5	129
30-35	32	30	10,5	5,8	14	12,2	406	8714	2103	19,3	55,2	162
35-40	37	22	8,9	5,3	12	12,1	520	10083	2283	24,1	59,5	202
40-ից բարձր	53	31	18,1	10,4	20	26,7	861	13350	2567	33,5	57,4	281
Ընդամենը, միջինը	33,6	217	81	39	105	86	373	7714	2076	18,0	53,4	151

Աղբյուրը՝ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով. - Եր., 2014: Պարենային ապահովություն և աղքատություն. - Եր., 2015, էջ 49, 50

Մեկ տնտեսության հաշվով, միավոր հողերի, մեկ կովի հաշվով ցուցանիշները զուտ հաշվարկային են: Մեկ համայնքի կերահանդակների տարածքը՝ մարզպետարանի վիճակագրական ծառայությունից

3. Մեկ համայնքին բաժին է ընկնում 2700 հա՝ 5-րդ խմբի 1550-ի դիմաց, իսկ պայմանական խոշորի գլխաքանակը՝ 675 և 905 գլուխ: Այստեղ հնարավոր է զոոտեխնիկական հաշվարկներով որոշել 1 հա-ի բերքատվությունը (2,5 ց և 11,2 ց կերամիավոր), սակայն, ըստ խմբերի, հայտնի չէ մսի արտադրությունը: Աղյուսակից նաև երևում է արտադրության խոշորացման, կենդանիների մթերատվության բարձրացման, նախրի կազմի և կառուցվածքի բարելավման փաստը: Կովերի տեսակարար կշիռը 48 %-ից դարձել է 57-59 %, միավոր հողերի հաշվով կովերի գլխաքանակը ավելանում է 2,8 անգամ:

Մեկ կովի արժեքը շուրջ 0,4 մլն է, ոչխարինը՝ 50-60 հազար, մինչդեռ կան լուրջ խնդիրներ. շատ համայնքներում հովիվ ու նախրապան չկան, շատերը հեռանկար չեն տեսնում, հեռավոր փոքր գյուղերը անհեռանկարային են, դժվար է կաթի իրացումը և այլն:

Ըստ գիտական աղբյուրների՝ չօգտագործված կերային ռեսուրսները կազմում են շուրջ 338 հազ. տոննա կերամիավոր, սակայն, ելնելով դրանց լրիվ օգտագործման լուրջ դժվարություններից, ռեսուրսների օգտագործման գործակիցը 2020 թ. համար կազմում է 0,73:

1. Կաթի և մսի արտադրության համար կերերի բաշխումը կատարվել է ըստ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների, մատղաշի գլխաքանակի, տարեվերջում մեկ գլխի սպանդային քաշով հաշվարկված մսի ելքի ու մեկ ց մսի արտադրության համար կերի ծախսի փաստացի ձևավորված և հեռանկարային ցուցանիշներից:
2. Կաթի արտադրության համար կերի տեսակարար ծախսի կրճատումը ձեռք է բերվելու մթերատվության բարձրացման և կերի լիարժեքության բարձրացման ճանապարհով:
3. Կաթի արտադրության մեջ կովի կաթի տեսակարար կշիռը 2014 թ. 97,7-ից հեռանկարում կիջնի 96,6 %: Խնդիր է դրվում ոչխարի գլխաքանակի ավելացման ճանապարհով բավարարել ոչխարի մսի նկատմամբ աճող պահանջարկը և լուծել հեռագնա արոտների օգտագործման հարցը: Ոչխարի գլխաքանակի 8 հազար գլխով (35 %) աճի հետ, կովերինը կաճի 17 %-ով կամ 7 հազ. գլխով:

4. Լուրջ ձեռքբերումներ էլ սպասվում են մթերատվության բարձրացման գծով: Կովի կաթնատվությունը կբարձրանա 435 կգ-ով կամ 21,5 %-ով, կթու ոչխարների և այծերինը՝ 43 %-ով:
5. Կաթի ապրանքային ծավալները կավելանան 31 հազ. տոննայով կամ 36 %-ով, ներտնտեսայինը 11 հազ. տոննա կամ 32 %-ով, կաթի ապրանքայնությունը կմնա 48-63 %-ի շրջանակներում: Կաթի ավելացող ծավալներն առավելապես կունենան ապրանքային տեսք:
6. Կաթի համախառն արտադրանքը 2025 թ. կավելանա 26 % -ով 2020 թ.-ի նկատմամբ:

Աղյուսակ 2.3.12

Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման հեռանկարի ուրվագիծը Լոռու մարզում՝
ըստ 2014, 2020 և 2025 թթ.-երի

№	Ցուցանիշներ		Չափման միավոր	Փաստացի		
				2014 թ.	2020 թ.	2025 թ.
1	2		3	4	5	6
1	Կերի ռեսուրսները	Արտային (զոոտեխ. հաշվարկ)	հազ.տոննա կերամիավոր	115,0	128,0	165,0
		Բնական խոտհարքներ		33,0	37,7	39,1
		Չօգտագործված վարելահողի		11,6	10,0	9,3
		Դաշտային կերարտադրությունը		20,0	45,2	52,1
		Հատիկային և այլ կերեր		8,9	10,1	11,7
		Ընդամենը		188	231	277
2	Դրանից	Մսի արտադրության համար	հազ. տոննա կերամիավոր	74	81	104
		Կաթի արտադրության համար	հազ. տոննա կերամիավոր	114	150	173
3	Կերի պահանջը 1 տոննա կաթի համար		տոննա կրմ	1,33	1,28	1,17
4	Կաթի համախառն արտադրանքը	Ընդամենը		86	117	148
		որից	կովի	84	113	141
			ոչխարի և այծի	2	4	7

Աղյուսակ 2.3.12-ի շարունակությունը

1	2		3	4	5	6
5	Մթերառավ.	մեկ կովի կաթնատվությունը	կգ	2205	2450	2900
		մայր ոչխարների և այծերի		52	76	84
6	Չլիխ-ռոմիլի	կովերի	հազ. գլուխ	39	46	49
		մայր ոչխարների և այծերի		38	52	83
7	Կաթի արտադրությունը 100 հա կերահան-դակի հաշվով		կգ	436	593	751
8	Կաթի	Ներտնտեսային սպառումը	հազ. տոննա	41	45	54
		Արտագյուղական վաճառքի ռեսուրսը		45	72	94
		Ապրանքայնությունը	%	48	61	64

Աղբյուրը՝ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2014 թվականին, Եր 2015թ, էջ 15, 28, 31, 32 : Պարենային ապահովություն և աղքատություն:-Եր.2015, էջ 55,63

7. Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացումը կնպաստի կերահանդակների օգտագործման արդյունավետության բարձրացմանը: Կաթի արտադրությունը 100 հա կերատարածքի հաշվով կավելանա 315 կգ-ով, սակայն դա կպահանջի լարված և հետևողական աշխատանք, որի հիմնահարցերը քննարկվում են հետազոտության երրորդ գլխում:

**ԳԼՈՒԽ 3. ԿԱԹՆԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԼՈՌՈՒ
ՄԱՐԶՈՒՄ**

**3.1. Կաթնամթերային ենթահամալիրի տնտեսական արդյունավետության
ցուցանիշների համակարգը**

Երկրի տնտեսական արմատական վերափոխման արդյունքում կաթի և կաթնամթերային ենթահամալիրի տնտեսական արդյունավետությունը սոցիալ-տնտեսականից անցում է կատարել տնտեսականի: Շուկայական տնտեսության պարագայում նվազում է կազմակերպությունների տնտեսական գործունեության կարգավորման, ուղղորդման և ռեսուրսների ճշգրիտ բաշխման պետական միջամտության մասշտաբներն ու լծակները: Բիզնեսի կայացումն ու մրցունակությունը շուկայի գլխավոր բաղադրիչներն են, իսկ մարքեթինգի և շուկայի անտեսանելի ձեռքի ջանքերի համատեղման պարագայում առաջին պլան են մղվում սպառողները, նրանց պահանջումների գնահատումն ու բավարարումը, ապրանքների ու ծառայությունների կատարելագործումը և կազմակերպությունների մրցունակությունը: Պահանջարկի և առաջարկի կարգավորման գործում պետության և շուկայի անտեսանելի ձեռքի ներգործության ուժի հարաբերակցությունը փոխվում է հոգուտ երկրորդի:

Այնուհանդերձ, ինչպես ինվեստիցիոն խոշորամասշտաբ նախագծերում, այնպես էլ տնտեսության առանձին ճյուղերում, համայնքներում, անձնական բիզնեսում գործունեության տնտեսական արդյունավետությունը գնահատվում է դասական տնտեսագիտության չափանիշներով ու մեթոդաբանական մոտեցմամբ՝ ճյուղային, տարածաշրջանային, առանձին համայնքների, բիզնեսի ոլորտների, միջազգային առևտրի, ազգային ու ճյուղային ստանդարտների գնահատմամբ: Թեև նվազում են պետական կարգավորման հնարավորությունները, սակայն բիզնեսի արդյունավետության համար տնտեսական պատասխանատվություն կրող սեփականատերը հիմնովին փոխում է ռեսուրսաօգտագործման արդյունավետության տնտեսական բովանդակությունը: Թե-

լադրանքի, անտարբերության և անպատասխանատվության վերացումը բերում է ինքնակառավարման:

ՀՀ կառավարությունը աշխատանքներ է տանում բնական ռեսուրսային ներուժի և կենսաբազմազանության մոնիտորինգի ու պահպանության, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման, գյուղատնտեսության վարման գիտական համակարգի վերականգնման, տարերային և բնական աղետների դեմ պայքարի գծով: Երկրում իրականացվում են բնապահպանության և բնօգտագործման, ոռոգման և այլ ծրագրեր:

Երկրի միջազգային ինտեգրացիայի և գլոբալիզացիայի, տնտեսական կապերի ներդրման արդի դարաշրջանում ազգային ցուցանիշներով (մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի, ազգային եկամտի, բյուջեի, երկրի բնառեսուրսային ներուժի օգտագործման), այնպես էլ համաշխարհային պրակտիկայում կարևորված է հասարակության առաջընթացի զարգացման հեռատեսությունը, գլոբալ մրցունակությունը, մտավոր ակտիվների, գիտելիքի հասարակության չափանիշները, որոնցով ՀՀ-ը զիջում է զարգացած երկրներին:

Անցման շրջանում որոշակի վերապահումներով է գնահատվում միջազգային առևտրի արդյունավետությունը, որտեղ վաղուց արդեն կարևորված է Հեկտեր-Օհլինյան կադապարի տեսությունը, որի համաձայն արտահանվում են տվյալ երկրում արտադրված համեմատական առավելություններով (ցածր նյութատար, ծախսատար, բարձր աշխատատար, գիտելիքատար) արտադրանքներ⁸⁸: Նշանակալից է այն հանգամանքը, որ արտաքին առևտուրը պետք է գնահատվի նաև ազգային անվտանգության շահերի առումով: Երկրում համեմատաբար թանկ արտադրվող արտադրանքների գները թույլատրելի չէ մեխանիկորեն համադրել ներկրվող արտադրանքների (հացահատիկ կենդանական և բուսական յուղ, միս, շաքարավազ) գների հետ և դրանցով հաշվարկվող շահութաբերության հետ: Եթե ներկրումներին հակառակ արտահանվող տարադրամը իրական հանուրդ է երկրի տնտեսության առումով, ապա երկրի ներսում արտադրված արտադրանքի պարագայում ծախսերի մի մասը դարձյալ մնում է եկամուտների տեսքով: Դրանք առավելապես դրսևորվում են երկրի բյուջեի համալրման և գյուղացիական տնտեսությունների սեփական ուժերով կատարված աշխատանքների տեսքով:

⁸⁸ Ստիվեն Հաստեդը. Միջազգային տնտեսագիտություն, հ. 2. Միջազգային առևտուր. - Եր.: «Գիտանք» հրատ. - Եր. 2001, - էջ 61-84

Նախագծումների առաջնահերթություններում պետք է առաջնորդվել այն կանոններով, որոնք ապահովում են և՛ մասնակիցների շահը, և՛ ազգային եկամտի աճը, - գրում են Դ.Ալեքսանովը և Վ.Կոշելեվը⁸⁹:

Տնտեսության համակարգային փոփոխությունը հողի և մյուս հիմնական միջոցների սեփականաշնորհումը տնտեսավարման շուկայական համակարգի միայն մեկ բաղադրիչ է: Այն պետք է զուգակցվեր նաև տնտեսավարման մասնավոր նախաձեռնության զարգացման և սահմանափակ ռեսուրսների բաշխման և կարգավորման հետ: Սակայն արդյունքում ստացվեց մասնակի բաշխված ռեսուրսներ (վարելահող, բազմամյա տնկարկ, բնական խոտհարք) և գյուղատնտեսական նշանակության 2051 հազ. հա հողերից 392 հազար հա-ի (19,1 %) կարգավիճակի անորոշություն և 1055 հազ. հեկտար արոտի (51,5 %) համայնական անարդյունավետ օգտագործում: Իրականում հողի սեփականատերերը տիրապետում են հողատարածքի միայն 505 հազար հեկտարին կամ 24,6 %-ին: Դա բացասական է անդրադարձել հողօգտագործման, ինչպես նաև գյուղատնտեսական արտադրանքների արտադրության արդյունավետության վրա: 1988-2014 թվականներին գյուղատնտեսության նշանակության հողերի տարածքն ավելացավ 652 հազար հա-ով, որից 392 հազ. հա-ը՝ անորոշ կարգավիճակով: Սակայն երկիրը կորցրեց 180 մլրդ. դրամ արժողությամբ 72 հազ. հա ինտենսիվ հողեր, եթե դրան էլ ավելացվի 115 հա խոտհարքի վերածված վարելահողերը, ապա կամբողջանա հողի սեփականաշնորհման ողջ պատկերը:

Պետք է նշել այն, որ կաթնամթերային ենթահամալիրի բոլոր մակարդակներում և օղակներում արտադրության արդյունավետությունը բնութագրվում է բնեղեն ու արժեքային ցուցանիշներով, տնտեսության ամբողջական և առանձին ենթակառուցվածքների շահերի ներդաշնակեցման առումով:

Արտադրության արդյունավետությունը ներկայումս դիտարկվում է տարաբնույթ ֆունկցիոնալ կապերի մեջ, ինչպիսիք են.

---

⁸⁹ Алексанов Д.С., Кошелев В.М. Экономическая оценка инвестиций. – М.: Колос-прес. 2002. – 247 с.

1. Տնտեսվարող սուբյեկտի, պետության, տարածաշրջանին ռեսուրսօգտագործող սեփականատերերի, ռեսուրսների կառավարման տարածքային և տարաբնույթ շահերի ներդաշնակեցումը:
2. Ռեսուրսօգտագործման արդյունավետության, համախառն արտադրանքի մեջ նոր արդյունքի և նյութական ծախսերի հարաբերակցության մակարդակի ու դինամիկայի, համախառն արտադրանքի և նոր արդյունքի տեսակարար ծախսատարության աճը:
3. Շուկայի տարողության մեջ ազգային ռեսուրսների մասնաբաժնի և սպառման ինքնաբավության գնահատումը, դրա մեթոդաբանության հիմնավորումն ու ֆորսմաժորային իրավիճակների հավանականության գնահատումը:
4. Գյուղատնտեսական գոտիների և վարչատարածքային բնառեսուրսային ներուժի պաշարների առկայությունն ու դրանց մատչելիությունը:
5. Արոտավայրում ստացած կերերի էներգետիկայից որ մասն է ծախսվում կենդանուն արոտավայր դուրս բերելու և ետդարձի ճանապարհին:
6. Արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման գործում չափազանց կարևորվում է ագրոարդյունաբերական, ԱՊՀ-ի ճյուղերի փոխշահավետ ինտեգրացիան, շահույթի բաշխման արդարացիությունը, որը կարող է վնաս հասցնել գլխավոր օղակի՝ գյուղացիական տնտեսության շահերին:
7. Գյուղատնտեսության զարգացման և արդյունավետության բարձրացման գլխավոր խոչընդոտներից է գյուղացիական տնտեսության միայնակ առաջադիմելու մտածելակերպը: Տարածաշրջաններում պետք է ստեղծվեն օրինակելի, բարձր արդյունավետ, ժամանակի պահանջներին բավարարող կոոպերատիվներ՝ ակնկալելով պետության աջակցությունը:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում նվազում է արդյունքի վերաբաշխման պետության դերը: Այս հանգամանքը ստիպում է դադարեցնել ոչ շահավետ արտադրանքների արտադրությունը, փոխել տնտեսության մասնագիտացման ուղղությունը: Գյուղատնտեսության արտադրանքի արդյունավետ արտադրություն կազմակերպելն էապես չի օգնի հաշվառման համակարգի վերստեղծմանը: Տեսնելով, որ 1 Լ կաթ

ինքնարժեքը կազմում է 100-120 դրամ, սակայն նա իրացնում է 145 դրամով, բնականաբար, նա շուկային կառաջարկի կամ 200 դրամով կամ կդադարեցնի գործընթացը՝ ապրանքարտադրողից վերածվելով սպառողի, կամ կկրճատի կենդանիների գլխաքանակը՝ կվարի բնամթերային տնտեսություն: Արդյունքում բարձրանում է թերբեռնված արոտների օգտագործման արդյունավետությունը: Ուստի դրական արդյունքի հասնելու համար բարեփոխման ցանկացած քայլ պետք է լինի կշռադատված, հաշվարկված և զնահատված:

Կաթնամթերային ենթահամալիրն ունի իրեն բնորոշ տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների համակարգ, որոնցից հատկանշական են.

1. Արտադրական և բնառեսուրսային ներուժի օգտագործման արդյունավետությունը բնութագրող բնահրային ու արժեքային ցուցանիշներ՝
  - 100 հա գյուղատնտեսական հողերի, չափակցելի կերահանդակների հաշվով՝ կենդանիների գլխաքանակը,
  - արոտային կերերի օգտագործման գործակիցը,
  - կերահանդակների 1 հա-ից ստացվելիք հնարավոր կերի ռեսուրսների հաշվով պայմանական գլխաքանակը,
  - կաթի արտադրությունը 1 հա կերահանդակի, հաշվարկային հնարավոր մեկ տոննա կերամիավորի հաշվով,
  - կաթի արտադրությունը՝ ծախսված մեկ կերամիավորի և 1 հա-ի հաշվով կամ 1 ց կերամիավորի կերահատուցմամբ,
  - մեկ կովի կաթնատվությունը,
  - սերնդատվությունը և լակտացիայի կենսացիկլի տևողությունը:
2. մեկ ց կաթի աշխատատարությունը՝ կաթի արտադրությունը մեկ մարդ-օրում, մեկ աշխատողի հաշվով,
3. համախառն և ապրանքային արտադրանքի, համախառն և զուտ եկամտի ու ծախսերի համարժեք հարաբերակցությունը,
4. արտադրանքի նյութատարությունը, էներգատարությունն ու աշխատատարությունը,

5. կաթի արտադրության ծախսերի (հաստատագրված, փոփոխական, միջին ծախսերի) հարաբերակցությունը, միջին ծախսերը, ինքնարժեքը,
6. կաթի գինը, գնի կազմն ու կառուցվածքը և տնտեսական հիմնավորվածությունը,
7. կաթնամթերքի արդյունավետության արտաքին և ներքին առևտրի դիտարկելը և այլն:

Այս ցուցանիշները մասնակի կամ ամբողջովին լուսաբանված են ատենախոսության նախորդ բաժիններում, որտեղ առավելապես քննարկվում են վերը նշված 2-7-րդ կետերով ներկայացված ցուցանիշները: Ըստ ՀՀ ԱՎԾ-ի կաթի հաշվառման մեթոդաբանության՝ կաթի արտադրությունը բնութագրվում է փաստացի կթված կաթով, անկախ նրա հետագա օգտագործման բնույթից:

Միաժամանակ, ՀՀ ԱՎԾ-ի կողմից տարեկան կտրվածքով 7480 տնային տնտեսություններում իրականացվում է դրանց կենսամակարդակի (կենսապայմանների) ամբողջականացված հետազոտություն (ՏՏԿԱՀ), որտեղ ներկայացված են նաև Լոռու մարզի մի քանի տնտեսություններ: Այստեղ ժողովրդագրական, աղքատության, աշխատանքի շուկայի, եկամուտների և ծախսերի, աղքատության վրա ներգործող գործիքների, տվյալներ են հավաքագրվում նաև խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի, ծախսերի, արտադրված կաթի վերաբերյալ, սակայն դրանք նախատեսված չեն զանգվածային օգտագործման համար: 2010 թ. դեկտեմբերի 23-ի № 1763 Ն որոշմամբ 2011 թ. հունվարի 1-ից վերանայվել են անասնապահությունից և հողօգտագործումից ստացվող եկամուտների հաշվարկման կարգը, ըստ որի՝

1. Եթե ընտանիքը տնօրինում է մեկ անասնատեսակ, որի քանակը չի գերազանցում ՀՀ կառավարության սահմանած գլխաքանակից, ապա անասնապահությունից ստացված եկամուտը միջին ամսական ամբողջականացված եկամտի մեջ չի ներառվում: Մեր կարծիքով՝ այս մոտեցումը այլափոխում է ամբողջական տեսքով եկամուտների ներկայացնելու պատկերը, բացի այդ նպաստառու դառնալու նպատակով ժամանակավորապես թաքցնում են կենդանիներին, նույնիսկ ենթարկում սպանդի:

2. Եթե ընտանիքը տնօրինում է մեկից ավելի անասնագլխաքանակ կամ սահմանված անասնագլխաքանակից ավելի, ապա դրանցից ընտանիքի ստացած եկամտին

ավելացվում է 150 հազ. դրամին գերազանցող գումարի մասը, որը հաշվարկվում է ՀՀ կառավարության կողմից յուրաքանչյուր անասնատեսակի համար սահմանված տարեկան եկամտով: Մեր կարծիքով՝ այստեղ ևս կա բարեփոխման կարիք: Հստակ պատկերացում չկա, թե որ եկամտի մասին է որոշումը: Եթե խոսքը վերաբերում է «Դրամական միջոցներին», որը բնակչությունը սխալմամբ «Եկամուտ» է անվանում, ապա դա անթույլատրելի է, քանի որ այն եկամուտ չէ, այլ դրամական հոսքեր, որի տնտեսական բովանդակությունը տարբեր է գյուղական ու քաղաքային վայրերում, գյուղատնտեսությամբ չզբաղվող գյուղաբնակների դրամական միջոցներից: Եթե դրանք տրանսֆերտներ, նպաստ ու թոշակ են, ապա դա «Եկամուտ» է, իսկ եթե այն կապված է հիմնական միջոցի (անասունի, պտղատու բազմամյա տնկարքի), արտադրանքի վաճառքի հետ, ապա դրանից դեռ պետք է առանձնացվի դրա աճեցման և իրացման ծախսերը:

Եթե դա զուտ եկամուտ է ու շահույթ, համախառն եկամուտ է, ապա մոտեցումները նույնպես պետք է լինեն տարբերակված:

3. ՀՀ կառավարությունը սահմանամերձ տասնյակ տնտեսությունների համար եկամուտ չի համարում նաև անասնապահությունից և բուսաբուծությունից ստացվող եկամուտները: Մեր կարծիքով՝ սա ևս անընդունելի է, քանի որ դա նույնպես հանդիսանում է եկամտի աղբյուր, որը խաթարում է ընդհանուր հաշվարկի պատկերը: Սահմանամերձ գյուղացիական տնտեսություններին պետք է խրախուսել՝ գյուղատնտեսությունից ստացված հավելյալ յուրաքանչյուր 100 դրամին ավելացնելով որոշակի գումար: Այն կնպաստի գյուղատնտեսության զարգացմանը, արտագաղթի նվազեցմանը և կվերացնի տվյալների անորոշությանը:

Ստորև բերվում են Լոռու մարզի բնատնտեսական միջին պայմանները ներկայացնող Կուրթան գյուղի գյուղացիական 100 տնտեսությունների հարցման արդյունքներով կատարած հաշվարկները (տես աղյուսակ 3.1.1-ը):

Կաթնարտադրության տնտեսական արդյունավետության ներկա վիճակը Լոռու մարզի
Կուրթան համայնքի 100 գյուղացիական տնտեսություններում (2014 թ.)

№	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	Ցուցանիշը
1	Կովերի գլխաքանակը	գլուխ	272
2	Կաթի արտադրությունը	գ	5214
3	Մեկ կովի կաթնատվությունը	կգ	1917
4	Կատարված ծախսումները (առանց աշխատանքի վարձատրության)	գումարը	մլն դրամ
		տեսակարար կշիռը	%
	Կերերի, ներառյալ արոտային	գումարը	մլն դրամ
		տեսակարար կշիռը	%
	Դեղորայքի	գումարը	մլն դրամ
		տեսակարար կշիռը	%
	Վառելիք, էլեկտրաէներգիա	գումարը	մլն դրամ
		տեսակարար կշիռը	%
	Այլ ծախսեր (հարկեր, անկումներ, իրացման)	գումարը	մլն դրամ
		տեսակարար կշիռը	%
5	Աշխատանքային ծախսումները (միջին անվանական աշխատավարձով գնահատմամբ)*	աշխատաժամանակը	մ/օր
		մեկ մ/օրվա վարձատրությունը	դրամ
		ընդամենը աշխատավարձ	մլն դրամ
	Ընդամենը ծախսումներ, ներառյալ իրացումը	մլն դրամ	
	Տեսակարար կշիռը	%	100
6	1 գ կաթի ինքնարժեքը (միջին ծախսերը)	դրամ	11929

Աղբյուրը՝ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով. - Եր., 2014, էջ 43, 96

Հարցման տեղեկատվության նյութերը, Կուրթան, 2014: * Լոռու մարզում 2013 թ. ոչ պետական սեկտորի օրական աշխատավարձը եղել է 3730 դրամ

Գյուղացիական տնտեսությունների կարծիքով՝ մեկ կովի պահպանման, կթի վրա օրական ծախսվում է 0,55 մ/ժամ (երկու կիթ, արոտաարածեցման, գոմաղբի հեռացման,

սանիտարահիգիենիկ ապասարկման, կերի ձեռքբերման, կաթի մշակման և այլն), որը տարեկան կազմում է 25 մարդ-օրվա կամ, ընդամենը, 6800 մ/օրվա: Հիմք ընդունելով Լոռու մարզի 1 մարդ-օրվա 3730 դրամ վարձատրությունը՝ աշխատավարձի գումարը կկազմի շուրջ 25,4 մլն դրամ, իսկ ընդհանուրը՝ 62,2 մլն դրամ, որում՝ կերի ծախսերը՝ 26,8 մլն դրամ կամ 43,1 %: Մեկ կովի հաշվով կերի ծախսը կազմում է 98,5 հազար դրամ: 2010-2014 թվականին մարզում 1 ց կերամիավորը վաճառվել է 4 հազար դրամով, հետևապես, այդ գումարով հնարավոր էր ձեռք բերել 24 ց կերամիավոր, որը 1 ց կաթի հաշվով կկազմեր 1,2 ց կրմ, 272 կովինը՝ 6256 ց կերամիավոր:

Աղյուսակ 3.1.1-ից երևում է, որ «գյուղացու աչքում» 1 ց կաթի շուրջ 11929 դրամ ինքնարժեքը, ինչ-որ չափով, համահունչ է 14-15 հազար դրամ գնին, որը նրան ապահովում է 20-26 % շահութաբերություն: Սակայն իրական աշխատանքի այլընտրանքային օգտագործման տարբերակի բացակայության պարագայում, աշխատանքային ծախսերն անտեսվում են, իսկ զուտ արտաքին ծախսերի առումով այն հավասար է ընդամենը 700 դրամի, որը մեկ կովի հաշվով ապահովում է շուրջ 0,3 մլն դրամի հասույթ կամ 160 հազ. դրամի շահույթ:

Հետևապես, ելնելով մարզի գյուղացիական տնտեսություններում ձևավորված գների մակարդակից, կարելի է հաշվարկել կաթնատնտեսության տնտեսական արդյունավետությունը (տես աղյուսակ 3.1.2-ը):

Աղյուսակ 3.1.1-ի, 3.1.2-ի և նախորդ վերլուծությունների արդյունքներից հանգում ենք հետևյալին.

1. Հիմնավորված չեն տավարաբուծության, կաթնատվության վնասաբերության տարածված պնդումները:
2. Կաթի արտադրության ծախսերի հաշվարկման ժամանակ մեկ գլուխ կովի հաշվով օրական աշխատանքային ծախսերը կազմում են շուրջ 0,55 մարդ ժամվա, տարեկանը՝ շուրջ 25 մարդ-օրվա, այսինքն՝ աշխատանքի վարձատրության գծով հաշվարկների հիմքում վերցված է մարզի վարձատրության մեկ մարդ-օրվա ցուցանիշը:

Կաթի արտադրության տնտեսական արդյունավետության 2013-2014 թվականների
միջին ցուցանիշները Լոռու մարզում

№	Ցուցանիշները		Չափի միավորը	Քանակը, արժեքը
1	Կաթի արտադրությունը		հազար տոննա	81,3
2	Գյուղացիական տնտեսությունից գնվող կաթի մեկ լիտրի գինը		դրամ	145
3	Կաթի համախառն արտադրանքը		մլն դրամ	11788
4	Կաթի արտադրության ծախսերը		մլն դրամ	9698
որից նյութական			մլն դրամ	5741
5	Նոր արդյունքը (համախառն եկամուտը)		մլն դրամ	6047
6	Զուտ եկամուտը		մլն դրամ	2090
7	Եկամտաբերության մակարդակը		%	21,5
8	Աշխատանքային ծախսումները		հազ. մարդ/օր	980
9	Մեկ մարդ/օրվա հաշվով	համախառն արտադրանք	հազ. դրամ	12,0
		համախառն եկամուտ		6,2
		զուտ եկամուտ		2,1
		աշխատանքի վարձատրություն		4,0
10	Մեկ հեկ. կերահանդակի հաշվով	համախառն արտադրանք	հազ. դրամ	49,6
		համախառն եկամուտ		25,4
		զուտ եկամուտ		8,8
11	Մեկ ցենտներ կերամիավորի հաշվով	համախառն արտադրանք	դրամ	11788
		համախառն եկամուտ		6047
		զուտ եկամուտ		2090
12	Մեկ կովի հաշվով	համախառն արտադրանք	հազ. դրամ	301
		համախառն եկամուտ		154
		զուտ եկամուտ		53

Աղբյուրը՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 33

ՀՀ կադաստրի 2014 թ. նյութեր, www.cadastre.am: Աղյուսակ 29-ի միջինացված ցուցանիշները

3. Հաշվարկներից երևում է, որ արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը օպտիմալ է, սակայն դա մեկ ընտանիքի հաշվով այնքան էլ մեծ գումար չէ, քանի որ մեկ գյուղացիական տնտեսությանն բաժին է ընկնում 1,2 կով:
 Բազմաթիվ հանգամանքներով պայմանավորված՝ 1 ց կաթի ինքնարժեքը տատանվում է 7000-11000 դրամի շրջանակներում՝ ըստ տարածաշրջանների (առավել ցածր է Ստեփանավանի, Տաշիրի, Թումանյանի և բարձր Սպիտակի և Գուգարքի առանձին տարածաշրջաններում): Սակայն դրանք բոլորն էլ վաճառվում են գրեթե նույն գնով:
4. Եթե մարզում 1 ց կերամիավորի գինը շուրջ 4 հազ. դրամ է և մեկ ցենտներ կերամիավորի հաշվով ստացվում է 12 հազ. դրամ համախառն արտադրանք, հետևապես փոխհատուցվում են դրանք. արոտային կերերը շատ ավելի էժան են և գրեթե հավասար են նոր արդյունքի արժեքին:
5. Արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը բնութագրող աշխատանքի արտադրողականության մակարդակը ցածր է: Ճյուղում տարեկան ծախսվում է 980 հազ. մարդ/օր, և մեկ մարդ/օրվա համախառն եկամուտը կազմում է 12 հազ. դրամ: Հետևապես, անասնապահական տնտեսությունները տնօրինում են 5,7 մլրդ. դրամ, որը մեկ մարդ/օրվա մակարդակով 1,7 անգամ գերազանցում է մարզի աշխատավարձի միջին մակարդակին:
6. Դեռևս ցածր է մնում կերահանդակների օգտագործման մակարդակը: Եթե հարաբերվի 1 հա-ից ստացվածի ելքը, 50 հազ. դրամ համախառն արտադրանքը, 25 հազ. դրամ համախառն եկամուտը, 8,8 հազ. դրամ զուտ եկամուտը չնչին դրամական միջոցներ են:

3.2. Կաթնամթերային ենթահամալիրի արդյունավետության բարձրացման գործոններն ու ռեսուրսները

Բարդ ու բազմազան են կաթնատնտեսության զարգացման վրա ազդող գործոնները: Դրանք ներքին (վերահսկելի) և արտաքին մակրոմիջավայրի չվերահսկվող գործոններն են, որոնք տարբեր են՝ ըստ տարածքային առաջնահերթությունների, բնույթի, կանխատեսման և կառավարելիության առումով: Ուստի ներգործության համասեռության բնույթով դրանք դասակարգվել են՝

1. Տնտեսական պայմաններ և գործոններ:
2. Տեխնիկա-տեխնոլոգիական պայմաններ և գործոններ:
3. Բնառեսուրսային ներուժի մատչելիության գործոններ:
4. Ապրանքարտադրողի գիտագործնական և գործարար կարողությունների գործոններ:

Բնական է, որ նման դասակարգումը սոսկ պայմանական է ու նպատակ է հետապնդում այս ենթատեքստում բացահայտել գործոնների առաջնահերթությունները, ծանրակշռությունը, ծախսատարությունը, ներգործության և արդյունավետության միջև եղած կապի էականությունն ու համարժեք հարաբերակցությունը:

– Տնտեսական պայմաններն ու գործոնները, որոնք ագրարային, այդ թվում՝ նաև կաթնատնտեսության ոլորտում, ներգործող վերոհիշյալ գործոններից առավել ազդեցիկն են ու մնացած գործոնների առաջնահերթություններին ուղղորդողը: Դրանց արդյունավետությամբ էլ կարգավորվում են մնացած գործոնների ներգործման թափն ու ռեսուրսային ներուժի օգտագործման գործընթացները, արտադրահարաբերությունները:

Կաթնամթերային ենթահամալիրի կանոնակարգման տնտեսական պայմանների համախումբը ներառում է չկարգավորված և ապագայի սպառնալիքներով լեցուն այնպիսի հիմնախնդիրներ ու կարգավորման ենթակա հարաբերություններ, ինչպիսիք են՝

– Սեփականաշնորհման տնտեսական առաջադիմական ձևի և արդյունավետության ցածր մակարդակի պատճառահետևանքային կապերն ու ռազմավարության նոր բովանդակության ստեղծումը:

Անհամապատասխանությունն առավելապես դրսևորված են գյուղացիական տնտեսության ազատության և ռեսուրսների թերի օգտագործման միջև, որն ուղեկցվել է առավելապես արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման մակարդակի խիստ անկման, մանր ապրանքային և բնամթերային ցածր արտադրողական տնտեսությունների ձևավորման, տոհմային գործի փլուզման, մթերատվության անկման, ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիայի կողմերի շահերի կարգավորման իրավական նորմերի անկատարության, կերի բազայի փլուզման, բնական կերահանդակների բուսածածկի որակի վատացման, դեգրադացիայի ու դրանց համայնքային համատեղ օգտագործումից սպասվող սպառնալիքների, մանր ապրանքային տնտեսությունների կոոպե-

րացիայի տեղատվության, անտեսվածության, հուսահատության, ռեսուրսների օգտագործման անկարողության, արտագաղթի և բազում այլ ձևերով:

Եթե 2009-2013 թթ. 1 կովից ստացված կաթի արժեքը ՀՀ-ում 219-ից դարձավ 298 հազ. դրամ (աճը 79 հազ.դրամ կամ 36 %), ապա 1 կովի և ոչխարի ձեռք բերման ծախսերը աճեցին 221 %-ով և 89 %-ով՝ կազմելով 343 հազ. դրամ և 48 հազ. դրամ, 1 կգ համակցված կերի արժեքը 89-ից դարձավ 158 դրամ: Եթե նկատի ունենանք, որ ներկայիս ցածրորակ համակցված կերի 1 կգ-ով 1 կգ կաթ հնարավոր չէ արտադրել, ապա անհասկանալի է դրա արտադրության իմաստը⁹⁰:

Կաթի գինը առավել բարձր հորիզոնական է զբաղեցնում բազմամյա խոտի գնի դիմամիկայում դիտարկելիս, որը հիշյալ տարիներին 31,5-ից դարձել է 69,5 դրամ: 1 կգ կաթի վրա 1,2 կերամիավորի ծախսի պարագայում 1 կգ կաթի արտադրության համար կծախսվի 2,4 կգ խոտ (167 դրամ), որը միայն այս հոդվածով 15 %-ով գերազանցել է գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի գնին: Պատահական չէ, որ կաթի արտադրության ծավալի 56 հազ. տոննայով կամ 9,3 %-ով աճի պարագայում կաթի ապրանքայնությունը ՀՀ-ում, աճի փոխարեն, 46,6-ից իջել էր 44,7 %:

– Հազարավոր կաթ արտադրողներ, վերամշակողներ, միլիոնավոր սպառողներ կարիք ունեն շահերի ներդաշնականացման, կարգավորված մեծածախ շուկաների, կաթի գնի ստորին շեմի սահմանման, սովերային բիզնեսի կողմից հասցվող վնասների նվազեցման, որակի վերահսկման Codex Alimentarius-ի պահանջների արմատավորման: Մինչդեռ կաթի մանրածախ գնի կառուցվածքում գյուղացիական տնտեսություններից գնվող կաթի գնի, առանց այն էլ ցածր տեսակարար կշիռը 2011-2014 թթ. 48 %-ից իջել է 39,4%⁹¹:

– Լուրջ հիմնախնդիր է փոքր անհատ տնտեսությունների կամավոր հիմունքներով կոոպերատիվներում միավորումը, որը հիմնովին կվերափոխեր մասնակիցների միայնակ առաջադիմելու գործելակերպը, կբարձրացներ արտադրության արդյունավետությունը, իսկ մնացած աշխատուժը կօգտագործվի տնտեսության այլ ոլորտներում:

⁹⁰ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, - Եր., 2014 թ., էջ 80

⁹¹ Պարենային ապահովություն և աղքատություն: 2014թ հունվար-դեկտեմբեր: Վիճակագրական տեղեկագիր:// ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015.- էջ 26, 33

– Ազրարային քաղաքականության առանցքային և լուծում պահանջող հիմնախնդիրներից է կաթի արտադրության գլխավոր ռեսուրսի՝ բնական կերահանդակների օգտագործումը: Տարեցտարի նվազում է դրանց բերրիությունը, եղած ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը, և մեծանում է բուսածածկի որակի վատացումը: Անորոշ կարգավիճակով 392 հազ. հա գյուղատնտեսական «այլ» հողերի առկայությունը, արոտների որակի մոնիտորինգի տվյալների վաղեմությունը, դրանց նորացման ցածր տեմպերը, ջրարբիացված շուրջ 0,3 մլն հա-ի կորուստը, արոտների օգտագործման վիճակի վերաբերյալ պաշտոնական տվյալների և դրանց օգտագործման համար լավագույն տնտեսությունների խթանման բացակայությունը: Սրանք այն խնդիրներն են, որոնք հուշում են օրեցօր մոտեցող վտանգը նվազեցնելու ուղիները:

Լոռու մարզի 105 համայնքների հողատարածությունների, անասնազխաքանակի, արտադրանքների արտադրության վերաբերյալ կատարված խմբավորման տվյալները վկայում են հողօգտագործման մակարդակների էական տարբերությունները, հետևապես՝ այն որպես արտադրության զարգացման գլխավոր ռեսուրս ընդունելու վերաբերյալ տեսակետը (տես աղյուսակ 3.2.1-ը):

- Մեկ համայնքի հաշվով կենդանիների գլխաքանակը տատանվում է 2,3 անգամ, իսկ 100 հեկտար կերահանդակների հաշվով՝ 3,6 անգամ: Սակայն, դրանից ելնելով, միանշանակ պետք չէ հանգել նրան, որ առաջին և հինգերորդ խմբերում կան նման տարբերություններ: Այնքանով, որ ներկայացված տեղեկատվություններում տնտեսությունները չեն անվանակոչվել, այլ միայն համարակալվել են, ուստի հնարավոր չէ միանշանակ պնդել, որ այստեղ կան նման չօգտագործվող ռեսուրսներ: Շատ տնտեսություններում պարզապես հնարավոր չէ համեմատել բնական կերահանդակները: Օրինակ՝ Ստեփանավանի, Տաշիրի տարածաշրջանների արգավանդ արոտներն հնարավոր չէ համեմատել Սպիտակի տարածաշրջանի Գոգարան, Սարահարթ, Շենավան, Արևաշող, Շիրակամուտ և բազմաթիվ այլ համայնքների հետ, որտեղ 3-4 կմ հեռավորությամբ քարքարոտ արոտներն են՝ նախատեսված խոշոր եղջերավոր անասունների համար :

Կերահանդակների ծանրաբեռնման մակարդակը և տնտեսական արդյունքը Լոռու մարզում
2012-2014 թվականների միջին տվյալներով

Համայնքների խմբերը ըստ 100 հա կերահանդակ- ների ընկնող պայ- մանական կենդա- նիների գլխաքա- նակի, գլուխ (պայ. խոշ.)	Տնտեսությունների թիվը	Կերահանդակների տարածքը հազ. հա		Գլխաքանակը		Տնտեսության տես. կշիռը		Արտադրությունները				Արտադրանքի արժեքը	
		ընդամենը	մեկ համայնքի հաշվով	ընդամենը, հազ. գլուխ	100 հեկտարի հաշվով, գլուխ	տարածքի մեջ, %	գլխաքանակի մեջ, %	կաթի		մսի		ընդամենը, մլրդ. դրամ	մեկ հա-ի հաշվով, հազ. դրամ
								հազար տոննա 100 հա-ի հաշվով, հազ. ց	հազար ց	100 հա-ի հաշվով, հազ. ց			
Մինչև 20	30	84	2,80	18,3	21,8	39	25	19,3	229	20,7	24,6	7,3	87
20 -30	25	61	2,44	16,4	26,9	28	22	17,5	279	18,6	30,4	6,5	106
30 – 40	19	30	1,57	12,7	42,3	14	17	13,7	456	14,5	47,7	5,1	170
40 – 50	17	25	1,47	13,1	52,4	11	18	13,9	556	14,8	59,2	5,1	204
50-ից ավելի	14	17	1,21	13,5	79,4	8	18	14,6	859	15,4	89,7	5,5	323
Ընդամենը, միջին	105	217	2,06	74	34,1	100	100	81,3	365	84,0	387	29,5	136

Աղբյուրը՝ Հողային կադաստր. www. cadastre.am, Հայաստանի մարզերը և Երևան քաղաքը 2014 թ. տվյալները. –ՎԱ-ՀԱ, էջ 271, 276, 279: Պարենային ապահովություն և աղքատություն, Եր 2015, էջ 55,63

- Մեկ համայնքի հաշվով կերահանդակների տարածքի ավելացմանը զուգընթաց նվազում է կերահանդակների օգտագործման արդյունավետությունը: 5-րդ խմբի նկատմամբ առաջին խմբում մեկ համայնքի հաշվով կերահանդակների 231 % գերազանցելու պարագայում՝ մեկ հա-ից ստացվող արտադրանքի արժեքը նվազում է 371 %-ով: Այստեղ դա արդյունք է մի կողմից՝ արոտավայրերի որակական տարբերությունների, մյուս կողմից՝ ծանրաբեռնման ինտենսիվության 3,6 անգամ աճի:

Արոտների մոնիտորինգի արդյունքների առկայության դեպքում բերքատվությունների համարժեք հարաբերակցությամբ դրանք կվերագնահատվեն «չափակցելի» տարածքների, որն էապես կբացահայտեր կերահանդակների չօգտագործված ռեսուրսները:

Խմբավորման առաջին խմբում հայտնվել են առավելապես ցածր բերրիությամբ տնտեսություններ, մինչդեռ հինգերորդ խմբում Ստեփանավանի և Տաշիրի տնտեսություններն են:

Աղյուսակ 3.2.1-ից երևում է, որ 1 հա կերահանդակից ստացված միջին 136 հազար դրամից ցածր եկամուտներ են ստանում 55 տնտեսություններ կամ 52 %-ը, մինչդեռ 200 հազ. դրամը գերազանցում են միայն 29,5 %-ը, որոնք էլ արտադրում են ստացված արտադրանքի 35,9 %-ը:

Միաժամանակ աղյուսակ 3.2.1-ի տվյալները հաստատում են այն կարևոր օրինաչափությունը, որ.

- Արոտների ծանրաբեռնվածության ավելացման հետ բարձրանում է դրանց օգտագործման տնտեսական արդյունավետությունը:
- Թեև 5-րդ խմբում գլխաքանակի խտությունը նորմային դեռևս զիջում է 20 %-ով, այնուհանդերձ, միավոր հողատարածության հաշվով գլխաքանակը աճում է 3,6 անգամ, կաթի, մսի և համախառն արտադրանքը աճում են նույնքանով: Մարզում հնարավոր կլիներ կաթի արտադրությունն ավելացնել 150 հազ. տոննայով, մսինը՝ 30 հազ. տոննայով, դրանց համախառն արտադրանքի արժեքը շուրջ 80 մլրդ. դրամով, որը շուրջ 19 %-ով կգերազանցի Լոռու մարզի 2013 թ. 67 մլրդ. դրամ ցուցանիշին:

- Տնտեսական պայմանների և գործոնների շարքում կարևորվում է նաև ՓՄՁ-ների զարգացման պետական աջակցության ծրագրերի իրականացումը:

Հայաստանի ՓՄՁ ՋԱԿ⁹² հիմնադրամի ստեղծումից և ՓՄՁ զարգացման քաղաքականության և ռազմավարության հիմնադրույթների վերաբերյալ ՀՀ կառավարության որոշումից անցել է շուրջ 15 տարի: Շատ բան է փոխվել հիմնադրամի աշխատանքում: Այն կապող օղակ է հանդիսանում ՀՀ կառավարության, կաթ արտադրողների, վերամշակողների, ժամանակակից գիտատար և նորարարական տեխնոլոգիաների մատակարարների, մոդելային ծրագրերի ներդրման, ՓՄՁ ոլորտի ներուժի օգտագործման, միջազգային ստանդարտների և փորձի ներդրման, որակի կառավարման (ISO-9000, ISO-14000) համակարգի միջև: Առավելապես հեռավոր սահմանային գյուղերում կաթ մթերողները, վերամշակողները ամենապահանջվածներն են գյուղացու համար: Նոր թափ է առնում արդիական տեղեկատվական վերլուծական կենտրոնների և համացանցի ստեղծումը: Սակայն ՀՀ-ում անբավարար են ՓՄՁ քաղաքականության իրականացման համակարգն ու միջազգային արեւայում տեղ զբաղեցրած մեխանիզմները: Դա պետք է դառնա գյուղում ՓՄՁ պետական քաղաքականություն և ծրագրեր իրականացնող արդիական կառույցը՝ պետական երաշխիքներ տրամադրող ու փորձագիտական ենթակառույցներով:

Կամա թե ականա միջազգային առևտրատնտեսական կառույցներին ինտենսիվ ինտեգրումը հրատապ է դարձնում ՀՀ ՓՄՁ չափորոշիչները Եվրասիական և ԵՄ երկրներում արդեն իսկ հիմնավորված չափորոշիչներին համապատասխանեցնելը, թեև ՀՀ օրենքում 2010 թ. (20-142N) կատարված են համապատասխան փոփոխություններ: ԵՄ արևելյան գործընկերության «տնտեսական ինտեգրման և ԵՄ քաղաքականություններին համապատասխանության» 2011-2014 թթ. արդեն իսկ իրականացվեց «տնտեսական քաղաքականության իրականացում» ծրագիրը, որի արդյունքում 2012 թվականին հրատարակվեց «ՓՄՁ քաղաքականության ինդեքս, Արևելյան գործընկերության երկրներ 2012» աշխատությունը: Սակայն անցած տարիների SWOT գնահատումները պահանջում են օրենքում նոր փոփոխություններ կատարել, մասնավորապես՝ ՓՄՁ-ների չափորոշիչները Եվրասիական և ԵՄ համակարգերին համապատասխան

⁹² www.smednc.am

ճեղքները, ՓՄՁ-ների դասակարգման սուբյեկտների շարքում ագրարային ոլորտի ներառումը, երկրի ագրոպարենային համակարգում պարենային անվտանգությանը նվիրված երկարաժամկետ հետազոտություններին (բնապահպանական, հողերի աղակալում, արոտների պահպանում, ջրարբիացում, ծածկած գրունտ, կաթի վերամշակման) աջակցելը և այլն:

Տնտեսական պայմանների և գործոնների վերաբերյալ ներկայացված հիմնախնդիրներն ու դրանց կարգավորման ձեռքբերումները կաթնատնտեսության ենթակառուցվածքին առնչվողների միայն մի մասն են, գուցե և ոչ՝ ամենակարևորները: Տարածքային առումով դրանց առաջնահերթությունների ցանկը տարբերվում է, իսկ խնդրի տնտեսամթերմատիկական մոդելի կազմումը կտար գործոնների կշռելիության աստիճանը, սակայն մեծածավալ փոփոխականների մեծ մասի վերաբերյալ տեղեկատվությունները սակավ են:

- Կաթնամթերքների ապրանքատեսականու կազմի, կառուցվածքի, կաթնատվության և գների կազմի ու կառուցվածքի որոշումը և դրա տնտեսական հիմնավորումը:
- Որակի կառավարման ISO-22000 ստանդարտների և Codex Alimentarius-ի կաթնամթերքի «անասնակեր – սպառողի սեղան» շղթայի տարաբևեռ շահերով օղակների կառավարման համակարգի ներկայացումը:
- Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման գործում կառավարման տարբերմակարգակի գործողությունների համատեղումը:
- Էկոլոգիապես մաքուր արտադրանքների արտադրության և արտահանման մեխանիզմների մշակումը և այլն:

2. Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ տեխնիկա-տեխնոլոգիական պայմաններն ու գործոնները այս ոլորտում ագրարային քաղաքականության կենսագործման իրական պատկերի առարկայական պատկերացումներն են: Դրանք են՝

- կաթի արտադրության, հավաքագրման, փոխադրման, վերամշակման և վաճառքի ողջ ընթացքի գիտատեխնիկական ենթահամալիրը (էլ.կոմերցիա, գլոբալ մատակարարման շղթայի կառավարում, լոգիստիկա, մերչնդայզինգ և այլն),

- կաթնամթերքի արտադրության տեխնոլոգիական շրջանի բոլոր օղակների և մակարդակների տեխնիկա-տեխնոլոգիական ստանդարտների համապատասխանությունը կենսատեխնոլոգիական գործընթացների ավտոմատ կառավարման ու որակի պահպանման պահանջներին,
- տեխնիկա-տեխնոլոգիական սարքավորումների սպասարկման ծառայությունը,
- տեխնիկա-տեխնոլոգիական և կենսատեխնոլոգիական ողջ ընթացքի կառավարման մասնագետների պատրաստման համակարգը,
- կաթի հավաքակետերում, վերամշակող կազմակերպություններում, որակի վերահսկման համակարգերում լաբորատոր և ավտոմատացված համակարգերի արդիականացումը,
- կենդանիների պահպանության արդիական կառույցների համապատասխանեցումը պահանջվող սանիտարահիգիենիկ պահանջին, առավելապես՝ ներկրվող կենդանիների փոխադրման, պահպանման տեղական և ներկրման վայրերի սանիտարահիգիենիկ ու պահվածքի ձևի էական տարբերությունների մեղմացման ու կենդանիների անկման, լակտացիայի կենսացիկլի տևողության վրա ունեցած ազդեցության նվազեցմանը,
- արոտների ջրարբիացումն ու զագոնային արոտաարածեցման, անկապ պահվածքի ռեժիմների ներդրումը,
- արհեստական սերմնավորման անվտանգ համակարգի ներդրումը,
- տոհմային գործը պետական ագրարային քաղաքականության առաջնահերթությունների ցանկում ընդգրկելը,
- կենդանիների պահվածքի, կերակրման, կթի առաջադիմական ձևերի ներդրումը, ՀՀ-ում ստեղծված ժամանակակից տեխնոլոգիական նորույթների մասսայականացումը և այլն,

Կաթնատնտեսական կաթնապրանքային խոշոր համալիրների, ֆերմաների, միջտնտեսային կառույցների վերացումը, կաթնամթերքի արտադրության գործում հասարակական վերահսկողության նվազեցումը, կաթնափոշու վերաբերյալ հանրային իրազեկումը, հավելումները, տեխնոլոգիական նոր լուծումների անհրաժեշտություն են առաջացնում:

Միջազգային չափորոշիչներով բարձրորակ կաթի արտադրության համար բացի լավորակ կերերից և խմելու ջրից անհրաժեշտ են նաև ժամանակակից անասնագույններ, դրանցում՝ անվտանգ շինանյութերի օգտագործում, պահվածքի, կթի հիգիենայի պահպանում, հիվանդությունների հայտնաբերում և բուժում, լոգիստիկա, լաբորատորիա, անվտանգ տարողությունների և սարքավորումների օգտագործում: Շրջակա միջավայրի աղտոտվածության, արոտների կերի որակի, կթի հիգիենայի պահպանման, տնից մինչև կաթի հավաքման կետերը բաց դույլերով կաթի տեղափոխման, կաթի ընդունման պահին որակական շատ ցուցանիշների ստուգման անհնարինությունը և անտարբերությունը, վերամշակման ժամանակ թույլ տրվող տեխնոլոգիական խախտումները, անասնագույնների հիմնական մասի տեխնոլոգիական անկատարությունը, կաթ արտադրողների արդի տեխնոլոգիական մակերեսային պատկերացումներն այսօր լուրջ խոչընդոտ են հանդիսանում լավորակ կաթնամթերքի արտադրության ճանապարհին:

Դրան հակառակ՝ կաթնամթերքի հավաքագրման, փոխադրման և վերամշակման գործարանները, որոնցից Լոռու մարզում ամենախոշորը «Դուստր Սելանյա» կազմակերպությունն է, զինված է միջազգային չափանիշներին համապատասխանող եվրոպական սարքավորումներով, որոնք հնարավորություն են տալիս ոչ միայն արտադրելու կաթնամթերքների միջազգային որակի ստանդարտներին համապատասխանող ապրանքներ, այլև՝ դրանք օրինակ են հանդիսանում այլ ապրանքարտադրողների, ինչպես նաև մերչնդայզինգի գիտակների համար սպառողների լիարժեք պահանջումների բավարարման նպատակով: Դրա լավագույն վկայությունը հայկական կաթնամթերքի նկատմամբ միջազգային պահանջարկի աճն է ու արտահանման ընդլայնումը: 2004-2014 թթ. կաթնամթերքի արտահանումը 0,439-ից դարձել էր 7,1 մլն ԱՄՆ դոլար (աճը՝ 16,2 անգամ⁹³:

Կաթնամթերքի ապրանքատեսականու լայն դիվերսիֆիկացիայի պարագայում ձեռքբերումները մեծ են փաթեթավորման արդիականացման և միջազգային ստանդարտներին համապատասխանեցման ասպարեզում, որը թելադրված է նաև սպառողների տարածքային ինտենսիվ տեղաշարժերով և ճաշակի փոփոխությամբ: Այստեղ

⁹³ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք:// «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2004,- էջ 460: «Լուսաբաց» հրատ., Երևան, 2014,- էջ 445

Որ հեռանկարներ էլ բացվում են կաթնամթերքի արտադրության և փաթեթավորման ասպարեզում մանոտեխնոլոգիա ներդնելու համար (տես աղյուսակ 3.2.2-ը): Սակայն դրան հակառակ կաթնամթերային ենթահամալիրի առաջին ոլորտում դեռ շատ անելիքներ կան:

Այսպիսով՝ կաթնապրանքային ենթահամալիրում գլխավոր խնդիրը մնում է վերանշակման ինդուստրիայի տեխնոլոգիական բարձր մակարդակը, որն ի զորու է լուծելու սպառողի բոլոր պահանջները, սակայն, դրան հակառակ, ավանդական ձևով կաթնամթերք ապահովող 174 հազար ապրանքարտադրողներ կանգնած են նույն փաստի առջև. նրանց պակասում են նյութական և ֆինանսական միջոցները, ուսուցումը, կաթ արտադրողներին բարձր տեխնոլոգիական մշակույթի վերաբերյալ բուկլետների տրամադրումը, խրախուսումը, կոոպերացիան: Դրանց այսօր ձեռնամուխ է եղել «Դուստր Սելանյա»-ն և շատ մատակարարների տրամադրում է կանխավճարներ, կաթը վաճառակետ հասցնելու հիգիենիկ փակ տարաներ, հաճախ պատրաստի արտադրանք (ինչպես բարտերի ձևով, այնպես էլ մատչելի գներով), ինչպես նաև կաթի որակական ցուցանիշների, կթի, կենդանիների հիգիենայի, առողջության, կաթի ջերմաստիճանի, արտաքին տեսքի, համի, հոտի թողած ազդեցության վերաբերյալ տեղեկատվություն և պահանջներ:

3. Բնառեսուրսային ներուժի արդյունավետ կարողությունների առկայությունն ու մատչելիությունը: Բնառեսուրսային ներուժը պատկանում է մակրոտնտեսական անվերահսկելի բնատուր հարստությանը՝ հողային ռեսուրսները, բուսածածկի համակցության կազմը, կառուցվածքը, որակը, էներգետիկան, լավագույն կաթնամթերքի արտադրության համար ստեղծված հնարավորությունը, բնական և տնտեսական բերրիությունը, աշխարհագրական բարձրությունը, 1 հա հողի շուկայական գինը, կերահանդակների պիտանիությունը, կենսաբազմազանությունը, արածեցման մշակույթը, փոխադրման հարմարավետությունը: Համայնքների բնական կերահանդակների արգասաբերության վերաբերյալ բերված հաշվարկները վկայում են վերը նշվածը:

Գյուղատնտեսության տեխնիկական զինվածության և կաթնատնտեսության
մեքենայացման մակարդակն ու դինամիկան ԶՀ-ում

№	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	1988 թ.	2013 թ.	Չարաբ. շե- ղումը (+,-), %
1	Էլեկտրաէներգիայի օգտագործումը գյուղատնտեսության մեջ	մլն կվտ ժամ	1874	151	-12 անգամ
2	Աշխատանքի էլեկտրազինվածությունը	կվտ ժամ	3474	370	-9,4 անգամ
3	Էլեկտրաէներգիայի տես.կշիռը էլեկ- տրահաշվեկշռում	%	12,2	2,0	-6,1 անգամ
4	Մեկ աշխատողի էլեկտրազինվածու- թյունը	հազ. կվտ/ժ	14,7	3,7	-4,4 անգամ
5	Կթի մեքենայացումը	հազ. գլուխ	147	25	-5,9 անգամ
6	Ջրամատակարարման մեքենայացում	հազ. գլուխ	667	50	-13,3 անգամ
7	Կերամատակարարման մեքենաներ	հազ. գլուխ	319	50	-6,3 անգամ
8	Գոմաղբի հեռացում	հազ. գլուխ	683	50	-13,7 անգամ
9	Տավարաբուծական ֆերմայի աշխա- տանքի համալիր մեքենայացումը	հազ. գլուխ	319	50	-6,4 անգամ
10	Նախրի տոհմային կազմը	հազ. գլուխ	225	115	≈ 2 անգամ

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2014 թ. տվյալները. - Եր.: Լուսաբաց հրատ., էջ 59, 283

Բնառեսուրսային ներուժի կարևոր բաղադրիչ է ոռոգման և խմելու ջուրը, շրջակա միջավայրի բարենպաստ վիճակը: Լոռվա սարահարթը դարեր ի վեր հայտնի է եղել որպես բարձրարժեք պանրի արտադրության տարածաշրջան: Առանձին հետազոտողների ուսումնասիրություններով բացահայտված են Ալավերդու պղնձածուլարանի տա-

րածաշրջանի բուսածածկի վրա թողած բացասական ազդեցությունը, որը կոմբինատից ունեցած հեռավորության աճման հետ թուլանում է⁹⁴:

Գյուղացիական տնտեսությունների համար բնառեսուրսային ներուժի դերը իրացվում է ոչ միայն նրանց առկայությամբ, այլև՝ տիրապետման, տնօրինման և օգտագործման իրավունքով ու հնարավորություններով: Եթե անտառի մաքուր օդը, բերքատվության վրա ունեցած ազդեցությամբ տարածքային համընդհանուր սեփականություն է, ապա նույնը չի կարելի ասել հողից, ջրից օգտվելու տնտեսական հնարավորությունների վերաբերյալ: ՀՀ-ում միջին 0,7 հա հողատիրության և 0,15 հա մշակելի հողատիրության պարագայում 10 հա-ից ավելին ունեն 366 հողօգտագործողներ, որոնց միջին հողատիրությունը կազմում է 43 հա՝ 61 անգամ գերազանցելով միջին հողատիրությանը: Տարեցտարի դա ավելի կխտրանա, սակայն հողատիրության չափը միայն դրա մի կողմն է, կարևորը դրա տնտեսական բերրիությունն է, որը բնական և սեփականատիրոջ տնտեսական հնարավորություններով ու ներդրումներով պայմանավորված բերրիությունն է:

4. Այսօր կարևորվում է ապրանքարտադրողի գիտագործնական և գործարար վարվելակերպի մշակույթը, այնքանով, որ $F(K, L)$ ֆունկցիայում կապիտալի հետ համատեղ հանդես է գալիս նաև աշխատուժը, ուստի, այն ոչ միայն արտադրական ֆունկցիայի բաղադրիչ է, այլև՝ կապիտալի ուղղորդողը: Մինչդեռ կաթնամթերային ենթահամալիրում այսօր կաթ արտադրողը լավատեղյակ չէ շատ բաղադրիչներից: Շատ համայնքներ ապահովված չեն բարձրագույն կրթությամբ զոտտեխնիկներով, անասնաբուժներով, հիվանդությունների և վնասատուների դեմ պայքարող մասնագետներով, տնտեսագետներով, ագրոնոմներով: Դա էապես խանգարում է կաթնատնտեսության ենթահամալիրի գիտական համակարգի ստեղծմանն ու ներդրմանը:

Գյուղի համար պատրաստվող կադրերը մասնակի են համապատասխանում ներկա տնտեսության արդի պահանջներին: Տեսական բավարար պատրաստվածությունն ուղեկցվում է գործարար անբավարար հմտություններով, այն էապես խանգարում է ճյուղի տնտեսական առաջընթացին: Ուստի ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ուղին

⁹⁴ Джугурян О.А. Безопасность жизнедеятельности. – М. 2004. – С. 9, 31, 139-143, 144

Ֆերմերների, գյուղապետարանների և մարզպետարանների համախմբմամբ մասնագետների պատրաստումն է, որին պետք է օժանդակի նաև ՀՀ կառավարությունը:

Կաթի վերամշակման սննդի արդյունաբերությունը զինված է համապատասխան մասնագետներով: Արդյունքում՝ կաթնամթերքի շուկան ունի լայն ապրանքատեսականի, տեսականու բազմազանություն, բարձրորակ փաթեթավորում, սպառողների պահանջմունքների ձևավորման և իրացումը խթանելու լայն հնարավորություն:

Այսօր այս ոլորտում ընդգրկված լավագույն ապրանքագետն ու մարքետոլոգը, ֆինանսիստը, տեխնոլոգը ապահովում են ձեռնարկության միկրոմիջավայրի այն կառավարվող համակարգը, որը ճիշտ է գնահատում շուկայի տարողությունը, տնտեսության ազատ գործելակերպի հնարավորություններից օգտվելու մարտավարությունն ու ռազմավարությունը, գնի տվյալ մակարդակից սկիզբ առնող սպառողի պատասխան կողմնորոշումը:

Ապրանքի արտադրությանը նախորդում է նրա գաղափարի հիմնավորումը, այսինքն՝ կաթնամթերքների ամբողջական պահանջարկը բավարարում է սպառողին, բազմաթիվ բաղադրիչներից շուկայի տվյալ հատվածի համար որն է առաջնայինը (գինը, փաթեթավորումը, ֆիրմայի անունը, անվտանգությունը և այլն):

3.3. Կաթի և կաթնամթերքի արտադրության ավելացման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները Լոռու մարզում

Կաթնամթերքների արտադրության, վերամշակող արդյունաբերության հունքը կաթն է, հետևապես ռեսուրսների և ուղիների հիշատակումներն առավելապես նվիրված են կաթին:

Կաթնատնտեսության զարգացման եվրոպական, ամերիկյան, կանադական ֆերմերների փորձը, գիտագործնական հետազոտությունները վերստին հաստատում են, որ հիմնախնդրի լուծման ուղիները հավասարազոր գործոններ են և ներառում են անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի բոլոր տարրերը, ինչպիսին են.

- կերահանդակների բուսածածկի էկոլոգիական անվտանգությունը, բարձր կաթնատվություն ապահովող կենդանիների առկայությունը և մասնաբաժինը, արտաարածեցման մշակույթը,

- արոտավայրերի ճանապարհին կենդանիների էներգիայի կորուստները, արոտային կերերից ստացված կենսաէներգիայի կազմը և կառուցվածքը, դրանց փոխկապակցվածությունը ճանապարհների վիճակի հետ,
- կերի ռացիոնի զոոտեխնիկական և տնտեսական հիմնավորումը,
- կենդանու առողջության, մթերատվության և կերի ծախսի տնտեսական գնահատումը,
- բարձրակիթ, մսուրային պահվածք պահանջող, տեղական պայմաններին չհարմարեցված և տեղական լավագույն ցեղերի համեմատական բնութագրերի տնտեսական գնահատումը,
- բնական կերահանդակների և դաշտային կերարտադրության համեմատական բնութագրերը, դրանց բարելավման երկարաժամկետ ներդրումների տնտեսական արդյունավետությունը,
- տոհմային գործի օժանդակման, արոտների ջրարբիացման ճանապարհների բարեկարգման, հեռագնա արոտներում աշխատողների և կենդանիների պահպանման, պաշտպանման, կենցաղային պայմանների ստեղծման, կաթի վերամշակման աջակցման պետական ներդրումային քաղաքականության մշակումը:
- կերերի վերամշակման ինդուստրիայի վերականգնումը, դաշտային կերարտադրության այլընտրանքի հիմնավորումը,
- դաշտային կերերի կաթի և մսի արտադրության համար օգտագործելու այլընտրանքի գնահատումը,
- նախրի կազմը և կառուցվածքը զոոտեխնիկական նորմերին համապատասխանեցնելը, արհեստական սերմնավորման պետական աջակցության պարտադիր համարելը,
- կենդանիների պահվածքի պայմանների վերաբերյալ հիմնավորված ավանդական պատկերացումների վերափոխումը, անասնապահների ուսուցման ծրագրերի ներդրումը,
- կաթի արտադրության, մթերումների, վերամշակման և իրացման միասնական համակարգի ստեղծումը, կաթնամթերային ենթահամալիրի շղթայի բոլոր օղակների

շահերի ներդաշնակեցումը և փոխշահավետ ինտեգրման նպատակով կոոպերացիան ենթահամալիրի զարգացման գլխավոր տարր համարելը և այլն:

Արտադրության զարգացման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման գործոնների շարքում վճռական դերը պատկանում է արտադրության հետևողական և համակողմանի ինտենսիվացմանը:

Կաթնատնտեսության ինտենսիվացումը բնութագրվում է ինտենսիվության մակարդակով և ինտենսիվացման տնտեսական արդյունավետությամբ: Ինտենսիվության մակարդակը բնութագրում է՝ մեկ կովի, մեկ հա կերահանդակի հաշվով ներդրումների՝ հիմնական և շրջանառու կապիտալի (ներառյալ կովի) արժեքը, արտադրական ծախսերի մեծությունը, ծախսերի կառուցվածքում կերերի տեսակարար կշիռը, իսկ տնտեսական արդյունավետությունը՝ լրացուցիչ ծախսերի մեկ միավորի հաշվով համախառն և զուտ եկամտի ելքը, ծախսերի եկամտաբերությունը, աշխատանքի արտադրողականությունը և այլն:

Ուսումնասիրությունները տարվել են Լոռու մարզի Կուրթանի 100 գյուղացիական տնտեսությունների օրինակով, որտեղ հարցման արդյունքում որպես կաթնարտադրության ինտենսիվության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշ վերցվել է մեկ գլխի հաշվով կատարված արտադրական ծախսումները, որն էլ դրվել է խմբավորման հիմքում: Ներկայացված աղյուսակ 3.3.1-ի տվյալների վերլուծության արդյունքներով պարզվել է, որ.

- Լոռու մարզում 1 կովի հաշվով գյուղացիական տնտեսությունների ծախսերը դիտարկվում է միայն արտաքին (զնված ռեսուրսների դիմաց վճարված) ծախսերի առումով, որն էլ արհեստականորեն բարձրացրել է կաթնարտադրության տնտեսական արդյունավետությունը:

- Մեկ գլուխ կովի հաշվով խմբերի ծախսերի տարբերությունը կրկնակի է: Եթե նկատի ունենանք, որ ծախսերն առավելապես նյութական են, և դրանց մեջ էլ 70-75 %-ը զբաղեցնում են կերերը, ապա մեկ գլուխ կովի հաշվով 5-րդ խմբում լրացուցիչ 72 հազ. դրամը հավասարազոր է 13-14 ց/կրմ-ի: Հետևապես, պարզ է դառնում, թե ինչու վերջին խմբում կաթնատվությունը առաջինին գերազանցում է 378 կգ-ով կամ 21,2 %-ով:

Աղյուսակ 3.3.1

Տավարաբուծության ինտենսիվության մակարդակի ազդեցությունը կաթի արտադրության և արտադրական ծախսերի տնտեսական արդյունավետության վրա՝ Լոռու մարզի Կուրթանի գյուղացիական տնտեսությունների օրինակով, ըստ 2014 թ.-ի

Գյուղացիական տնտեսությունների խմբերը ըստ մեկ կովի վրա կատարված ծախսերի, հազ. դրամ	Միջինը խմբերում, հազ. դրամ	Տնտեսության թիվը	Կովերի գլխաքանակը խմբում, գլուխ		Կաթի արտադրությունը		Մեկ կովի կաթնատվությունը, կգ	Նույնը 1-ին խմբի նկատմամբ, %	Ընդամենը ծախսեր, հազ դրամ	Մեկ գ կաթի		Եկամտաբերությունը %
			ընդամենը	մեկ տնտեսությունում	ընդամենը, ց	մեկ տնտեսությունում, ց				ինքնարժեքը, (առաջ աշխ.վարձ.) դրամ	Ջուտ եկամուտը, դրամ	
Մինչև 100	86,2	8	19	2,37	338	42	1778	100	1638	4846	9454	195
100 – 120	109,5	40	102	2,55	1844	46	1807	102	11170	6057	8243	136
120 – 140	127,7	29	67	2,31	1245	43	1858	105	8550	6867	7433	108
140 – 150	147,7	9	50	5,35	1050	117	2100	118	7385	7033	7267	103
150- ից բարձր	158,0	14	34	2,43	733	52	2156	121	5375	7333	6967	95
Ընդամենը, միջինը	125,4	100	272	2,72	5214	52	1917	108	34115	6548	7752	118

Աղբյուրը՝ Հարցման ենթարկված 140 տնտեսություններից հետազոտությունների համար վերցվել են առավել տիպական 100-ը

• Լոռու մարզում 2011-2014 թթ. 1 ց խոտը վաճառվել է շուրջ 2000 դրամով, հետևապես 1 ց կերամիավորը (1:0,4=2,5 ց խոտի) կազմում է 5000 դրամ: Հետևաբար՝ մարզում մեկ գլուխ կովի հաշվով ծախսված շուրջ 88 հազ. դրամի կերը համարժեք է 17,6 ց կերամիավորի, որը շուրջ 1/3-ով պակաս է 1980-1990-ական թվականներին ստացվածից: Ինտենսիվացման գործընթացի դասական տրամաբանությամբ՝ ինտենսիվության մակարդակի բարձրացումը պետք է ուղեկցվեր մթերատվության համարժեք բարձրացմամբ, որն 1-5-րդ խմբում աճում է 378 կգ-ով կամ 21,2 %-ով:

Աղյուսակ 3.3.2-ի տվյալներից երևում է, որ խմբավորման առաջին խմբի նկատմամբ վերջին խմբում կերերի օգտագործման արդյունավետությունը նվազում է 34 %-ով:

Աղյուսակ 3.3.2

«Նվազող հատույցի» օրենքի դրսևորման միտումները կաթի արտադրության մեջ Լոռու մարզի Կուրթանի տնտեսության օրինակով՝ ըստ 2014 թ.-ի

Գյուղացիական տնտեսությունների խմբերը ըստ 1 կովի վրա կատարած ծախսերի, հազ. դրամ	Ընդամենը ծախսեր, հազ. ըստ	Նույնը 1 կովի հաշվով, հազ. դրամ		Կերերի արժեքի տեսակարար կշիռը, %	Կերերի ծախսը վերահաշվարկած կերի, կրն	Կերի ծախսը 1 ց կաթի վրա, ց/կրն	Կաթի արտադրությունը 1 ց կերամիավորի հաշվով, կգ
		ընդամենը	որից՝ կերեր				
Մինչև 100	1638	86,2	62,2	72,1	12,4	0,70	143
100 – 120	11170	109,5	76,7	70,1	15,3	0,85	117
120 – 140	8550	127,6	86,7	67,9	17,3	0,93	107
140 – 150	7385	147,7	104,8	70,9	21,0	1,00	100
150-ից բարձր	5375	158,1	113,7	71,9	22,7	1,05	95
Ընդամենը և միջինը	34115	125,4	87,9	70,1	17,6	0,92	108

Աղբյուրը՝ Սեփական հաշվարկները հիմք ընդունելով աղյուսակ 3.3.1-ի տվյալները

Բացահայտված տնտեսական երևույթը մշտապես առկա է, երբ ապահովված չէ գերդրումների համակողմանիությունը: Օրինակ՝ լրացուցիչ ծախսերը կարող են լինել ոչ

այնքան կերի քանակ ու որակ, որքան դրանց ձեռքբերման ծախսեր, որոնց հետևանքով հետագա ներդրումների արդյունավետությունը նվազում է: Այստեղ ի հայտ են գալիս նաև այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են արոտային ցածրորակ և էժանագին կերերի օգտագործումը, կենդանիների մթերատվության տարբեր մակարդակները, պահվածքի ու խնամքի որակի տարբերությունը, լակտացիայի կենսացիկլը, հաշվառման դրվածքն և այլն: Դրա վկայությունն է այն, որ ցածր՝ 1778 կգ կաթնատվության պարագայում կաթի կերահատուցումը էապես գերազանցում է զոոտեխնիկական նորմաներին: Կերերի բարձր տեսակարար կշիռը իրականում մնացած ծախսերի բացակայության կամ փոքր լինելու արդյունք է: Իրականում դրանց ֆիզիկական ծավալները հեռու են բավարար լինելուց: Դեզերը սոսկ պոլիէթիլենային թաղանթով (այն էլ միայն 25-30 %-ով) պաշտպանվում են անձրևից, ծղոտը չի մշակվում, ձմռան ամիսներին սիլոս օգտագործում են շատ քիչ տնտեսություններ: 2014 թ. Լոռու մարզում արտադրվել էր ընդամենը 4283 տոննա սիլոսի եգիպտացորեն (ՀՀ-ի 5,2 %-ը), որը մեկ կովի հաշվով կազմում էր ընդամենը 150 կգ⁹⁵: Արոտների խոտը հիմնականում օգտագործվում է կաթի համար: Թեև դա շատ էժան է, սակայն խիստ բազմազան է՝ ըստ արոտների դասակարգման տիպերի⁹⁶:

- Տարածված կարծիքների համաձայն տավարաբուծությունը վնասաբեր է, սակայն այստեղ այն ունի այլ իմաստ: Դա ոչ թե վերաբերում է ծախսահատույցին (շահութաբերությանը), այլ՝ տնային տնտեսության սահմաններում ծավալած գործունեությանը:

Ուսումնասիրված տնտեսություններում մեկ տնտեսության հաշվով արտադրված 52 ց կաթը, որի համար պետք է ունենա ավելի քան 2,5 գլուխ, տնտեսության հասույթը կազմում 0,7 մլն դրամ, որից համախառն եկամուտը մնում է շուրջ 0,4 մլն դրամը: Այդ այն դեպքում երբ մեկ անձի տարեկան սպառողական ծախսերը 2013 թ. կազմում էր 441 հազ. դրամ, որից 49 %-ը՝ պարենի համար, այսինքն՝ 1 կովից ստացվող դրամական միջոցը բավարար չէ տնտեսության համար:

⁹⁵ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2014 թվականին, Եր 2015, էջ 27

⁹⁶ Майтесян Г.Ш., Сухова-Петросян В.Н. Краткая инструкция по классификации характеристике основных типов естественных кормовых угодий Арм.ССР. – Ер. 1934. – 74 с.

- Արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման տնտեսական արդյունավետությունը դրսևորվում է լրացուցիչ ներդրումների (արտադրական ծախսերի) տնտեսական արդյունավետությամբ: Լրացուցիչ ներդրումների մասին պատկերացում են տալիս մեկ տնտեսության հաշվով կովերի գլխաքանակը, նրանց արժեքը (մարզում 1 կովի շուկայական գինը 2015 թ. 0,5 մլն դրամ էր), մեկ գլուխ կովի հաշվով ծախսերի մեծությունը, իսկ արդյունավետության մասին լրացուցիչ ծախսերի ($\Delta\bar{O}$) և դրանով պայմանավորված լրացուցիչ համախառն արդյունքի ($\Delta\bar{U}$), համախառն եկամուտի ($\Delta\bar{E}$), զուտ եկամտի ($\Delta\bar{B}$) արժեքը: Այն կարելի է արտահայտել արդյունավետության (U) համարժեք հարաբերակցության բանաձևի շարքով.

$$U = \frac{\Delta\bar{U}}{\Delta\bar{O}} - 1 = \frac{\Delta\bar{U} - \Delta\bar{O}}{\Delta\bar{O}} = \frac{\Delta\bar{B}}{\Delta\bar{O}} \quad (3.3.1)$$

Այնքանով, որ տնային տնտեսություններում աշխատանքային ծախսումները դիտարկում են որպես չվճարվող ներքին ծախսումներ, ուստի լրացուցիչ ծախսումների արդյունավետության գնահատման լավագույն ցուցանիշը համախառն եկամուտն է: Այն գնահատվում է նրա ամբողջ զանգվածով, 1 հա կերահանդակի, մեկ անասնագլխի, ծախսված մեկ մարդ-օրվա, 1 դրամ արտադրական և նյութական ծախսերի հաշվով:

Սակայն այսօր գյուղացին դա չի ընդունում որպես ծախս, և նա անգամ չի էլ հաշվարկում, թե ինչքան է կազմում միավոր ապրանքի արտադրությունն ու սպառողին հասցնելը, այլ միայն համադրում է իր արտաքին ծախսերն ու դրամական հասույթը:

Ինտենսիվացման տնտեսական արդյունավետության վերաբերյալ կատարված հաշվարկները (տես աղյուսակ 3.3.3-ը) ցույց են տալիս, որ թեև լրացուցիչ ծախսումների ավելացմանը զուգընթաց առաջին խմբի նկատմամբ հինգերորդ խմբում 1 ց կաթի ինքնարժեքը բարձրանում է 51 %-ով, զուտ եկամուտը նվազում է 2487 դրամով կամ 26%-ով, եկամտաբերության մակարդակը իջնում է, 1000 դրամ լրացուցիչ ծախսերի հաշվով կաթի արտադրությունը նվազում է 7 կգ-ով կամ 34 %-ով, այնուհանդերձ, արտադրության արդյունավետությունը մնում է բարձր մակարդակի վրա: Դա վկայում է այն, որ լրացուցիչ ծախսերի ավելացմանը զուգընթաց օրինաչափորեն կրճատվում է 1 կգ կաթի ծախսը, որը 803-ից իջնում է 191-193 դրամի՝ կրճատվելով 4,2 անգամ, որը կաթնատնտեսության մեջ լրացուցիչ ծախսերի տնտեսական հիմնավորվածությունն և

նպատակահարմարությունն է: Հետևաբար, ինտենսիվացումը մարզի կաթնատվության զարգացման և արդյունավետության գլխավոր գործոնն է:

Սակայն տեսական եզրահանգումները դեռ անբավարար են քանակապես ավել և որակյալ կաթ արտադրելու համար: Հաճախ մենք դրական ենք նշում այն փաստը, որ կովերի գլխաքանակը երկրում ավելանում, սակայն բացասաբեր ենք ընդունում, որ 1 կովի կաթնատվությունը իջնում է: Այսպես՝ 2009-2014 թթ. ՀՀ-ում կովերի գլխաքանակը 36 հազար գլխով (13 %) ավելանալու պարագայում 1 կովի կաթնատվությունն ավելացավ միայն 27 կգ-ով կամ 1,3 %-ով:

Աղյուսակ 3.3.3

Լրացուցիչ ծախսերի արդյունավետությունը կաթի արտադրության մեջ Լոռու մարզի Կուրթանի գյուղացիական տնտեսություններում՝ ըստ 2014 թ.-ի

Տնտեսությունների խմբերը ըստ մեկ կովի հաշվով կատարած ծախսերի, հազ. դրամ	Միջինը խմբում, հազ.դրամ	Լրացուցիչ ծախսեր 1-ին խմբի նկատմամբ հազ. դրամ	1 կովի կաթնատվությունը, կգ	Կաթի հավելաճը, կգ	1 կգ հավելյալ կաթի ինքնարժեքը, դրամ	Կաթի ելքը 1000 դրամ ծախսի հաշվով, կգ	Կաթի հավելաճը 1000 դրամ Լրացուցիչ ծախսերի հաշվով, կգ
Մինչև 100	86,2	-	1778	-	-	20,6	-
100-120	109,5	23,3	1807	29	803	16,5	1,24
120-140	127,7	41,5	1858	80	518	14,5	1,92
140-150	147,7	61,5	2100	322	191	14,2	5,23
150-ից բարձր	158,0	71,8	2150	372	193	13,6	5,18
Ընդամենը, միջինը	125,4	X	1919	X	X	15,3	X

Աղբյուրը՝ Սեփական հաշվարկները հիմք ընդունելով աղյուսակ 3.3.1-ի տվյալները

Հաճախ նաև զուգահեռներ են անցկացվում 8-10 հազար լիտր կաթնատվություն ունեցող կովերի և ՀՀ-ում 2050 կգ մակարդակների միջև: Մինչդեռ իրականում դրանք նույնն են: 10 հազ. լիտր կաթնատվության 1 կովի կերի տարեկան ծախսը կազմում է

100-110 ց կերամիավոր՝ 33-ի 20 ց-ի դիմաց: Յետևապես, 5 կովը նույնքան կերով ապահովում են նույնքան կաթ՝ լրացուցիչ պարզեցնելով 5 հորթ: Շատ կովը այսօր նաև զբաղվածության միջոց է: Եթե ընդունենք, որ 1 հորթը 20 կգ է, ապա 5 կովից ստացված 100 կգ ծնածը երբեք հնարավոր չէ ստանալ մեկ բարձրակիթ կովից: Շատ հետազոտողների կարծիքով՝ կաթնատվության բարձրացմանը զուգընթաց բոլոր հավասար պայմաններում իջնում է կերահատուցման մակարդակը: Բացի այդ՝ բարձրակիթ կովերը Չայաստանի արոտներին հարմարված չեն և այդպիսի կովերին տրվող կերերում շատ բարձր է սպիտակուցային բարձրարժեք կերերի տեսակարար կշիռը, հետևապես և արտադրվող կաթի ինքնարժեքն ու ցածր եկամտաբերության մակարդակը:

Կաթնատնտեսային ենթահամալիրի զարգացման և տնտեսական արդյունավետության գործում խիստ կարևորվում է արտադրության չափի օպտիմալ պարամետրերի սահմանը: Այսպես՝ արտադրության կենտրոնացումը կարևորվում և լայն հնարավորություն է ընձեռում տավարաբուծության վարման գիտական համակարգի ներդրման, արտադրության համակողմանի և հետևողական ինտենսիվացման, արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման համար: Տավարաբուծական խոշոր ֆերմաների վերացումն այսօր ճյուղը կանգնեցրել է խնդրի առջև, բազմակի անգամ ընկել է աշխատանքի արտադրողականությունը, ցածր մակարդակի վրա է գտնվում մեքենայական աշխատանքը: Եթե նախկին տավարաբուծական 1120 խոշոր ապրանքային ֆերմաներում մեկ աշխատողը կերակրում էր 33 խոշոր եղջերավոր անասուն, ապա 2012-2014 թթ., ընդամենը, 2 գլուխ. անասնաբուծությամբ զբաղվող գյուղացիական տնտեսությունների թիվը գնալով նվազում է:

Կատարված հաշվարկները այսօր խորհելու առիթ են տալիս գյուղացուն, կառավարման տարբեր մակարդակի պետական գործիչներին: Անգամ այսօրվա ձեռքբերված տվյալներից երևում է, որ առանց գյուղացիական տնտեսությունների կողմից կատարվող աշխատանքի համար ակնկալվող վարձատրության, մեկ կով պահելու ծախսերը 100-150 հազար դրամ է:

Դասական տնտեսագիտության վկայություններով արտադրության արդյունավետությունը, կառավարման դժվարություններն ու կենդանիների քանակի նվազման վտանգն ուղիղ համեմատական են արտադրության կենտրոնացմանը:

Արտադրության կենտրոնացման տնտեսական արդյունավետությունը Լոռու մարզի Կուրթանի գյուղացիական տնտեսությունների կաթի արտադրության օրինակով՝ ըստ 2014 թ.-ի

Տնտեսությունների խմբերի ըստ մեկ տնտեսությանը ընկնող կովերի գլխաքանակի (գլուխ)	Միջինը խմբում, գլուխ	Տնտեսությունների թիվը	Կովերի գլխաքանակը, գլուխ	Կաթի արտադրությունը, ց		Մեկ կովի կաթնատվությունը, կգ	Արտադրություն		1 ց կաթի միջին գինը, որան (հաշ. միայն արտաք. ծախս.)	Կաթի համախառն արտադրանքը, հազ. որան	որից նյութական ծախսերը, մլն որան	Համախառն եկամուտը, մլն դրամ	
				ընդամենը	մեկ տնտ. հաշվով		ընդամենը, հազ. որան	նույնը մեկ կովի հաշվով, հազ. որան				համախառն եկամուտը	տեսակարար կշիռ ՉՄ-ի մեջ, %
1-2	1,5	59	89	1710	29	1921	10940	123	6398	24,4	11,3	13,1	53,7
2-3	2,9	24	69	1312	55	1901	8325	121	6345	18,8	8,9	9,9	57,9
4-6	4,3	12	51	933	78	1829	6100	120	6538	13,3	5,1	8,2	61,6
6-ից ավելի	12,6	5	63	1259	252	1998	8750	138	6950	18,0	5,3	11,7	65,0
Ընդամենը, միջինը	2,7	100	272	5214	52	1917	34115	125	6542	74,5	31,6	42,9	57,6

Աղբյուրը՝ Հաշվարկները կատարված են նախորդ երկու աղյուսակների տվյալների հիման վրա

Հավաքագրված տեղեկատվության նյութերով կատարվել է խմբավորում մեկ տնտեսությանն ընկնող կովերի գլխաքանակի վերաբերյալ (տես աղյուսակ 3.3.4-ը):

Նախնական վարկածին և սպասումներին հակառակ ստացվեցին որոշակի դրական արդյունքներ, որոնցից հատկանշական են, որ.

1. Թեև այսօր մեկ գյուղացիական տնտեսությանը բաժին է ընկնում 33-ում 0,9 կով 1,9 տոննա կաթ, Լոռու մարզում համապատասխանաբար՝ 1,2 և 2,5, այնուհանդերձ, նրանք երկրի կաթնային շուկային տրամադրում են (ներառյալ բարտերը) 1,0 և 1,4 տոննա կաթ: Այս ռեսուրսներն ավելանում են կովերի գլխաքանակի աճմանը զուգընթաց և էապես տարբերվում են՝ ըստ տարածաշրջանների: Գյուղական առավել աղքատ խավը բարձրարժեք կաթի գնով ձեռք է բերում եռակի և քառակի էներգետիկ արժեքով բուսական յուղեր:

2. Ելնելով միայնակ առաջադիմելու անկարողության և անհեռատեսության անցած 20-ամյա փորձից՝ առավել հեռատես և գործունյա ֆերմերներն էքստենսիվ ու ինտենսիվ եղանակով այսօր ընդլայնում են արտադրության ծավալները: Անգամ մեկ համայնքում կատարված հետազոտությունը փաստում է դա: Այսօր հանրապետությունում 368 ֆերմերներ տիրապետում են 16 հազ. հա հողերի, կան միջին հաշվով 1 ֆերմերին բաժին է ընկնում է 43 հա հող:

Աղյուսակ 3.3.4-ի տվյալները ևս հաստատում են արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման անխուսափելիությունը: Առաջին խմբի համեմատ 4-րդ խմբում մեկ տնտեսությանը բաժին ընկնող կովերի գլխաքանակը ավելանում են 8,4 անգամ, կաթի արտադրությունն էլ՝ 8,7 անգամ: Սա արտադրության զարգացման դասական էքստենսիվ եղանակ է: Գյուղացիական տնտեսությունների 5 %-ը զբաղեցնող տնտեսությունները, ունենալով գլխաքանակի 23,2 %-ը, արտադրում են կաթի 24,1 %-ը: Փաստորեն քանակական փոփոխություններն որակական փոփոխությունների չեն հանգեցրել: Արդյունքում առկա է աճ՝ առանց զարգացման: Դրա վկայությունն է ստորին խմբերի մեկ կովի կաթնատվության չնչին՝ 4 %-ի տարբերությունը: Դրա պատճառը արտադրության ինտենսիվության մակարդակի (մեկ գլխի հաշվով ծախսերի) չնչին 13%-ի տարբերությունն է:

3. Կաթի արտադրության արդյունավետությունը գնահատվում է մի կողմից՝ ծախսերի փոխհատուցման, մյուս կողմից՝ էլ գյուղացիական մեկ տնտեսության, մեկ աշխա-

տողի, մեկ մարդ օրվա, նյութական ծախսերի մեկ դրամի հաշվով ստացված նոր արդյունքի (համախառն եկամտի) ելքով:

Աղյուսակ 3.3.4-ի տվյալներից պարզվում է, որ արտադրության կենտրոնացման պարագայում համախառն արտադրանքի մեջ նոր արտադրանքի (համախառն եկամտի) տեսակարար կշիռը առաջին խմբի 53,9-ից դարձել է 65 %, 100 դրամ նյութական ծախսերի հաշվով՝ 116-ից դարձել է 186 դրամ կամ աճել է 60,3 %-ով, այսինքն՝ արտադրության կենտրոնացումն արդարացված ուղի է գյուղատնտեսության արտադրանքի մեջ սպառման և կուտակման հիմնադրամի մասնաբաժնի մեծացման և ընդլայնված վերարտադրության իրականացման համար: Արտադրանքի և նոր արդյունքի տարբերություն «նյութական ծախսերը» պարզ վերարտադրության համար նախանշված միջոց են (կերեր, վառելիք, էլեկտրաէներգիա, հիմնական միջոցների մաշվածք, դեղորայք, ջուր, պայտի արժեք):

Արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման անցյալի վարչահրամայական կանոնակարգման գործելաոճի պտուղները հայտնի են և այս գործում վարչարարական ցանկացած միջամտություն վտանգված է: Սակայն այն անհնար է իրականացնել առանց պետական օրենսդրական կարգավորման և ֆինանսական աջակցության:

Լոռու մարզի վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունները, մասնակի բացառություններով, ընդհանուր են մնացած տարածաշրջանների համար: Դրանցից հատկանշական են դաշտային կերարտադրության հնարավորությունների ընդլայնումը: Կերի մշակաբույսերի տարածքների 1988-2013 թթ. կրճատվեցին 57 %-ով կամ 150 հազ. հա-ով: 110 հազարը վերականգնված էր որպես «չօգտագործվող» վարելահող, որտեղ 1 հա-ից ստացվում է 36-37 ց կամ 420 հազ.տոննա խոտ, այդ թվում՝ Լոռու մարզում՝ 21,5 հազ.տոննա: Սակայն ցանովի բազմամյա խոտերի բերքատվությունը կազմում է 67 ց: Բնական է, որ սրանք առավել որակյալ, մշակություն և խնամք ստացած հողեր են, սակայն չմշակված հողերն էլ ունեն այն առավելությունները, որ ցանքի և խնամքի ծախսեր չեն պահանջում, հողը չի հերկվում և քիչ է հողատարվում: Միջին հաշվով 1 հա բազմամյա խոտերի ցանքի և խնամքի համար պահանջվում են 20-25 ց խոտին համարժեք 45-50 հազար դրամ ծախսեր:

Չետևապես, իրական ռեսուրսներ կան և՛ ցանքատարածքի կառուցվածքային տեղաշարժերի, և՛ բերքատվության բարձրացման առումով: Արմատական բարելավում են պահանջվում բնական արոտների օգտագործման ասպարեզում: Արոտաբարելավման մինչև 2020 թ. ծրագրից պետք է անցում կատարվի կոնկրետ յուրաքանչյուր համայնքում հասարակության վերահսկմամբ իրականացվող կոնկրետ ծրագրերին, որոնք պետք է կանոնակարգվեն, ժամկետավորվեն և հասցեագրվեն վերջնական դրական արդյունքի հասնելու համար: Պահանջվում է արոտների իրատեսական բոնիտավորում և տնտեսական գնահատում, որոնց բնառեսուրսային ներուժի հիման վրա պետք է մշակվի արոտների ծանրաբեռնման ծրագիր: Կարևորվում է ջրարբիացման, արոտների ստեղծման, ճանապարհաշինության, էլեկտրաֆիկացման, սարվորների կենցաղային և կենդանիների անվտանգության ապահովման, կաթի վերամշակման պայմանների ստեղծումը: Սրանց իրականացման ուղիներից կարևորվում է արոտավայրերի երկարաժամկետ վարձակալության խրախուսումը: ՄԱԿ-ի Անապատացման դեմ պայքարի կոնվենցիայի, Համաշխարհային բանկի ծրագրերի շրջանակներում պետք է իրական աշխատանքներ տարվի հողերի դեգրադացման դեմ պայքարի, ապա դեգրադացված հողի վերականգնման, անտառ-մելիորացիայի աշխատանքների վերահսկման համար: Հանրապետության գյուղատնտեսության աջակցության բազմաբնույթ ծրագրերը պետք է ուղղվեն ջրարբիացմանը, գյուղատնտեսական հողերի մոնիտորինգի, էկոլոգիական վիճակի և արդյունավետ օգտագործման ռազմավարության մշակման ու դրանց իրականացման մեխանիզմների ստեղծմանը:

Արոտներում պետք է իրականացվեն արժեքավոր կերային մշակաբույսերի պահպանման և հարստացման, վնասատուների դեմ պայքարի երկարաժամկետ ծրագրեր: Դրանք պետք է հավասարեցվեն մշտական օգտագործվող բնական օգտակար հանածոյի հետ, թեև դրանք սպառվող և չվերականգնվող են, իսկ բնական կերահանդակները հավերժ են և ինքնավերականգնվող, եթե չլինեն դիտավորյալ մարդկային միջամտությունները: Համայնքներին վարձահատույց կլինեն, երբ կայանա կառավարություն-համայնք ջանքերի միավորում:

Կաթնամթերք արտադրող, վերամշակող ընկերությունների և փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության սուբյեկտների միջև եղած հարաբերությունների կանոնակարգումը մնում է ագրարային քաղաքականության ռազմավարության կարևոր մասը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղղությամբ կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգել ենք որոշակի եզրակացությունների, որոնցից հիմնականներն են.

1. Ունենալով կաթնամթերքի շուկայի համաշխարհային և տարածքային ընդհանրությունների, առանձնահատկությունների, զարգացման վիճակի և միտումների համակողմանի հետազոտությունները՝ վստահ կարելի է ասել, որ կաթնարտադրությունը անցած 50 տարիներին ավելացել է 348 մլն տոննայով, 100 հա կերահանդակի հաշվով՝ 88 ց-ից դարձել 156 ց, սակայն բնակչության աճի բարձր տեմպերի պարագայում սպառման ինքնաբավությունը մեկ շնչի հաշվով նվազել է 26, իսկ ամբողջ բնակչության հաշվով՝ 185 մլն տոննայով: Կաթի արտադրությունը հանրապետությունում դարձել է տնտեսության կայուն զարգացում ունեցող ենթաճյուղերից մեկը: Այն զբաղեցնում է գյուղատնտեսության 13,0 %, այդ թվում՝ անասնաբուծության համախառն արտադրանքի 35 %-ը: Նրա բազայի վրա զարգանում է սննդի վերամշակող արդյունաբերությունը, որի համախառն արտադրանքի 2/3-ը բաժին է ընկնում կաթին: Կաթնամթերքին բաժին է ընկնում պարենի ապրանքաշրջանառության 5-6 %-ը, բնակչության սպառողական ծախսերի 6-7 %-ը, պարենի վրա կատարած ծախսերի 12-13 %-ը և սպառած սննդամթերքի էներգետիկայի 12 %-ը: Այն կարևոր տեղ է զբաղեցնում հողային և աշխատանքային ռեսուրսների օգատգործման գործում:

2. Հիմնվելով կաթի արտադրության և վերամշակման 2001-2014թթ.-ի վիճակագրական տվյալների վերլուծության արդյունքների վրա՝ առաջադրվել են կաթնարտադրության զարգացման, արդյունավետության, կաթնամթերքների ապրանքային պարամետրերի՝ տեսականու, կառուցվածքի, անվտանգության բարձրացմանը նպաստող գործոններ: Մասնավորապես, Լոռու մարզում (մարզին բաժին է ընկնում 33 կերահանդակների տարածքի 15 %-ը, կաթի արտադրության՝ 12-13 %-ը, մարզի գյուղատնտեսության՝ 19-20%-ը, այդ թվում՝ անասնաբուծության համախառն արտադրանքի 29-30 %-ը) կատարված ուսումնասիրությունները հաշվի առնելով՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ

անասնաբուժական գիտական համակարգի վարման և դրա կենսագործման մեխանիզմների զարգացման համար պետք է ապահովել արոտների ծանրաբեռնվածության օպտիմալ մակարդակ, բնական կերահանդակների մոնիթորինգի իրականացման հիման վրա ճշգրտել դրանց օգտագործման տարածքային չափանիշները, զբաղվել տավարի տոհմային բարձր հատկանիշների պահպանմամբ:

3. Կաթնամթերքների ապրանքային պարամետրերը (ապրանքատեսականու կազմը, կառուցվածքի խորությունը, բրենդային լուծույունները, գները, անվտանգությունը, որակը և այլն) բավարարում են ներքին և արտաքին շուկաների ամենատարբեր սպառողների տարաբնույթ պահանջներին: Կաթի արտադրության գործում ագրովերամշակման ինտեգրացիայի օրինակ կարող է համարվել «Դուստր Սելանյա» ՍՊԸ կազմակերպության կողմից կատարված աշխատանքը: Երկարաժամկետ և հուսալի պայմանագրային հարաբերությունները, ճկուն գնային քաղաքականությունը, կանխավճարների տրամադրումը, անասնագոմերի հիգիենայի ու ցեղաբարելավմանն ուղղված ջանքերը, կաթի վերամշակման թափոնները՝ շիճուկը, ֆերմենտներին տրամադրելը, շուրջ 500 գյուղացիական տնտեսությունների հետ փոխշահավետ ինտեգրացիան սոցիալական թիմ ստեղծելու առաջին փորձերից են: Սպիտակի կաթնամթերքի արտադրության կազմակերպության 5000-8000 կգ կաթնատվությամբ տնտեսությունը այսօր արմատապես փոխում է տավարաբուծության վարման ձևավորված ավանդական պատկերացումները: Կաթի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման գլխավոր պայման է կովի կաթնատվության բարձրացումը: Դա երևում է բոլոր տիպի խմբավորումների ցուցանիշներից, որոնք չափազանց կարևոր են գնագոյացման մեթոդաբանության մշակման համար:

4. Կաթի արտադրության, բնական կերահանդակների պահպանման, օգտագործման արդյունավետության բարձրացման իրատեսական գնահատման հիման վրա առաջարկվել է կերահանդակների բերրիության համարժեք հարաբերակցությամբ ֆիզիկական անհամադրելի տարածքները վերահաշվարկել չափակցելի հողատարածքների, որը հնարավորություն կընձեռի համադրել դրանց օգտագործման նպատակահարմարությունը և օրեսդրորեն կարգավորել առաջացած խնդիրները: Բնական կերահան-

դակների իրատեսական գնահատումը, դրա օգտագործման արդյունավետության և արգասաբերության հետագա բարձրացումն է: Եթե նկատի ունենանք, որ արոտների կերային ռեսուրսները ՀՀ-ում և Լոռու մարզում կազմում են 1,0 և 0,2 մլն տ/կրմ, հետևաբար, կաթի համար դրանց օգտագործման հնարավոր պաշարը 600 և 120 հազ. տոննա կրմ է, որից շուրջ 70%-ով օգտագործման պարագայում տնտեսական ռեսուրսները կկազմեն 420 և 84 հազ. տ/կրմ: Մեկ տոննա կաթի համար 1,1 տ/կրմ-ի ծախսի պարագայում արոտներից կաթի հնարավոր ելքը կկազմեր 382 և 76 հազար տոննա: Ուսումնասիրություններով պարզված է, որ արոտաարածեցման ժամանակահատվածում ստացվում է կաթի արտադրության շուրջ 60 %-ը կամ համապատասխանաբար 427 և 59 հազ. տոննա:

5. Կաթնամթերային ենթահամալիրի տարբեր օղակների շահերի ներդաշնակեցումը ենթադրում է ստեղծել գնագոյացման այնպիսի տնտեսական համակարգ, որով կձևավորվի շահույթի միջին նորմա՝ կաթ արտադրողների, մթերողների, վերամշակողների և վաճառողների միջև, այն հնարավորություն կտա շղթայի բոլոր օղակների ծախսած 100 դրամի հաշվով ստանալ հավասար դրամական եկամուտ, որը պետք է իրագործվի կառավարության կողմից գների վերահսկման միջոցով:

6. Կաթնամթերքի միջազգային շուկայում մասնաբաժնի ավելացման համար տնտեսական և մարքեթինգային ռեսուրսների վերլուծության հիման վրա առաջադրվել է պետության և գյուղացիական տնտեսությունների ռեսուրսների համախմբմամբ ալպիական տարածաշրջաններում շվեյցարական պանիրների արտադրության և արտահանման կազմակերպման ուղիներ:

7. Հետազոտություններով հաստատված է, որ արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման գլխավոր գործոնը մնում է արտադրության հետևողական և համակողմանի կենտրոնացումն ու համակենտրոնացումը: Ջարգացման ներկա փուլում դրա իրականացման ուղիները և՛ ինտենսիվ, և՛ էքստենսիվ են: Կաթնապրանքային ենթահամալիրի զարգացման ցուցանիշների համադրումը վկայում է, որ մանր գյուղացիական տնտեսությունները իրենց տեղը զիջում են խոշոր ֆերմերային տնտեսություններին:

8. Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման, դինամիկայի գիտական վերլուծությունից երևում է, որ ներկայումս հեռանկարի կանխատեսումները բավարար չեն սահմանված բնագիծը նվաճելու համար: Կաթի արտադրության 2020-2025 թթ. 939 և 1188 հազար տոննա ծավալների, կովի՝ 2600 և 3080 կգ կաթնատվության մակարդակն ապահովելու համար ներկայացվել են նախորի տոհմային կազմի և կառուցվածքի բարելավման, համատարած արհեստական սերմավորման և տավարաբուծության վարման գիտական համակարգերի ներդրման մեխանիզմներ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ, ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՈՒ ՆՅՈՒԹԵՐ

1. Գյուղատնտեսական գործունեության տնտեսագիտական ուղեցույց. Ավետիսյան Ս. և ուրիշներ. «Առերեսում» - Անի հրատ., - Եր. 1998. –94 էջ
2. Գյուղատնտեսական հանրագիտարան. - Եր. «Տիգրան Մեծ» 2015. – 1095 էջ
3. Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղատնտեսական տնտեսությունների կողմից: ՀՀ ԱՎԾ կայք էջ` <http://www.armstat.am>, կաթի և կաթնամթերքի իրացման (օգտագործման) տվյալները 2001-2014 թթ.
4. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը. 2001-2014 թթ. (դաշտային կերարտադրության ցուցանիշները)
5. ԻՍՕ 22000, Սննդի անվտանգության կառավարման համակարգեր, սննդի շղթայում ընդգրկված կազմակերպություններին ներկայացվող պահանջներ: -Եր. 2005, - 52 էջ
6. Լոռու մարզի ագրոպարենային համակարգի սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների 2010-2015 թթ. ցուցանիշները: ՀՀ գյուղ.նախ., Լոռու մարզպետարան, 2010
7. Կաթին, կաթնամթերքին և դրանց արտադրությունը ներկայացվող պահանջների տեխնիկական կանոնակարգը հաստատման մասին ՀՀ կառավարություն 26.12.06 № 1925-Ն որոշումը
8. Հայաստանը թվերով 2005-2014 թթ.ԱՎԾ վիճակագրական գրքուկը
9. Հայաստանի գյուղատնտեսության բնագավառի բարեփոխումների տեսություն – համաշխարհային բանկի ուսումնասիրություններ. - Եր. «Հայէդիթ», 1993, - 184էջ:
- 10.Հայաստանի մարզերը և Երևան քաղաքը 2000-2014 թթ. տվյալները. - Եր. –ՎԱ-ՀԱ, (գյուղատնտեսություն, առևտուր, գներ, արտաքին առևտուր, վարձատրություն բաժիններ)
- 11.Հայաստանի սովետական հանրագիտարան: - Եր., հ.1, 1974, - 34 էջ
- 12.Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը. - Եր.: Լուսաբաց հրատարակչություն, 2012. - էջ 260 էջ

13. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2005-2014 թթ. տվյալները. - Եր.:
Լուսաբաց հրատարակչություն
14. Հայեցակարգ Հայաստանի Հանրապետության պարենային ապահովության
քաղաքականության. - Եր. 2004, 89 էջ
15. ՀՀ կառավարության 04.2010 թ., № 1476-Ն որոշումը Հայաստանի Հանրապե-
տության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն
զարգացման ռազմավարության կատարումն ապահովող միջոցառումների
մասին: - Եր., 2010. -111 էջ
16. ՀՀ օրենքը պարենային անվատանգության ապահովման մասին 07.05.2002: ՀՀ
պաշտոնական տեղեկագիր № 19: 19.06.2002: «Տիգրան ՄԵԾ» ՓԲԸ հրատ.
17. ՀՀ առողջապահության նախարարության 18.02.2003 թ. № 108 հրամանը «Կաթի
և կաթնամթերքի արտադրությանը ներկայացվող հիգիենիկ պահանջներ»-ի
կանոնների և նորմերի հաստատման մասին
18. ՀՀ արտաքին առևտուրը 2000-2013 թթ. տվյալները (կաթի համաշխարհային և ՀՀ
արտաքին առևտրի ցուցանիշները). - Եր. Մաքսային վիճակագրական ծառա-
յություն
19. ՀՀ կառավարության 2010 թ. 04.11 № 1476-Ն որոշման հավելվածը
20. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը. - Եր. Պոլիգրաֆ բիզնես, «Բավիղ» հրատ.
(1996-2014 թվականների տվյալներ). (զներ, պարենի առկայություն, պարենի
մատչելիություն, պարենի օգտագործում, արտաքին առևտուր բաժինները)
21. ՀՀ օրենքը «Արտաքին առևտրի կարգավորման մասին». - Եր. 1991
22. ՀՀ օրենքը «Ներքին շուկայի պաշտպանության մասին». -Եր. 15.05.2001. –176 էջ
23. ՀՀ օրենքը «Սոցիալական աջակցության մասին». Հ.Օ-231 N 17.12.2014 ուժի մեջ
է 01.01.2010
24. ՀՀ կառավարության 2014 թ. 27.03 № 442-Ն որոշումը «ՀՀ 2014-2015 թթ. հե-
ռանկարային զարգացման ռազմավարության ծրագիր». – 216 էջ
25. ՄԱԿ-ի «Անապատացման դեմ պայքարի կոնվենցիա». -Եր. «Դար» ՍՊԸ: 2000, -
142էջ

26. Պարենային անվտանգության ապահովման մասին ՀՕ № 19 06.2002. – 185 էջ
27. Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006- 2014 թթ. տվյալները: (Գներ, պարենի առկայություն, պարենի մատչելիություն, պարենի օգտագործում բաժինները)
28. Սննդի անվտանգության մասին ՀՀ օրենքը. Հրամանագիր Ս2- 251-Ն: 28.09.2012
29. Սպառողի իրավունքների մասին ՀՀ օրենքը. Որոշում N 639-Ա: 26.06.2001
30. Սպառողի խորհրդատու: Ս.Շ.Պ.Ս. (ստանդարտներ, սերտիֆիկացման և չափազիտության ոլորտների օրենսդրական և ենթօրենսդրական ակտեր. - Եր.: «Լուսակն», 2003
31. Комиссия Codex Alimentarius. Руководство по процедуре. Девятнадцатое издание FAO/WHO. – Рим 2010. Издано секретариатом совместной программы по стандартам на пищевые продукты FAO. – 231 с.
32. Народное хозяйство Арм.ССР в 1988 г. – Ер. 1989. – 272 с.
33. Народное хозяйство АрмССР за 1973 г. – Ер. 1974. – 273 с.
34. Сельское хозяйство АрмССР. – Ер.: Айпетрат. 1961. – 482 с.

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

35. Աբրահամյան Վ., Համբարձումյան Գ. և ուրիշներ. Պարենամթերքի փորձաքննության հիմունքներ: -Եր. «Լուսարաց», 2008, 359 էջ
36. Ալեքսանյան Ի.Գ. ՀՀ-ում կաթի ապրանքայնության վրա ազդող հիմնական գործոնների ազդեցության գնահատումը // Ագրոգիտություն № 1-2, 2012, 131 էջ
37. Աղաբաբյան Ա.Ա., Բեգլարյան Ռ.Ա., Արաքսյանց Ա.Է. Կաթի ֆիզիկա և քիմիա: - Եր., 1998. – 107 էջ
38. Ավագյան Ս. Էքսպրոպրիացիայի լենինյան գաղափարների ժառանգորդ հասարակարգը դժվար է համակերպվում մասնավոր սեփականության հետ. - Եր. Էկոնոմիկա № 2-3 (3-4), 2005
39. Ավետիսյան Ս.Ս., Գիլոյան Ա.Ա. Սննդամթերքի անվտանգության համակարգի զարգացման ռազմավարության հիմնադրույթները ՀՀ-ԵՄ միջև խորը համա-

- պարփակ ազատ առևտրի համաձայնագրի բանակցությունների համատեքստում
// Ագրոգիտություն № 1-2, 2012
40. Բաղդասարյան Գ.Վ., Բաղդասարյան Ա.Գ. Գնագոյացումը շուկայական տնտեսության պայմաններում: - Եր., «Տնտեսագետ», 2012, - 390 էջ
41. Բայադյան Ա.Յ. և ուրիշներ Գյուղատնտեսության ապահովագրություն արտերկրյա փորձի կիրառման հնարավոր ուղիները ՀՀ-ում: - Եր. «Ագրոգիտություն», 2007, № 5-6
42. Բատիկյան Յ.Գ. Որակ և անվտանգություն: Պարենային հումք և սննդամթերք. - Եր.: Լուսաբաց, 2001. – 108 էջ
43. Բեգլարյան Ռ.Ա., Բեգլարյան Ա.Ռ. Կաթի և կաթնամթերքների տեխնոլոգիա: - Եր.: ՀԳԱ տպարան. 2003, - 178 էջ
44. Գաբրիելյան Մ. ՀՀ արդի գյուղացիությունը. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2001. – 81 էջ
45. Գաբրիելյան Մ. Պետության ընկալումը գյուղական միջավայրում. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Հայք», 1996. – 205 էջ
46. Գրիգորյան Կ., Գրիգորյան Ն. ՀՀ պարենային իրավիճակի և ագրարային ռեսուրսօգտագործման բարելավման արդի հիմնախնդիրները // Ագրոգիտություն, 2008, № 5-6
47. Գրիգորյան Կ., Ոսկանյան Գ. Ագրոպարենային շուկայի կարգավորման հիմնահարցերը ագրարային բարեփոխումների փուլում // ՀԳԱ, Վրաստանի ագրարային համալսարանի գիտաժողովի նյութեր. Ագրարային գիտության հիմնախնդիրները. - Եր. 1999. – 352 էջ
48. Գրիգորյան Կ.Ա. Ագրարային շուկայի կարգավորման մի քանի հարցեր // ՀՀ ազգային գիտաժողովի նյութեր, ԵՊՀ, 1998, - 241 էջ
49. Գրիգորյան Կ.Ա. Ագրոմարքեթինգը ԱՄՆ-ում և մեր դասերը, ԳԷԳՀ-ի գիտ.աշխ. ժողովածու. - Եր., 1998. -176 էջ
50. Գրիգորյան Կ.Ա. ՀՀ պարենապահովվածությունը: Մարտահրավերներ և հնարավորություններ: Կոոպերացիան որպես պարենապահովվածության ուղի. - Եր.: ՀՊԱՀ տպարան. 2010. – 113 էջ

51. Դավթյան Գ.Վ. Անցումային շրջանում ագրոպարենային համալիրի պետական կարգավորման օբյեկտիվ անհրաժեշտությունը // ՀԳԱ տեղեկագիր, № 2, 2004
52. Դիլանյան Զ.Բ. Կաթի և կաթնամթերքի տեխնոլոգիա. - Եր. 1962, - 407 էջ
53. Զաքարյան Ա.Ե., Սահակյան Շ.Ս. և ուրիշներ Մարքեթինգի հիմունքներ: - Եր., «Տնտեսագետ», 2013, - 702 էջ
54. Զորանյան Վ.Ա. Անասնապահության և կերարտադրության տեխնոլոգիաները տնտեսավարման արդի պայմանները: Գյուղ. հորիզոններ. - Եր. 1995. – 35 էջ
55. Թարվերոյան Ա.Պ. Արտադրությունը մեզ արդին կադրերի պահանջ է ներկայացնում: Էկոնոմիկա. - Եր. 2005, № 2-3
56. Ծպնեցյան Հ.Ս. ՀՀ ագրարային ոլորտի արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորման հիմնախնդիրներն անցումային տնտեսության պայմաններում. - Եր., 2005, - 266 էջ
57. Ծպնեցյան Հ.Ս., Զավադյան Հ.Ս. Կերարտադրությունը և կերերի օգտագործման արդյունավետության բարձրացման հիմնահարցերը // Ագրոգիտություն, 2004, № 11-12
58. Հայլբրոունր Ռ., Թարոու Լ. Տնտեսագիտություն բոլորի համար: Ապալոն, - Եր.: «Պարբերական» հրատ. 1994. – 293 էջ
59. Հարությունյան Դ.Ա. Կաթի արտադրության հեռանկարները ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն. - Եր. 2006, № 11-12
60. Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթնամթերային ենթահամալիրի զարգացման մակարդակը, դինամիկան և հեռանկարի ուրվագիծը Լոռու մարզում // «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման հիմնախնդիրները» գիտական հոդվածների ժողովածու: Երևանի «Անանիա Շիրակացի» միջազգային հարաբերությունների համալսարան: - Երևան, 2014.– 293 էջ
61. Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթնամթերային շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ Լոռու մարզում // «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման հիմնախնդիրները» գիտական հոդվածների ժողովածու: Երևանի «Անանիա Շիրակացի» միջազգային հարաբերությունների համալսարան. - Երևան, 2014.– 293 էջ
62. Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթնամթերքի շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում // «Ագրոգիտություն», № 11-12. - Երևան, 2012

63. Հարությունյան Ս.Ռ. Կաթի արտադրության և վերամշակման կենտրոնացման և համակենտրոնացման տնտեսական արդյունավետությունը Լոռու մարզում // «Известия Национального аграрного университета Армении» № 4. – Ереван. 2014. – 118 էջ
64. Հարությունյան Ս.Յ. Պետական միջամտության անհրաժեշտությունն ու կառուցակարգը ՀՀ ագրարայի ոլորտում: «Ա.Արամյան» հրատ. - Եր. 2013, 250 էջ
65. Հովհաննիսյան Մ.Ն. Կաթնամթերքի շուկան և կարգավորման հիմնահարցերը ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն № 1-2, 2010
66. Ղազարյան Է.Ս. Անասնապահությունում տոհմային սելեկցիոն աշխատանքների բարելավում են մի քանի հարցեր // Գյուղ. էկոնոմիկայի ԳՀԻ, միջազգային կոնֆերանսի նյութերը, Մայր Աթոռ, ս. Էջմիածնի հրատ. - Եր. 1998. – 176 էջ
67. Ղուչյան Հ. Կերարտադրության զարգացման տնտեսական պրոբլեմները Հայաստանում. – 1986, - 249 էջ
68. Մարգարյան Լ.Ա. ՀՀ-ում գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծման և զարգացման հնարավորությունները. - Եր.: ՀՊԱՀ «ՀՀ Գյուղատնտեսության ոլորտում կոոպերացիայի զարգացման հիմնախնդիրները» գիտաժողովի նյութերը. 2010. – 113 էջ
69. Մակարյան Ռ.Ա. Կաթնամթերքի արտադրության և ՓՄՁ զարգացման վիճակը ՀՀ-ում // Ագրոգիտություն № 1-2, 2012
70. Մարմարյան Յու.Գ. Անասնաբուծական մթերքների և հումքի ապրանքագիտություն: - Եր., 2002, - 152 էջ
71. Մամիկոնյան Հ.Ս. և ուրիշներ Գյուղմթերքների պահեստային և փաթեթավորման (տարային). տնտեսությունների զարգացման խնդիրները. - Եր.: Գյուղատնտեսության էկոնոմիկայի ԳՀԻ: 1998. – 176 էջ
72. Շահնագարյան Բ.Հ. ԱՀՀ վերամշակող ձեռնարկությունների արտադրական հզորությունների օպտիմալացման սկզբունքները // Ագրոգիտություն, 2013, № 7-8
73. Չարլզ Դարվին. Տեսակների ծագումը բնական ընտրության միջոցով կամ հարմարված ցեղերի պահպանումը կյանքի պայքարում (Թարգմանությունը Ն.Սարգսյանի. - Ե. 1936): Հայաստանի հանրագիտարան, հ. 3. - Եր. 1977. - էջ 719

74. Պոտոսյան Ա. ՀՀ գյուղական բնակչությունը և բնական վայրերը. - Եր.: «Ասողիկ» գրատուն. 2013. – 413 էջ
75. Ջեյմս Դ.Գոռթնի և ուրիշներ Տնտեսագիտություն. - Եր.: «Տնտեսագետ». 1999. – 1152 էջ
76. Սաիլյան Է.Ն. Կաթնամթերքի շուկան և կաթի արտադրության առկա խոչընդոտների հաղթահարման ուղիները // Ագրոգիտություն № 3-4. - Եր., 2008:
77. Սահրադյան Ա.Ի. Պարենային ապրանքների որակի փորձաքննություն: Գլուխ 2. Կաթի և կաթնամթերքի որակի փորձաքննություն:- Եր., 2010. – 310 էջ:
78. Սամյուելսոն Փ., Նորդհաուս Ու.Դ. Տնտեսագիտություն II, մակրոտնտեսագիտություն: - Եր., 1997. - 454 էջ
79. Սարատիկյան Ա.Լ. Ապրանքագիտության տեսության համառոտ դասընթաց: - Եր. «Հրազդան» հրատ., 2007, - 244 էջ
80. Ստիվեն Հաստեդ. Միջազգային տնտեսագիտություն, հ. 2. Միջազգային առևտուր. - Եր.: «Գիտանք» հրատ. - Եր. 2001. – 402 էջ
81. Վարդանյան Գ.Ի. Գիտելիքահենք տնտեսություն: Հնարավորություններ և մարտահրավերներ: - Եր.: Գիտություն հրատ., 2008. – 401 էջ
82. Փանրուխչյան Ա.Ա., Մարմարյան Յու.Գ., Փանրուխչյան Զ.Ս. ՀՀ-ում բուժվող ոչխարների միջին կաթնատվությունը և կաթի քիմիական ու ամինոթթվային կազմը // Ագրոգիտություն № 9-10, 2013
83. Агамбеян А. Кризис. Беда и шанс для России. – М. 2009. – 285 с.
84. Алексанов Д.С., Кошелев В.М. Экономическая оценка инвестиций. – М.: Колос-прес. 2002. – 247 с.
85. Баутин В.М. Совершенствование форм агропромышленного взаимодействия субъектов молокопродуктивного подкомплекса АПК. – Воронеж, 2002. – 126 с.
86. Баутин В.М., Черникова А.А. Экономическая устойчивость и доходность предприятия молочной промышленности. – Воронеж, 2002. – 202 с.
87. Белявский Ю.И. Индустриализация молочного скотоводства. – М.: Россельхозиздат, 1984. – 384 с.
88. Бурцева Т.А. Формирование системы маркетинговой информации на региональном риске молочной продукции. – М. 2008. – 336 с.

- 89.Валуев В.В., Святогор А.П. и др. Интенсификация и информатизация молочной отрасли в хозяйствах республики Беларусь. – Минск, 1997. – 77 с.
- 90.Григирян К.А., Казарян Э.С., Григорян Н.К. Долгосрочная природоохранная стратегия как гарант продовольственной безопасности // Известия аграрной науки Грузии, т. 11, № 2, 2013.
- 91.Джугурян О.А. Безопасность жизнедеятельности. – М. 2004. – 145 с.
- 92.Диксон Джон и др. Экономический анализ воздействий на окружающую среду. – М: ВИТА, 2000. – 270 с.
- 93.Диланян З.Х. Основы сыроделия. – М.: Пищевая промышленность, 1980. – 113 с.
- 94.Майтесян Г.Ш., Сухова-Петросян В.Н. Краткая инструкция по классификации характеристике основных типов естественных кормовых угодий Арм.ССР. – Ер. 1934. – 74 с.
- 95.Мировая экономика и международные экономические отношения. Под ред. А.С.Булатова, Н.Н.Ливенцева. – М.: Магистр. 2008. – 649 с.
- 96.Основы экономически природопользования. П/р В.Н. Холиной. – М.: Питер, 2005. – 672 с.
- 97.Попов Н.А. Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства. – М.: Типог. ИПК.РУДН. – 297 с.
- 98.Рябчиков А.М., Саушкин Ю.Г. Современные проблемы исследования окружающей среды //– М.: Вести. Моск.ун-та. Сер. “География”. 1993 № 3.
99. Серова Е.В. Аграрная экономика. – М.: Изд. полигр.фирма “Ставрополье”. 1999. – 480 с.
- 100.Страны мира: Энциклопедический справочник. – Смоленск: “Русич”, 2004. – 624 с.
- 101.Троценко И.Д. Сельскохозяйственная политика “Общего рынка”. – М.: Мысль. 1979. – 287 с.
- 102.Филипп Котлер и др. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1990. – 736 с.
- 103.Хорошилов И.И., Хорошилова В.И. Сельское хозяйство Канады. – М.: Колос, 1976. – 244 с.

- 104.Цеддиес Ю., Райш Э., Угаров А.А. Экономика сельскохозяйственных предприятий. – М.: Изд. МСХА. 2000. – 400 с.
- 105.Цыпкин Ю.А. и др. Агромаркетинг и консалтинг. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 635 с.
- 106.Шайкин В.В. Сельскохозяйственные рынки. – М.: Типог. РУДН. Гл. 17. 2001. – 263 с.
- 107.Экономика предприятия и отраслей АПК. П/Р П.В. Лециловского, Л.Ф. Догиля, В.С.Тонковича и др. – Минск. “Барановическая укрупненная типография”. 2001. – 575 с.
- 108.FAO. Statistical Yearbook. Vol.2, 2005-2006. World Food and Agriculture. Rome, Roma 2013. - 269 p.
- 109.Garret Hardin, The Tragedy of the Commons; Science (13.XII.1968).